Prof. Dr.
AHMET CAFEROĞLU

TÜRK DİLİ TARİHİ

Enderun Kitabevi

Prof. Dr.
AHMET CAFEROĞLU

TÜRK DİLİ TARİHİ

Enderun Kitabevi

A. CAFEROĞLU

TÜRK DİLİ TARİHİ

I - II

3. BASKI

İstanbul - 1984

Enderun Yayınları : 17

ENDERUN KİTABEVİ

Beyaz Saray, Kitapçılar Çarşısı
No. 46 Beyazıt - İstanbul

Basıldığı yer : Emin Ofset

BU ESERİM, BİRİCİK KIZIM
NAZAN'A
SEVGİLERİMLE SUNULMUŞTUR.

DÜZELTME CETVELİ

18	y 15	Böhtlinkg	Böhtlingk
19	y 11	Kargas	Karagas
25	a 10	*Böhtlinkg*	*Böhtlingk*
26	y 6	Kara-Hatay	Kara-Hıtay
41	y 12	Yensey	Yenisey
51	y 9	Pregrmatikal	Pregramatikal
55	a 6	*konferanslar,*	*dersler,*
56	y 7	Minnes'çe	Minns'çe
66	y 15	(Mato-tun)	(Mao-tun)
69	a 7	*1924*	*1942*
73	a 10	Vasilyev	Vasilev
73	a 3	SFAW	SBAW
75	y 16,9	Jordanes'e	Jordhanes'e
78	a	*1047*	*1947*
85	y 3	Muktedir	el-Muktedir
85	y 4, a 15	İbni Fadlan	İbn Fadlan
86	y 8	İbni Rosteh	İbn Rosteh
86	y 8,11	İbni	İbn
86	a 9	el-Balḫi	el-Belḫî
86	a 6	Frän	Frähn
87	y 2	İbn Havkel'dir.	İbn Havḳal'dır.
91	a 16	Elbirûnî	el-Birûnî
98	y 9	Ahmerof	Ahmerov
99	y 10	halni	halini
104	a 16	Zemarḫ	Zemsaḫos
107	a 4	*dicta*	*dicata*
109	a 9	vermişlerdir.	durmuştur.
109	a 6	Lui Mau- Tsai	Liu-Mau Tsai
110	y 20	Yullıġ	Yullug
111	y 8	Yullıġ	Yullug
121	y 4	Attilâ	Atillâ
124	a	*Savenkof*	*Savenkov*
125	y 6	Savenkof	Savenkov
137	a 7	yir-ge-rü	yiri-ge-rü
138	y 17	oġuzdındın	oguzuntın
140	a	iniyigünüm	iniyegünüm

TÜRK DİLİ TARİHİ

I

ÖN SÖZ

Yüzyıllardanberi çeşitli gelişme devreleri geçiren ve birçok tarihî sebeplerle geniş coğrafik sahalara yayılma mecburiyetinde kalan Türk dilini, eldeki bolca malzemeye rağmen, henüz lâyıkile ihata etmek imkânı elde edilememiş gibidir. Tarihî gelişmesindeki birçok âmiller, çağına göre Türk dilini, yaygın bulunduğu sahanın resmî devlet ve yazı dili, devrine göre ise durgun ve fazla ilerlemiyen bir unsur olarak kalmaya mecbur etmiştir. Bu yüzden Türk dilinin gelişme ve ilerleme devreleri, bütün isteklerimize ve elimizdeki zengin denebilecek malzeme ve araştırma bolluğuna rağmen, eşit şartlar altında inceleme imkânlarına malik bulunmamaktadır. Bilhassa gelişmesi hakkında, maalesef hiçbir ipucu bulunamayan eski tarihî devreler için geleneğe dayanarak pregramatikal metotla, bazı isabetli ve isabetsiz fikirler ileri sürülebilinmekte ise de, söylenenler şimdilik faraziye sınırlarını, aşmamaktadır. Üstelik, tarih boyunca akma geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalan Türk halk ve boylarının birleşme ve dağılma temayülleri, ister istemez Türk dilini de, aynı sebeplerle, yeni yeni edebî veya canlı lehçe, şive ve ağızlara ayrılmaya ve parçalanmaya kadar götürmüştür. Türk dili için çok ağır basan bir nokta teşkil eden bu hususiyet, daima gözönünde tutulmuş, bu yüzden Türk dili gelişme meseleleri eserde, hep Türklük tarihi ile beraber, kül halinde incelenmiş ve araştırılmıştır.

Konunun araştırılmasındaki bütün zorluklara ve sahanın şuursuz ihmaline rağmen, fakültemiz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerinin gerek bugünkü öğrenci, gerek yarınki öğretici durumlarında, üzerinde önemle durmaları gereken Türklük tarihine dair, velev anahatlarile olsun, ellerinde bir kılavuzun bulundurulması, fikrimizce, hocalarına düşen bir vazife olsa gerektir. Eser bu gaye ile kaleme ahnarak, meslekdaşlarımızın hem öğrenme ve hem öğretme yolundaki vazifelerinin kolaylaştırılma sı cihetine gidilmiştir. Şunu da açıkça söyleyeyim ki, şimdiye kadar böyle bir metot ve sistemle, Türk dili tarihi ve grameri bir çatı altında ele alınmamıştır. Eserimin bu yönden, kendine mahsus bir özellik taşıdığı kanaatindeyim

Eser, Türk dilinin gelişme ve tabakalaşmasına göre dört cilt halinde tasarlanmıştır. Bu birinci cilt, Türk dilinin nisbeten daha az bilinen ve anavatan dışına taşan, İslâm olmayan Türk edebî dilini, tarihi ve kültürü ile beraber içerisine almaktadır. Zaman itibarile, ufak tefek çıkıntılarla I.—XI. yüzyılları çevrelemektedir. İkinci cilt «Müşterek Orta-Asya Edebî Türkçesi» ni ihtiva etmektedir. *(Türk Dili Tarihi, II. İstanbul, 1964).* İkinci cilt zaman olarak XI-XV. yüzyılları ihtiva etmektedir. Üçüncü cilt «Müşterek Küçük-Asya Edebi Türkçesi» ni yani Selçuk ve Osmanlı yazı dilini içerisine alacaktır. Dördüncü cilt ise, Ali Şir Nevaî ile Fatih Sultan'dan bu yana başka başka Türk illerinde, geniş bir edebî Türkçe karakterini alan ve eser vücuda getiren edebî şiveleri ihtiva edecektir. Burada bilhassa Çağatay, Azerî, Özbek ve Osmanlı-Türkiye edebî Türkçeleri üzerinde durulacaktır. Diyalektolojiye ait hususlar ise, çok çeşitli ve birbirine aykırı noktalarda toplandığından, ayrı ayrı araştırmalar halinde yayınlanmış ve bu sayede, daha faydalı ve verimli olmuştur. Avrupa ve Türkiye dilcilerinin müşterek emeği ile yayınlanmış olan *Grundriss I - II* «Philologiae Turcicae Fundamenta» bunun ilk müjdecisidir.

Eserde takip edilen metot ve sisteme dair, muhtelif bahislerde, bilhassa Türk dilinin gelişme devreleri tasnifi konusunda gereken bilgi verildiğinden, burada tekrara lüzum görülmemiştir. Şu kadarını eklemek isterim ki, eserde her konu üzerine yapılan araştırmaların en önemlileri gözönünde tutulmakla yetinilmemiş, bu sahadaki tedris tecrübelerimden edinilen kanaat ve sonuçlara da geniş yer verilmiştir. İleride bu yolda çalışacaklara bolca imkânlar temini amacile, eserin not kısımlarına ayrıca zengin bir bibliyografi de eklenmiştir. Lüzumu nisbetinde yazma eserlere de müracaat edilmiştir. Önceden şunu da hatırlatmak isterim ki, her konu, mevcut malzeme nisbetinde ele alınmış ve bu yüzden bahisler arasındaki ayarlanma, hep bu keyfiyete bağlı kalmıştır. Buna mukabil Türk dilinin dönüm noktalarını teşkil eden devreler ise, Türklük tarihi ve kültür derecesi ile ahenkli bir surette düzenlenmiştir.

Eserde, tamamile yeni bir yol takip edilmiş, bir çok yeni konular ele alınmış, dilin iç tarihine dil yadigârı örneklerine, bolca yer verilmiştir. Bu bakımdan eser, imkân nisbetinde tamamlanma fırsatını da bulmuş sayılır. Bununla birlikte, her şeyin yerinde ve yolunda olduğunu iddia etmiyorum. Aksine Türk Dil ve Kültür tarihçilerinin daimî ikazını ve başlanana yeni ve yüz ağartıcı bilgilerinin eklenmesini beklemekteyim.

Nitekim, eserimin bu yeni baskısına hazırlanırken, Türk dilinin ve kültürünün vefalı dostlarınca işlenen ve yayımlanan, zengin malzemeli,

faydalı görüşlü, eserlerinden de faydalanmayı lüzumlu gördüm. Bunlar, bilhassa Türk dilini çeşitli Türk halkları adına ve hesabına ayrı ayrı «diller» olarak parçalamadan, azametli bir «Türk dili» olarak ele aldıklarından, fevkalâde değer taşımaktadırlar. Türk dilinin birliğini, gelişmelerini ve aşamalarını, bir aile içerisinde, bu eserlerde görmek mümkündür. Ve bu parçalanmaz türe dil birliği, yapısının bütün cephelerinde, yüzyıllar ayrıntıları tanınmadan, belirtilmiş, tespit edilmiştir. Türk dilinin çeşitli yönlerini ele alan bu eserler arasında, mukayeseli işleme metodu üzerine verimli sayılabilenler şunlardır :

Finlandiya bilginlerinden M. Räsänen'in Türk dilinin tarihî fonetiğini ve morfolojisini yığın halinde ortaya koyan, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen,* (Studia Orientalia, XV, Helsinki 1949) ve yine aynı bilginin *Materialien zur Morfologie der türkischen Sprachen,* (S. Orientalia, XXI, 1957) adlı eserleri, faydalıdır. Türk dilinin teoritik yapısını belirten K. Grönbech'in, *Der türkische Sprachbau, I,* (Kopenhagen 1936), ne yazık ki tamamlanamamıştır. Çok faydalı görüşlü merhum Ahmet Cevat Emre'nin, *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri, I, Fonetik,* (İstanbul 1949), ve yine ayni bilginin *Türkçenin yapılışı,* (İstanbul 1942) adlı eserleri, mukayeseli Türk dilinin gramerine bir kılavuz vazifesi görmektedir.

Çeşitli milletler bilginleri tarafından ayrı ayrı incelenen ve elkitabı gibi mütevazi bir gaye ile yayınlanan *Philologiae Turcicae Fundamenta,* (I, Wiesbaden 1959), büyük bir değer taşımaktadır. Büyük bir enerji ve iyi niyetle ele alınan ve Türk dilinin toplum hayatını belirtmeğe çalışan A. Dilaçar'ın, *Türk Diline Genel Bir Bakış,* (Ankara 1964) adlı eseri, bu yolda çalışacaklara, kılavuzluk yapacak kadar değerlidir. İşte yayınlamakta olduğum bu eser de bu kategori içerisinde mütalâa edilenlerden biridir. Kusursuz değildir, çok yüklüdür. Fakat bu ağır yük altında ezilmiş de değildir.

Eserin bu baskısında, tashihin, mizampajın ve sonuna eklenen indeksin bütün ağırlıkları Asistan Osman F. Sertkaya'ya aittir. Yine bu baskıda yer alan klişeler Ressam Mahmud Cûda tarafından hazırlanmıştır. Kendilerine burada teşekkürlerimi sunmayı şerefli bir borç bilirim.

A. Caferoğlu
Levent
Mart 1969

İÇİNDEKİLER

Önsöz VII - IX
İçindekiler X - XIII
Kısaltmalar XIII - XIV

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş (1 9)

Türk Dilinin tarihî durumu 1—
Dilin iç ve dış tarihi 2—
Türk Dili Tarihi araştırmalarının başlıca gayesi 8— 9

İKİNCİ BÖLÜM

Türk Dilinin Doğuş ve Türeme Meselesi (10 — 48)

Jeneolojik tasnife göre Türk Dilinin yeri 10
Philipp von Strahlenberg ve eseri 10— 12
R. Rask ve teorisi 12
«İskit» dilleri meselesi 12— 14
Max Müller'in «Political languages» ve «Nomadical languages» teorisi 14
Klaproth, Siebold, W. Schott, Hoffmann, Winkler, Pröhle'nin iddiaları 14— 16
Sümer - Akat dilleri bakkında yanlış düşünceler 16
Castrén ve «Ural - Altay» dilleri araştırması meselesi 16— 18
O. Jespersen ve «Ural - Altay» dilleri araştırması meselesi 18— 19
Schott'un «Ural - Altay» dillerini mukayeseli yolla araştırması 19— 21
«z» = «r» ve «ş» = «l» teorisi 21— 22
«Fin - Ugor» dilleri üzerindeki araştırmalar 22— 25
Hakikî «Altay» dilleri grubunun araştırılması 25
Moğolca'nın Altay dilleri içerisindeki önemi ve durumu 25— 27
Ayni Türk şiveleri ve lehçeleri üzerindeki ilk araştırmaların değeri 27
Rotasizm 29— 30
Lambdaizm 30
Türk ve Moğol dilleri karabeti davası 31— 36
En eski Altay dili krokileri 36— 38
Kore ve Türk - Moğol dili karabeti 39
«Ural - Altay» dilleri karabeti hakkındaki son fikirler 41— 43
Yafetoloji mektebi kurucusu Marr'ın Türk dilinin menşei hakkında fikirleri 44— 45
Türk ve Sümer dilleri karabeti meselesi 44— 45
F. Hommel ve araştırmaları 45— 47
Hilaire de Barenton'un bu hususta eseri 47
Ayni meseleye dair B. Munkacsi'nin bir araştırması 48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Morfolojik Tasnifte Türk Dilinin Yeri . . 49 50)

I. Münferit - Silabik (heceli) diller 49
II. Mülâsik - Yapışkan (eklemeli) diller 49
III. Münsarif - Tasrif edilen (çekimli) diller . 50
IV. Mümteziç - Terkibi diller 50

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Türk Dili'nin Devreleri ve Milâttan Önceki Durumu (51 — 59)

Eskiden yeniye doğru Türk dilinin devrelere ayrılışı . . 51— 54
Milâttan önceki Türk dilinin araştırma sahasındaki durumu ve bu hususdaki fikirler . . . . . 54— 58
Hurri'ler ve dillerinin Türkçe ile ilgisi . . . . . 57— 58
Etrüskçe'nin Türkçe ile ilgisi . . . . . 58— 59

BEŞİNCİ BÖLÜM

Proto Türkçe Devri (60 — 65)

Türk dilinin lehçe, şive ve ağızlara ayrılışı 60— 62
Ana Türkçe 63
N. Poppe ve iddiası 63— 65

ALTINCI BÖLÜM

İlk Türkçe Devri (65 — 102)

1. Hunlar ve dilleri . . . (65 — 76)
Hunların tarihi 65— 69
Hunların medeniyeti ve kültürleri 69— 73
Hun Türkçesine dair araştırmalar 73— 74
Hun dili yadigârları 74— 76
2. Hun birliğine giren bazı Türk boyları . (77 — 103)
Hun birliğine giren bazı Türk boyları 77— 78
1. Sabirler 79
Sabirler ve dilleri . . 79
2. Avarlar 79
Avarlar ve tarihleri 79— 81
Avar diline ait bakiyeler 81— 82
3. Peçenekler 82— 83
4. Bulgar Türkleri 83
Bulgar Türklerinin tarihi . 83— 84

İbn Fadlan'ın Bulgar iline eyahati 85
Eski Bulgar lehçesinin karakteri hakkında fikirler 86— 87
Bulgar-Çuvaş lehçesinin mukayesesi ve Aşmarin. . 87— 89
Tuna Bulgarları . . . . . 89— 90
Tuna Bulgarlarına ait dil yadigârları (Çatalar kitabesi) 90— 97
Volga Bulgarları . . . . . 97— 99
Volga Bulgarlarına ait dil yadigârları (Mezar taşları) 99—100
Volga Bulgarlarına ait diğer dil yadigârları . . . . . 100—102

YEDİNCİ BÖLÜM

Eski Türkçe Devri (103 — 148)

I Göktürkler . . (103—148)
1. Göktürklerin tarihi . . . . . 103—106
Göktürklerin medeniyeti, dini inanış ve kültürleri . . . . . 106—109
Göktürk yazıtları, arzettikleri özellikler, bulunuşu ve yapılan araştırmalar 109—116
2. Göktürklerin kullandıkları alfabenin menşei ve bu alfabenin yapısı 117—130
A. Ünlü (vokal) sistemi 130—132
B. Ünsüz (konsonant) sistemi 132—134
C. Grafik hususiyetler 134
Rünik Türk Alfabesi (levha I) 135
3. Göktürkçenin ana dil bünyesi 137—144
4. Göktürkçe örnekler . . . . . (145—148)
I. Kül Tigin yazıtından 145
II. Tonyukuk yazıtından 146
II. Irk Bitig yazıtından 147
IV. Suçi yazıtından 148
II Uygurlar . . (149—192)
1. Uygurların tarihi 149—157
Uygurlarda tercümecilik sistemi 157—158
Uygur şiveleri 158—159
I. «n» şivesi özellikleri 159—160
II. «y» şivesi özellikleri 160—161
2. Uygur Türklerinin kullandığı alfabe sistemleri 162
Uygurlarca kullanılan Soğd alfabesi . . . . . 163—169
Uygurlarca kullanılan ilk Soğd alfabesi (levha II) . 167
Uygurlarca kullanılan sonraki Soğd alfabesi (levha III) 168
Uygur harfleri 169
A. Ünlü (vokal) sistemi 170
Uygurca ünlü (vokal) işaretleri (levha IV) 170
B. Ünsüz (konsonant) sistemi 171—175
Uygurca ünsüz (konsonant) işaretleri . . 172
Budist metinlerinin noktalama işaretleri (levha V) 173
Mani metinlerinin noktalama işaretleri (levha VI) 173

3 Uygur harflerinin menşei 176—177
4. Uygur harflerinin yayılış sahası 178—180
5. Uygur harflerinin Moğollar tarafından kullanılışı 181—183
Eski Moğol yazı dili 183—186
6. Manihey harfleri 187—189
Manihey alfabesi (levha VII) 188
7. Uygurca örnekler . . . . . (190—192)
I. Hıristiyanlığa ait metin 190
II. Manihey metini 191
III. Buddist metini 1. 191
Budist metini 2. 192
Dizin 193—200
Düzeltme cetveli 201—202

KISALTMALAR

A B A W.	Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin.
A M.	Asia Major, Leipzig.
A O.	Archiv Orientalni, Praha.
B S O S.	Bulletin of the Scholl of Oriental Studies, London.
B A W.	Berliner Akademie der Wissenschaften
E İ.	Encyclopédie de l'Islam.
F U F.	Finnisch - Ugriche Forschungen.
İ A N.	İzvestiya, Akademii Nauk. Otdeleniya Obşçestvennych Nauk, Moskau - Leningrad.
İ G A İ M K.	İzvestiya Gosudarstvennoy Akademii İstorii Material'noy Kul'tury, Leningrad.
İ O A İ E.	İzvestiya Obşçestva Arheologii İstorii i Etnografii, Kazan.
Vestnik İ R G O.	İzvestiya Russkago Geografiçeskago Obşçestva.
J A.	Journal Asiatique, Paris.
J M N P.	Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya, Petrograd.
J R A S.	Journal of the Royal Asiatic Society, London.

J S F Ou.	Mémoires de la Société Finno - Ougrienne, Helsingfors.
K Cs A.	Körösi Csoma - Archivum, Budapeşte.
K Sz.	Keleti Szemle (Revue Orientalé), Budapeşte.
M S F Ou.	Mémoires de la Société Finno - Ougrienne, Helsingfors.
M S O S.	Journal de la Société Finno - Ougrienne, Helsingfors. Berlin.
M Ny.	Magyar Nyelv, Budapeşte.
N K.	Nyelvtudományi Közlemények, Budapeşte.
O L Z.	Orientalische Literatur Zeitung.
Ph T F.	Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden.
R O.	Rocznik Orientalistyczny, Krakov.
S B A W.	Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin.
T D E D.	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul.
T D K.	Türk Dil Kurumu, Ankara.
T M.	Türkiyat Mecmuası, İstanbul.
T P.	Toung - Pao, Leiden.
T T K.	Türk Tarih Kurumu, Ankara.
U A Jb.	Ural Altaische Jahrbücher.
U J.	Ungarische Jahrbücher, Berlin.
W Z K M.	Wiener Zeitschrift für Die Kunde des Morgenlandes, Wien.
Z D M G.	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig.
Z V O R A O.	Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşçestva, Petersburg.
Z K V.	Zapiski Kollegii Vostokovedov, Moskova.

I

GİRİŞ

Geniş Türk kültür tarihinin, Türkoloji bölümünde yer alması gereken bilgi ve ilim disiplinleri içerisinde, Türk dili ile Türk halklarının araştırılması ve incelenmesinin, oldukça çetin, kendine mahsus istisnaî bir tarihî durumu vardır. Çünkü Türk halklarının ve kavimlerinin tarihî aşamaları sonucunda, geniş ve engin bir coğrafik sahaya yayılmak mecburiyetinde kalan Türk dilinin, öz ana gelişmesine dair, hâlâ bugüne kadar, maalesef ilmî bir araştırma geleneği vücuda getirilememiştir. Buna göre de, Bozkır, diğer bir deyimle «Keçe» devri Türk kültür yaşayışına dair, elimizde orijinal Türkçe kaynaklar bulunmadığından, bu hususlaki esaslı bilgilerimizi, daha fazla Türklerle komşuluk etmiş ve Türk kültürüne hörmetlerini esirgememiş olan diğer milletlerden elde etmek zorundayız. Daha sonraları, Türk yaşayışının ikinci devresini teşkil eden yerleşik «Balçık» hayat devrine geçerek, tarih boyunca bir çok Türk devletlerinin kurulduğu çağlarda, Türkçe, yenilen ve Türk devletine katılan yabancı halklar tesirile, kendisinden beklenen üst gelişmeyi elde edememiştir. Aksine, bu durumda vücuda getirilen edebî dil geriliyerek, ya fazlasile yabancı dil ve medeniyetlerinin ezici tesiri altında kalmakla, karışık bir karakter almış, ya da pek nadir olarak, yerini diğer bir dile terke zorlanmıştır. Bu yüzdendir ki, Türk dili ve filolojisi tarihi üzerinde araştırmalar yapılırken, tarihî devrelere göre, Sinoloji, Hindoloji, Arap ve Fars filolojileri ve ilâhara gibi, ilim şubelerile de çok yakından ilgilenmek gerekmektedir.

Bununla beraber, iki bin yıl gibi uzun bir zaman aşamasında vücuda getirilen ve tarihte diğer milletlere nasib olmayan, geniş, varlıklı ve ömürlü Türk siyasî birlikleri, şüphe yoktur ki, devletçilik hayatlarında, birbirinden farklı medeniyetlerle temasa gelmiş ve bu yüzden, her daim üstünleşmek ülküsünü güden Türk şiveleri de, muhtelif yabancı dillerden, şivelerden kelime ödünç almaktan çekınmemişdir. Buna karşılık öz Türkçe, bünyesindeki sağ-

ayrıklı medeniyetlerle temasa gelmiş ve bu yüzden, herdaim üstünleşmek üllam temellere dayanarak, kendi özelliğini, Orhun abidelerinde gördüğümüz gibi, inatla muhafaza etmekle, bugün bile, dünya dillerinin belki en muhafazakârı ve öz dil kurallarının sadakatlısı, sayılabilir. Şöyle ki, ecdattan gelme dil unsurları, dikkat nazarına alınınca — bilhassa Çuvaş, nisbeten Yakut lehçeleri istisna edilmek şartile — iki bin yıl gibi uzun mesafeli bir dil öncesine doğru, Türk şiveleri arasında, çok açık bir birlik ve bir gramer bağlılığı, göze çarpmaktadır.

Dilin gramer bakımından incelenmesi ve araştırılması bir çok prensiplere dayanmaktadır. Dünyada hiç bir dil ansızın doğmuş veya türemiş değildir; o bir çok yüzyıllar içerisinde gelişme devreleri geçirmiş, kendine mahsus tekâmül dereceleri edinmiştir. Ve her gelişme devri, özelliğine göre yenilikler vücuda getirerek, yeni yeni tabakalarının da kurulmasını temin etmiş ve bu yolla, daha sonraki gelişmelere bir hazırlık teşkil etmek üzere, belirsiz bir halde, yeni bir safhaya girmiştir. Dil bilgisinin esas araştırma konularından birini de, işbu dil gelişmesindeki tabakaları birbirinden ayırd etmek, onların gerçek durumlarını meydana koymak teşkil etmektedir.

Gramer incelemeleri, teferruata girişmemek şartile, başlıca iki disiplin yahut iki ana konu üzerine yapılmaktadır. Bunlardan biri dilin «iç tarihi» diğeri ise «dış tarihi» ne göredir. Bizim burada tesbitine çalışacağımız Türk dil tarihi, her iki disipline göre yapılacağından, bu disiplinler altında anlaşılması gereken mâna üzerinde, kısaca durmamız icab etmektedir.

Birbirine sıkı bir surette bağlı bulunan bu iki disiplinden birincisi, yani dilin iç tarihi, umumiyetle herhangi bir dili, sun'î yollarla sahibinden yahut o dili konuşanlardan, ayırmadan, bizzat dilin gramer gelişmesi ve hayatı ile uğraşır, o dili, konuşan insan veya milletin psişik ve fizikî teşkilâtı ışığı altında sıkı sıkıya araştırmaya çalışır. Yani, dilin akibetile ilgilenmez, yalnız dilin iç bünyesindeki değişikliklere önem verir. Bu takdirde dilin iç tarihi, esasında, bir dilin, bilhassa muayyen bir çağında veyahut geniş halile, yüzyıllar boyunca nasıl ve neden böyle konuşulduğunu ve ne kadar insanın bu dilde konuştuğunu araştırır. Daha doğrusu, bir dereceye kadar dilin hem keyfiyet ve hem de kemiyet kategorilerile uğraşırken, aynı zamanda, dili araştırılan toplum veyahut milletin kültür seviyesi ile bu kültürün fertler ve gruplar arasındaki yayılım derecesini ve karakterini asla ihmal edemez.

Aksine olarak ikinci disiplin, yani dilin dış tarihi, esas itibarile, dili daha fazla etnolojik yönünden araştırmaya çalışır, ve her şeyden önce, bir dile sahip olan halkın hayatile varlığını, yaşayış tarzını kendisine esas gaye ola-

rak seçer. Bu bakımdan dilin dış tarihi bir nevi dil bilgisi ilminin, âdeta tamamlayıcısı mahiyetinde kalır.

Dilin dış tarihi, sıkı bir surette araştırmakta olduğu dil sahiplerinin, yani o dili konuşan fertlerin, bütün bir milletin veyahut kavmin hayatı ve içtimaî varlığı ile ilgilendiğinden, iki ana fenomen etrafında gruplaşmaktadır. Birincisi : idiom'ların parçalanması [ségmentation], ikincisi: bunların birlikteki mücadelesidir.

Kalabalık tarafından konuşulan her bir dilde, tabii olarak parçalanma barizdir ve buradaki parçalanma, coğrafî muhit veya içtimaî muhit tesiri sonucunda vücuda gelmektedir. Coğrafî tesir üzerine dil : şivelere, lehçelere, ağızlara, içtimaî muhit tesiri ile ise : meslekî, hususî dillere ayrılır.

Bununla beraber, coğrafî muhitin herhangi bir dil yayılma ve parçalanması üzerindeki tesiri, şüphesiz çok büyüktür. Engin bir sahaya yayılan bir milletin idaresindeki toplulukların herhangi bir sebeple çözülmesi, tabiî olarak, yeni yeni şube ve bölgeler vücuda getirdiği gibi, ayni muhit dili de şivelere ve ağızlara ayrılmaya mahkûmdur. Meselâ, Göktürk devletinin çözülmesile, eski Türk, Uygur, Karahanlı vesaire gibi edebî şivelerin vücuda gelmesinde olduğu gibi. Böyle bir olayı bugün bile, Almanya, Avusturya ve İsviçre Almancasında görülen farklar ve ağız ayrılıklarında da açıkça görmekteyiz. Halbuki, bu üç memleket Almancasının müşterek bir edebî dili vardır.

Mamafih, siyasî birlik, ségmentation'u durduramamakta ve bundan dolayı da, siyasî vahdetle arasındaki bağlar, beklenen sağlamlığı her dâim muhafaza edememektedir. Nitekim eski Osmanlı devleti siyasî vahdeti içerisinde, ayrı ayrı edebî şivelerin kendi özel varlıklarını yaşatmış olması ve hatta ayrı bir edebiyat vücuda getirmiş bulunması, bunun en canlı bir delili olarak ele alınabilinir.

Buraya bir de sahanın etnik bünyesini ve hayat tarzını da katmak lâzımdır. Bu vadide muhaceret ve göçler başda gelir. Zira etnik tesir, her şeyden önce, dil sahiplerinin fiziyolojik - anatomik teşekküllerine bağlı kalmaktadır ve ekseriyetle bu tesir kendisini, tabiî olarak, dilin fonetik bünyesinde, gösterir. Yoksa, Sivas çevresi ağzındaki güçücak[1], kül — eyliyür[2]; Akçakocanın türkesa < türküsü; şaşda < şaşdı; vurdula bana < vurdular beni[3],

1 A. Dauzat, *La philosophie du langage*, Paris, 1917, s. 119 vd.

2 A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*, T. D. K., İstanbul, 1944, s. 75.

3 A. Caferoğlu, *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*, İstanbul, 1951, s. 160.

gibi kulaklarımıza yabancı gelen kelime telâffuzlarının izahına imkân bulunamazdı. Burada her şeyden fazla söz sahibi, elbette etnik kaynaşma tesiridir.

Şöyle ki, içtimaî muhit tesirleriyle, kalabalık nüfusça konuşulan dillerde vücuda gelen ségmentation, pek tabiî olarak, Anadolu Türkçesinde de müsait bir zemin bularak, çeşitli yerli ağızlar yanında, ayrıca bir de hususî ve meslekî, veya umumî ve toplayıcı bir deyimle «gizli diller» teşekkülüne sebep olmuştur. Türemesi belirli ihtiyaçlara bağlı kalan bu diller, bilhassa Orta - Asya ile Türkiye'nin de dahil bulunduğu Yakın-Şark ülke ve milletleri arasında daha fazla gelişme bulmuştur. Aslında çok dar bir çevrede doğan ve konuşulan, fakat bünyesindeki geniş mâna değiştirmelerine, bazı yerli dil unsurları da katarak, aynı dil gramer kaidelerine tâbi, katma, yakın veya uzak yabancı diller idiomlarıyla beslenen ve sâdece anlaşma vasıtasından başka bir şey olmayan bu dillere, münasib bir ad vermek lâzım gelirse, ben «içtimaî diller» veyahut «ihtiyaç dilleri» adını vermek istiyenlerin tarafını tutmayı, daha uygun bulmaktayım. Zirâ, bu kabil diller dışında, ayrıca bir de muhtelif san'at erbabının kendine mahsus ayrı ayrı konuşma tarzları vardır ki, bunlar, bilhassa yerli, hususî deyim ve sözlerle beslenerek vücuda getirilmekte ve herkesçe «argo» yahut «jargon» diye bilinmektedir.

Bugünkü edebiyatımızda «argo» artık yerleşmiş bir durumdadır. Sahayı geliştirenler arasında Halit Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Rahmi ile yeni mizah yazarlarımız bulunmaktadırlar. Yapı bakımından bir sürü yabancı, bazan da basit ve anlamsız türeme kelimelerden, ibaret olmakla beraber, semantik yönden kısmen Türkçe kelimelerin ayarlanmasına dayanmaktadır. Nitekim, Rus yazı dilinde ve dialektolojisinde yerleşmiş kelimeler dışında Rus «argo» su içerisinde, birçok Türkçe kelimeler dahi bulunmaktadır. Hatta Rus filologları bu Türkçe unsurların sayısını, bulunması gerekenden çok fazla görmektedirler[1]. Çünkü edebî dile girmiş olanlar, bilindiği üzere tarih yolu ile oldukları halde, «argo» dakiler yalnız canlı konuşma dil vasıtasını tercih etmekte ve konuşma dilini türleştirmektedir. Haddizatında çok dar bir mânada kullanılan ve aslında «hırsız dili» demek olan «argo» deyiminin mevcudiyetine de bakılacak olunursa, bu iki dil adı verdiğimiz nevilerin, birbirinden çok esaslı farklarla ayrılmakta oldukları meydana çıkmış olur. Birinci hususî yahut içtimaî diller, daha fazla, sun'î ve muhtelif yabancı dil parçalarından tertiplenmiş bir dil olduğu halde, ikincisi, bilhassa yerli dilde

1 N. K. Dmitriev, *Turetskie elementi v russkom argo = Rus argosunda Türkçe unsurlar*, stroy Tyrkskih yazıkov, 1962, s. 483 - 502.

mevcut olan unsurların mânalarını değiştirmekle hâsıl olmaktadır. Nitekim, muayyen bir san'at ve iş zümresine bağlı kimselerin, kendilerini yakından ilgilendiren ihtiyaçlar için bâzı tâbir ve ıstılahlar uydurdukları gibi, mektep çocuklarının, annelerin ve sairenin, umumî dilde rastlanmayan, hususî konuşma tarzları da mevcuttur. Bilhassa duvarcılar, esnaf, maden işçilerinin, birbiriyle kolayca anlaşabilmeleri için kullandıkları âlet ve edevata özel adlar vermesi, veya bulunan kelimelerin bazılarının mânalarını değiştirmesi, ötedenberi bir ihtiyat haline gelmiştir. Yeni türetilen bu nevi kelimeler, gelişme kabiliyeti gösterir göstermez, derhal o işte çalışanlar arasında ve hatta aynı sahada yaşayanlar tarafından da benimsenir, geniş bir muhitte revaç bulmadan «argo» halinde mahdut bir çevrenin veya zümrenin konuşma veya anlaşma vasıtası olarak kökleşir kalır. Ekseriyetle argo, aşağı halk tabakasının yahut muayyen bir sınıfın veya zümrenin, muayyen benzetmeler ve yakıştırmalar neticesinde, muayyen bir dil deyim ve söyleyişlerinin, mânaca kaydırılmasından vücuda getirilmektedir.

Buna göre topografik dar bir ortamda, sevilen ve konuşulanlar arasında gün geçtikçe süslendirilen ve zenginleştirilen «argo», bir nevi orta konuşma dili malı halini almıştır. İstanbul Kapalıçarşı'sının «mış» 'komisyon', «yeter» 'dur, getirme' ve sairesi, ancak bu muhit ve çevre halkının semantizmasından doğmuştur. Diğer iller çarşısında geçer akça değerini taşıyamaz. Konu ,ne yazık ki, şimdiye dek, geniş ve metotlu bir işlenmeye tabi tutulmamıştır. Avrupa türkolojisi de bu hususta, oldukça geridedir. Bilhassa yapılan yabancı dilli sözlükler, Türkçenin bu noktadaki kaynaklığını, ihmal etmişlerdir. Halbuki Türkçe Yakın-Doğu ülkeler kültürünün birinci derecede mihveridir.

Böylece «argo» bir nevi ihtiyaç dillerinden sayılacak kadar bir nizama girmiştir. Sosyal bir toplumun «hususî bir dili» karakterindedir. Gramer yapısı bakımından, bazı hususiyetleri dahi vardır. Buna göre ancak türeme dil türünden ileri gitmez. Bir kısmı, yazarlarımız tarafından edebiyatımıza dahi geçirilmiştir. Hatta, şahsi üslûpları unsuru haline getirilmiştir.

Argo kelimesinin doğuşu meselesi, birçok, izahlara yol açmıştır. Fakat şimdiye kadar hiç bir sonuca bağlanmamıştır. Efsanevî bir türeyişe maledenler vardır. Bizde o, sadece külhanbeyi yahut derbederlerin malı olarak özel bir dil anlamına kullanılmıştır[1]. Son zamanlarda yeni Türk edebiyatının ro-

1 Bu hususta bk.: Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu*, TDK. birkaç baskısı vardır; M. H. Bayrı, *İstanbul Argosu halk tabirleri*, İstanbul; Alexandre G. Paspati, *Etudes sur le tchinghanès en bohemiens del'Empire Ottoman*, Constantinople 1870.

man janrında ise büyük bir kullanış itibarı kazanmıştır.

İçtimaî yahut hususî diller ise, bu kadarı ile iktifa etmez. Argodan faydalanmakla beraber, müstakil bir dil malzemesi de yaratmaya çalışır, ifadesi gereken bütün anlamları, kurduğu cümle üslûbunda, yerli yerine kor. Bazan böyle bir dil, yalnız bir fikri sezdirmemek, yahut muayyen bir kavramı başkasından kaçırmak için kullanılmaz, bir uruğun, yahut bir kabilenin, veya bir boyun kendi muhitinde kullandığı bir dil de olabilir. Filvaki, bu halde, böyle bir dilde kullanılan kelime serveti dar ve ayrıca pek az ve bir kelimeye birçok mânalar -bazan birbirine zıt- yükletilmekte ise de, ekler hariç, yerli ağızlardan unsurlar alınmasından kaçınılmaktadır. Anadolunun bazı yerlerinde sadece Gcygel[1], bazı yerlerinde ise Geygel-Abdalları, yahut Abdal adını taşıyan yörüklerin[2], kendi aralarında konuştukları «gizli dil,» tamamiyle bu evsafı haiz olduğu gibi, maalesef pek az örnek verebildiğim Çepni ve Tahtacı dilleri de, aynı mahiyette ve karakterdedir. Hele, Orta-Asya Türkleri arasında da, artist ve sazende loncasının «Abdoltili» adlı[3], benim kısmen malzemesini yayınladığım Anadolu Geygel Abdallarının gizli dillerine[4] müşabih bir dilin bulunuşu, bu dilin büsbütün müstakil olduğunu gösterdiği gibi, Orta-Asya[5], Suriye ve Türkiye Abdalları dili ile bir kökten geldiği ve müşterek bir sistem üzerine kurulduğu kanaatini bahşetmektedir. Konya Abdallarının daha doğrusu Carcarların'ın[6] gizli diline ait elimizdeki malzeme, bunların da aynı Abdal gurupuna mensup olduklarını göstermektedir. Zaten bu kabil hususî konuşmaya malik olanlar dahi, ona dil adını vermektedirler. Meselâ Erkilet Çerçileri kendi aralarında konuştukları dile «Dilce»[7], Muğla ve yöresi bakırcıları da «Pallacı» dili demektedirler.

Pallacı kelimesi aslında kalaycı mânasında olarak, Muğlanın Bellibol, Genize, Genek ve Kavaklıdere [Yatağan kazasına bağlıdır] köylerinde, öte-

1 A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından toplamalar*, İstanbul, 1943, T. D.K., s. XIX.

2 A. Caferoğlu, *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*, İstanbul, 1951, s. XIX; ve A. Caferoğlu, *Anadolu Abdallarının gizli dillerinden*, Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 77 - 79.

3 A. L. Troitskya, *Abdoltili - argo tseha artistov i muzikantov Sredney Azii*, Sovetskoe Vostokovedenie, V. Moskova, 1948, s. 251 - 274.

4 A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından toplamalar*, İstanbul, 1943, s. 196 - 198.

5 Le Coq, *Die Abdal*, Baessler Archiv, II, Berlin, 1912, s. 221 - 234; F. Grenard, *Le Turkestan et le Tibet*, Paris 1898, II, s. 308 - 315; P. Pelliot, *Les Âbdâl de Painap*, JA. IX, 1907, s. 115 - 139.

6 V. A. Gordlevskiy, *Djardjari v Konii*, Dokl. Akad. Nauk, 1927, N. 5, s. 113.

7 A. Caferoğlu, *Erkilet Çerçilerinin argosu «Dilce»*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1952, IV, sayı 4, s. 331-344.

denberi yerleşmiş olan bakırcı esnafının kendilerine verdikleri addır. Kelime, büyük ihtimalle, kendi dillerinde bakır kap mukabilinde kullandıkları «palle» kelimesinden alınarak, ahenkleştirme yolu ile «palla+cı» şekline konulmuştur. Dilin esas yaratıcıları bunlar olmuş, sonraları Muğla halkı arasında «Pallacı dili» yahut «Ballıbolu bakırcı dili» adiyle yayılmıştır. Muğladaki şöhretine rağmen, diğer Anadolu sahalarında ancak bazı bakiyelerine rastlanmaktadır[1].

Asıl içtimaî muhit tesiriyle türeyen diller arasında dikkatle üzerinde durulmaya değenleri Tahtacılarla Çepnilerinkidir. Şimdiye kadar maalesef, bu sahaya ait pek az malzeme elimize geçmiştir[2]. Ancak Çepni dilinde Abdal dili unsurlarından faydalanıldığı anlaşılmaktadır.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, dilin dış tarihinin esas araştırma konusunu dilin coğrafi ve etnoğrafik yaylımı, yabancı dillerin bahis mevzuu olan dil üzerindeki tesiri, veyahut aksine olarak bu dilin yabancı diller üzerindeki etkisi, dilin aynı zamanda edebî bir mahiyyet alıp almadığı, yoksa sadece canlı halk ağzına mı ait olduğu, o dili konuşanların hangi tabakaya mensup bulundukları, edebî bir dil ise geniş bir yaylım alanı bulup bulmadığı, zaman ve mekân itibarile dilin ne gibi durumda bulunduğu, diğer yabancı milletlerin bu dilde konuşup konuşmadığı ve buna benzer bir yığın dil gelişmesine ve tarihine ait sualler teşkil etmektedir.

Çünkü, her bir dilin gerek iç ve gerek dış tarihleri, bir ilim objesi olmaları hasebiyle, birbiri üzerinde karşılıklı tesir yapmaktadırlar. Dış tarihin iç tarih üzerindeki tesiri daha fazlacadır. Nitekim yabancı dil tesiri, dilin edebî bir şekile konulması, o dili konuşan kitlenin meslekî, ülkenin coğrafî durumu ve saire gibi dilin dış tarihine ait unsurlar, mutlak surette, dilin iç bünyesindeki gelişme ve gerilemelerin başlıca ayarcısı sayılır.

Dilin iç tarihinin dış tarihi üzerindeki etkisi meselesine gelince, bunu, biz burada, daha fazla tafsilâta girişmeden kısaca üç esas noktada toplayabiliriz.

1. Dilin ifade ve yaratıcı kabiliyeti nisbetinde, vücuda getirilen edebiyatın gelişme veya gerileme derecesi ki, bu tesir nisbeten azdır.

2. Dilin değişmesi keyfiyeti. Yani esas dilin, daha eski çağlardaki du-

1 Muğlaya ait bazı cümle ve tabirler. Zekâi Eroğlunun *Muğla tarihi* adlı eserinde (İzmir, 1939, s. 166-168) yayınlanmıştır.

2 Her iki dile ait küçük bir malzeme, Pallacılarınkile beraber A. Caferoğlu tarafından (*Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair*, Turkiyat Mecmuası, XI, İstanbul, 1954 s. 41-56) yayınlanmıştır.

rumuna nisbetle tanınmıyacak derecede almış olduğu, değişmiş yeni şeklinin çağının ve şartlarının meydana gelmesini tesbit etmekdir.

3. Lehçe veyahut şive, muayyen bir esas dilin kırıntıları mıdır, yoksa bunlar kendi başlarına birer müstakil diller midir?

Dilin iç ve dış tarihi hakkında şimdiye kadar verdiğimiz malûmattan da anlaşılacağı veçhile, dilin dış tarihine ait araştırma malzemesi, bir dereceye kadar tarih ve edebiyat tarihi malzemesine yakınlık göstermektedir. Bundan dolayıdır ki, bir kavimin yayılımından, seviyesinden, edebiyatının gelişmesinden bahseden herhangi bir tarihçi veyahut edebiyat tarihçisi, mutlak surette, dilin dış tarihine de temasa mecbur kalmaktadır. Aradaki bu malzeme uygunluğu, ehemmiyetle göz önünde tutularak, bu eserde, Türk tarihi ve edebiyatı konularına da kâfi derecede temas edilecektir. Aynı ihtiyaç dolayısile, eserin esas gayesini Türk dilinin dış tarihi teşkil etmekle beraber, dilimizin gelişme devrelerini, daha kesin olarak, aydınlatabilmek endişesile, iç dil tarihinin temel taşı rolünü oynayan gramer incelemeleri cihetine de gidilecektir.

Bununla beraber Türk dili, kelimenin geniş manasile, dünyanın belki de en geniş bir coğrafî alanına yayılmış bulunan ve birbirinden uzak Türk boy ve uluslarının gerek edebî eserlerde, gerek halk kitlesinin mahsullerinde, folklorda ve nihayet itikatta, gelenek ve görenekte, her nevi menkulâtta aksetmiş olan manevî hayatın bütün heyetini meselâ: kafese koymak, tongal[1], nemer[2], kepçe gelin[3], sayacı[4] ve emsali gibi deyimlerde yaşatmıştır. Bu görüş üzerine denilebilir ki, Türk dili tarihi kendi araştırma çevresine aldığı alanı başlıca üç tarzda araştırır.

1. Bilûmum dil abideleri ve muayyen bir çevrede konuşulan bir Türk lehçe, şive ve ağız hususiyetleri üzerinde incelemeler yaptıktan sonra, onların karakteri ve seviyyesi hakkında ilmî hükümler vermeğe çalışır. Tabiîdir ki, bu kabil araştırmalarda, bazen oldukça karışık şartlar içerisinde gelişmiş bulunan herhangi bir edebî şive veyahut lehçe, tetkik haricinde bırakılmaz.

2. Umumiyetle kaynaklarla Türk edebiyatının gelişmiş bulunduğu devir ve bu devirde vücuda getirilen edebî eserler üzerinde uzun uzadıya dur-

1 A. Caferoğlu, *Der Ursprung der Wörter tongal, Küräkün und Nämär im aserbeidschanischen Dialekt*, Die Welt des Islams, sonderdruck, Leipzig, s. 53 60.

2 İbid., s. 59-60.

3 A. Caferoğlu, *Anadolu ve Azerbaycan folklorunda şamanizm bakiyesi*, Türklük 1, 2, 1939 s. 144 - 149.

4 A. Caferoğlu, *Azerbaycan ve Anadolu folklorunda saklanan iki şaman tanrısı*, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1958, I - IV. s. 65-75.

mak ve bir nevi ihzarî araştırmalar yapmakla, bu eserleri doğuran sebep ve şeraiti, şayet yabancı bir dil tesiri varsa, onu da önemle dikkat nazarına alarak, tetkik eder.

3. Bilhassa halk hayatını ve dolayısile dilini, bütün temayülleri ile, tasvir eden unsurları tesbite çalışır.

Bu suretle, üç ana temel üzerine kurulmuş olan Türk dili tarihi, ister istemez birçok basit ve mürekkep unsur ve maddelerin karmasından vücuda gelmiştir. Umum heyetiyle bunlar, şüphe yoktur ki, bir bütün teşkil etmektedirler. Yüzyıllar boyunca bu bütünlüğün ufak parçaları üzerinde yapılagelmekte olan araştırmalar, bu parçalar arasında çok büyük bir iç yapı bağlılığının mevcut olduğunu meydana koymuştur. Nitekim, son devir araştırmaları Türk dilinin temelini kurmuş ve kendisine Türkoloji adile, müstakil bir ilim şubesi temin eylemiştir.

Bu bilim şubesi bugün dünya üniversitelerinde, büyük bir ilgi ile Türk dilinin mazili mükemmeliyeti üzerinde durmakta, Türk kültür silsilesini aydınlaştırmaya gayret etmektedir. Türk dilinin şekil zenginliği ve türü, kelime kıvraklığı, dilin yapılış sermayesini bütün inceliğiyle ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bilhassa Türk dilinin intikal devrelerindeki gramer şekli, araştırmaların en ciddî yönünü teşkil etmektedir. Türk dilinin gramer yapısındaki incelik ve ifade yapıcılığı, üslûbu, bilhassa modern Türkoloji mektebinin özellikle araştırdığı bir saha halindedir. Mukayeseli Türk grameri ise halâ başlangıç halini yitirmemiştir. Çünkü dil mükemmelliği konusu, mükemmel bir dil yapma ile bağlanmış bir durumdadır. Çözümlenmesi zamanın teminatı altındadır.

II

TÜRK DİLİNİN DOĞUŞ VE TÜREME MESELESİ

Dünya diller kömesi içerisinde, dilcilerce yapılan jenealojik tasnif üzerine, Türk dili ve halklarının şiveleri, Altay dilleri grupuna dahil edilmektedir. Bununla beraber, uzun araştırmalar sonucunda bu ad altında birleştirilen Türk, Moğol ve Mançu - Tunguz dilleri, ilk önce Fin - Ugor dilleri ile bir aileden sayılmasına rağmen, sonraları, daha geniş bir diller ailesi grupu olan Ural - Altay manzumesi içerisinde tetkike lâyık görülmüştür[1] Türk dili menşeinin tayini meselesinde, hâlâ değerini kaybetmeyen bu Altay mektebi görüşünün, Türk dili için verimli bir tarihçesi de bulunduğundan, kısaca da olsa, üzerinde durmamız gerekmektedir.

Tesadüf eseri olarak, hiçbir hazırlığı olmadan bu sahada çalışanların ilki İsveçli Philipp von Strahlenberg olmuştur[2] On üç yıla yakın bir zaman

Otto Donner, *Die ural - altaischen Sprachen,* Finnisch - Ugrische Forschungen, Helsinki, I, s. 128 - 146.

2 Strahlsund'da dünyaya gelen Strahlenberg [asıl adı Tabbert'tir] İsveç ordusu subaylarından olup 1709 yılı Poltava muharebesinde Ruslara esir olmuştur. Esaretini geçirmek üzere Rusya hükûmeti tarafından Sibirya'ya sürülmüştür. Sibirya'ya ait vücuda getirdiği bir harita ile Büyük Petro'nun dikkat nazarını çekmiş ve Sibirya'da araştırmalar yapmak üzere Almanya'dan getirilen Messerschmidt'e yardımcı olarak verilmiştir. On üç yıl gibi uzun bir zaman zarfında Sibirya'da dolaşan Strahlenberg, memleketine döndükten sonra, 1730 yılında, Stockholm'da, araştırmalarını bir kitap halinde neşreylemiştir. Eser o devir modasına uyarak, âdeta içerisine aldığı bütün bahislerin bir fihristini ihtiva edercesine, uzun bir ad taşımaktadır. Tanınmış başlığı *Das Nord und östlicher Theil von Europa und Asia*'dır. Esere eklenen haritalar içerisinde bizi en çok ilgilendiren *Centium boreo - orientalium vulgo Tatarorum linguarum* başlığı altında olanıdır. Burada Strahlenberg başka başka dillere ait altmış kelimeyi birbirile mukayese etmekte olup o devir Türk şivelerinin karakteristik hususiyetlerini tebarüz ettirmeye çalışmıştır. Hele eserdeki resimler içerisinde, eski Türk Orhun yazıtlarına ait olanları çok büyük bir tarihi değerdedirler [daha fazla malûmat için bk, Caferoğlu Ahmet, *Ural - Altay dilleri mektebi ve Türkoloji,* Türklük, İstanbul, 1939, II, sayı 7, s. 35 - 36].

içerisinde Sibirya yerli kavimlerinin sosyal hayat ve dillerine dair vücuda getirdiği eserle, âdeta Ural-Altay mektebinin kurucusu olmuştur. Strahlenberg bu eserinde Volga ve Sibirya sahasında yaşıyan Türkleri Küçük ve Büyük Tataristan gibi adlar altında iki coğrafî grupa ayırmış ve üzerinde durduğu dillere de sâdece «Tatar dilleri» adını vermekle iktifa eylemiştir. Esere eklenen «Tabula polyglotta» cedvelinde Kalmuk, Tatar dillerine ait kelimelerle beraber Moğol ve Tunguz kelimelerine de yer verilmiştir. «Tabula» otuz iki «Tatar» [bu tâbir Strahlenberg'indir] lehçe ve şivesinden bahsetmektedir. Burada her şiveye veya lehçeye ait sayı rakamları ile beraber: tanrı, gök, padişah ana ve emsâli gelişi güzel otuz beş kelimeye de yer verilmiştir.

«Tabula» da bahis mevzuu olan otuz iki dil, başlıca altı grupa ayrılmıştır. Tatar adı altında bahsedilen kavimler ise altı müstakil bölüme ayrılmıştır :

1. Fin - Ugor (müellifce Uigur) : Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak.
2. Türk - Tatar : Ta ar, Yakut, Çuvaş.
3. Samoyed.
4. Moğol - Mançu: Kalmuk Mançu, Tanguht.
5. Tunguz : Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril.
6. Karadenizle Hazar denizi arasındaki halklar.

Sibirya dillerini tanıtan bu noksan tasnif, şüphesiz, daha o zamanlarda bu sahada çalışanların dikkat nazarını çekmeden geri kalmamıştır[1]. Ayrıca esere, müstakil olarak, bir de Almanca izahlı Kalmuk - Moğol dillerine ait bir sözlük eklenmiştir[2].

Strahlenberg'in eserinde bahis konusu olan asıl Türk boy ve halkları ise : Çuvaş, Tatar, Başkurt, Yakut, Türkmen, Karakalpak, Baraba ve Kan Türkleridir.

Strahlenberg'in Türk kültürüne hizmeti bu kadarı ile kalmamıştır. O, büyük bir ihtimalle Dr. Messerschmidt'le birlikte ele geçirdiği Ebü'l - Gazi Bahadır hanın «Şecere-i Terâkime» sini, ilim alemine tanıtmayı başarmıştır. Bu Türk dili yadigârı ilk defa, büyük bir ihtimalle Tobolsk'da, XVIII.

1 Daha o zamanlarda, *Suomalasien Sanalungen Coetus* adında bir sözlük vücuda getiren Yuslenius, Strahlenberg'e dayanarak Türklerin [eserde: Tatar] tıpkı Fin ve Macarlar gibi konuştuklarını kabul etmiştir [bk. Tiander, *Matias Castrén osnovatel finnologii*, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya, Mayıs, 1904, s. 11].

2 *Vocabularium Calmucko - Mungalicum* [Nord und östlicher Theil von Europa und Asia, s. 137 - 156]

yüzyıl başlarında Rusçaya, bir rivayete göre ise Almancaya çevirilerek, Avrupaya getirilmiştir[1].

Strahlenberg'in vücuda getirdiği Ural - Altay dilleri teorisi ve yapısı iptidaî olmakla beraber, XIX. yüzyılın başlangıcına kadar muteber sayılmıştır. Bu devirden sonra ise dilciler, filozof Leibnitz'in 1713 yılında dil değişimi ve tekâmülü hakkındaki tezi ile Türk - Tatar ve Fin - Ugor dilleri arasındaki yakınlığa dair nazariyesi açıklanınca, yeni kurulan mukayeseli dil araştırma prensiplerine uymuş ve Strahlenberg'in bahsettiği diller kömesini yeniden, incelemeğe koyumuşlardır.

Leibnitz nazariyesine göre beşeriyetteki insanların akrabalık derecesi ve menşelerinin tayini ancak dil mukayesesi ile kabildir. Buna inanmış bir kişi sıfatiyle, filozof bu fikrini ısrarla devrin dilcilerine aşılamış, onları bu yola sevk etmiştir. Hatta Katerina'yı dil araştırmaları yoluna teşvik eden de o, olmuştur. Ve bu sayede bir sözlük dahi vücuda getirilmiştir. Bu lûgat filozofun yeni metodu üzerine tertiplenmiş ve Pallas'ın emeği ile ortaya çıkmıştır. Yine de sözlük başarılı sayılamaz. Bu teoride araştırmaların esas noktasını ve ağırlığını, umumiyetle kavimlerin yekdiğerine karşı olan ilgi ve münasebetleri ile konuştukları diller arasındaki karabet derecesi tâyini meselesi teşkil etmekte idi. Bu gayeye varmak için, ilk hamlede, Ural - Altay dillerinin ilk gelişme merhalesini temsil edecek lûgat malzemesinin toplanmasına başlanmış ve 1770 yılında J. Sajnovics adlı bir Macar bilgini tarafından yazılan Lâtince "Demonstratio idiome Hungarorum et Lapponum idem esse" adlı eserde, ilk olarak, Lap dili ile Macar dili arasındaki karabet meydana konulmuştur. Onun ardınca, Strahlenberg tarafından Fin - Ugor dilleri için ileri sürülen düzen, XVIII. yüzyılı Macar bilginlerinden Gyarmathi'nin eserile[2], aşağı yukarı tesbit edilmiş bir hale getirilmiştir[3]. Türk şivelerine ait malzemenin yokluğu dolayısile eserde, Türk diline temas edilmemiştir. Bununla birlikte eser konusuna, ustaca yanaşmış ve çağın dil araştırma metotlarına tamamile riayet eylemiş sayılır[4].

Strahlenberg'den aşağı yukarı yüz yıl sonra, onun Tatar adı altında

1 A. N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*, Moskva. 1958, s. 23.

2 Bu eser 1799 yılında Göttingen'de, *Affinitas linguae hangaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata*, adile Lâtince olarak, neşredilmiştir.

3 Fin - Ugor dilleri XIX. asrın 80 yıllarına doğru büyük bir önem kazanmağa başlamıştır. Tam bu tarihte Helsingfors'ta bir Fin - Ugor ilim kurumu teşekkül etmiş ve bu kurum tarafından bir «Journal» ve bir «Mémoire» yayımına başlanmıştır. İkisinde de bu sahaya ait birçok değerli etütler vardır.

4 V. Thomsen, *Geschichte der Sprachwissenschaft*, Halle, 1927, s. 44.

birleştirmeğe çalıştığı Türk kavimleri şivelerine temas eden Danimarka dilcilerinden R. Rask olmuştur. Kendisinden önce, Strahlenberg tarafından ileri sürülen Ural - Altay dilleri arasındaki karabet meselesini yeniden canlandırmış, Türkçeden başka, birbirile ilgili olmayan diğer bazı dilleri dahi, bir dil ailesi gibi telâkki ederek, hepsine toptan «İskit» dilleri grupu adını vermiştir. Buraya, vaktile Strahlenberg'in bir köme haline getirdiği dillerden başka: Grönland, Şimalî Afrika, Asya, Avrupa ve Kafkasya dilleri de idhal edilmiştir. Bu da kâfi gelmiyormuş gibi, ayrıca Rask, Hindo - Avrupalılardan önceki İspanya ve Gallia ahalisi dillerini de İskit grubuna eklemekte bir zarar görmemiştir. Böylece, yeni iddia edilen İskit dilleri adlı aile grupuna, yalnız Tunguz, Moğol, Türk, Fin - Ugor dilleri değil, hatta Paleoaziatik [eski Asya] ve tamamile kaybolmuş kadim İspanya Yafetik dillerile, bazı Avrupa halkları dilleri de ithal edilmiştir[1] Rask'a göre bu birbirine uzak ve zıt saha ahalisi dilleri arasındaki karabet, bilhassa dil yapısı ile kelime servetinde mevcut olmuştur. Rask'ı bu yanlış telâkkiye sürükleyen esas nokta, karabeti iddia edilen dillerin bitişik [iltisâki] bünyeye malik olmalarından ileri gelmiştir. Bu fikrin W. von Humboldt tarafından da ileri sürülmüş olması, Tatar yahut İskit dilleri ailesi grupuna dahil muhtelif diller arasında aranmak istenen karabet meselesi üzerinde, müessir olmaktan geri kalmamıştır.

Bahis konusu dillerin bünyesindeki «agglutination» sistemi ile beraber bazı dillerde mevcut olan vokal ahengini de, göz önünde tutan Max Müller, aynı nazar noktasına saplanmakla kalmamış, üstelik yukarıda bir aile grubu altında birleştirilen diller çevresini genişleterek, buraya, ayrıca: Siyam, Tibet, Cenubî Hint ve Malaya Arşipel'inin dillerini de sokmaktan çekinmemiştir. Bu kadar mahiyet, karakter, bünye ve morfoloji bakımlarından birbirine tamamile zıd diller camiasını içerisine alan bu yeni diller manzumesi, Max Müller'ce gayri muayyen bir tâbir olan «Turânî» diller grupu adile adlandırılmıştır.

«Turan» deyimi, zaman zaman siyasî milliyetçilik karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Gerçekte ise «Turan» kelimesi, Feridun'un zamanında birleşik İran sahasının bölümü üzerine bir sahaya toponim olarak verilmiştir. Bilindiği üzere Feridunî çağı taksimi üzerine İran İmparatorluğu: 1) Aigyu

1 N. N. Poppe, *İstoriya i sovremennoe polojenie voprosa o vzaimnom rodovstve altayskih yazıkov*, Perviy vsesoyuznıy Tyurkologiçeskiy s'ezd, Baku, 1926, s. 105; *Den skytiske Sprogaet*, Sammfede tilldels forhen utrykte Afhandlingen af R. K. Rask. I, Kobenhavn, 1834, s. 7.

2) Sayrima ve 3) Tuir'ya adlı üç kardeş arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşmada İran halkları şöyle kömelenmiştir :

I. Hakikî İranlılar : Orta - Asya ve İranın yerleşik halkı.

II. Ural denizinin Kuzey-Batısındaki, Sayram, yani Savromat'taki göçeri halklar.

III. Amuderya ve Ural denizi Doğusundaki Tuir'ya, yani Turan'lılar [Sak ve Masaget'ler]. Bunlar tamamiyle göçeri Bozkır halkları olmuşlardır[1].

Bu suretle «Turan» ın ne siyasî hayatta, ne de dil savaşında yeri olmuştur. Ancak, M. Müller'in bu ad altında birleştirmek istediği dillerin geniş bir coğrafik sahaya yayılmaları dolayısile, aralarındaki karabet derecesinin, tabiî olarak, Hind - Avrupa ve Sami diller arasında olduğu kadar belirli olamıyacağı fikrini de kesin kabul ettirmiştir. Sırf bazı müşterek noktalar üzerine birbirine zıt birçok dillerin bir çevre içerisine alınmasından doğan ve hiç bir esasa dayanmayan R. Rask'ın ve Max Müller'in[2] bu teorileri, hiç bir kontrola tutulmadan: Lassen, Lepsius ve Galdwell gibi aynı devrin ileri gelen dilcileri tarafından da benimsenmiştir. Hatta Dravid dili mukayeseli gramerini yazan Galdwell, Sanskrit dilinden türeme Dravid dili özelliklerini İskit dili hususiyetlerile müşterek saymıştır[3].

Bununla beraber, bu teori aleyhdar bir cereyan doğurmamış da değildir. Devrin diğer ileri gelen dilcilerinden Pott ve Fr. Müller gibi bilginler, bu fikirlere karşı şiddetli cephe almış ve yalnız «agglutination» keyfiyetine dayanarak birbirine bünyece zıd dillerin arasında muayyen bir karabetin aranmasının hatalı olduğunu isbata çalışmışlardır. Bahusus ki, Turan ve Turanizm[4] gibi tâbirler. ne bir milleti ve ne de bir ulusu ifade etmekten çok uzaktı. Eski Parslar bu tâbir altında yalnız kendilerine tâbi olmayan halkları kastetmişlerdir. Bu tabirler gerçekte, İranlı olmayan demek olup, Ârî, Sâmî, Türk ve Moğol neslinden gelenler mânasındadır.

Max Müller kendisi dahi bu tâbiri o kadar yerinde kullanılmış bir mef-

1 V. V. Grigorev, *Vostoçniy Turkestan* = *Doğu Türkistan* (*Zemlevedenie*, K. Ritter), II. SPb. 1873, s. 15.

2 Max Müller, bu diller arasındaki karabetin derecesini o kadar kesin olarak telâkki etmiştir. Ve Turânî diller ailesi tâbiri yerine Turânî diller grupu adını kullanmayı tercih etmiştir.

3 O. Donner, *Die ural-altaischen Sprachen*, Finnisch - Ugrische Forschungen, I, s. 130.

4 Bu tâbir epeyce zamandanberi yanlış olarak devam edegelmektedir. Rus edebiyatında çoktan düzeltilmiştir. Bilhassa diller birliği için kullanılması çok yersizdir [Turân tâbirinin menşei hakkında bk. J. Marquart, *Erânşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i* Abh. der König. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Berlin, 1901, s. 155 - 157; Grigorev, V. V, *Vostoçniy Turkestan* (K. Ritter, *Zemleledenie*), II, Petersburg, 1873, s. 15].

hum olarak telâkki etmemiş olacaktır ki, «political languages» adlandırdığı Hind-Avrupa dilleri araştırmalarında, «nomadical languages» adı verdiği Turân dilleri araştırmasına nisbetle tamamile başka bir metot kullanmıştır. Bu iki tâbirin ne gibi mânalarda kullanıldığı bugün kâfi derecede açıktır. Birincisi, daha fazla medenî, ikincisi ise iptidaî bir dil olarak telâkki edilmiştir. M. Müller'in bütün bu iddia ve faraziyeleri daha Fin - Ugor dilleri araştırmalarının doğmakta, Türk dili araştırmalarının ise yavaş yavaş ilmî bir araştırma yoluna girdiği zamanlarda meydana atılmış ve sonraları yerini daha kuvvetli Ural - Altay dilleri araştırmasına terk eylemiştir.

Ural - Altay dillerinin Kuzey Asya dillerine de teşmil edilişi, vaktile aynı sahada çalışanların şiddetli itirazını mucip olmuştur. Başta Klaproth ve Siebold olmak üzere, bazı dilciler, Japon dilinin de Ural - Altay dilleri manzumesi içerisinde yer almasına taraftar kesilmişlerdir. Aynı fikre daha sonraları W. Schott (1958), De Rosny ve Japon dilini daha iyice bilen J. Hoffman [1857] saplanmışlardır. Bunları bu fikre götüren başlıca görüş, Japon dilinin diğer Ural-Altay dilleri gibi "agglutinativ" olup kelime serveti bakımından da bazı benzeyişlere malik olmasıdır. Japon dili ile Altay dilleri arasındaki karabet meselesini en ileri götüren ve zamanımıza kadar bu fikri terviç ettiren bilhassa H. Winkler olmuştur. Genç yaşındanberi bu sahada çalışan bu bilgin, ilk araştırmalarında, eski Ural - Altay dilleri grubunun çerçevesini daha fazla genişleterek, Sumer ve Akkad dillerini buraya sokmakla kalmamış, Japon dilini de bu gruptan saymıştır. Bununla da iktifa etmiyerek, hattâ Türk, Moğol, Tunguz, Samoyed, Fin ve Japon dillerine ait bir yığın kelime mukayesesine bile teşebbüs etmiştir. Ural - Altay dilleri grupunun sağlam bir esasa dayandığı zamanda dahi, Japon dilinin bu gruptan sayılması meselesi ortadan kalkmamış ve Boller[1], Winkler[2] Grunzel[3] Pröhle[4] gibi dilciler tarafından da müdafaa edilmiştir. Zamanımıza kadar devam edegelen

Boller, *Nachweis, dass das Japanische zum ural-altaischen Stamme gehört,* Wien, 1875.

2 H. Winkler'in bu sahaya dair vücuda getirdiği eser çoktur. Bunların en önemlisi şunlardır: *Uralaltaische Völker und Sprachen,* Berlin, 1884; *Das uralaltaische und seine Gruppen,* Berlin, 1886; *Der uralaltaische Sprachstamm : das Finnische und das Japanische,* Berlin, 1909; *Die altaische Völker-und Sprachwelt,* Berlin, 1921; *Tungusich und Finnisch-ugrisch,* I ve II, JSFOu. XXX, 9 ve XXXIX, N 1; *Japáner und Altaier,* Berlin, 1894; *Die uralaltaischen Sprachen,* KSz. I, s. 132 - 140 ve 195 - 205.

3 Grunzel, *Entwurf einer wergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen,* Leipzig, 1895 [Bu eser hakkında bk. W. Bang. T'oung Pao VI, 1895, No. 2]. Bu eserde birçok Japon, Türk, Moğol, Tunguz kelimeleri mukayese edilerek, bu diller arasındaki karabetin mevcudiyeti tayin edilmeğe çalışılmıştır. Fakat eser, taşıdığı adın, ilk bakışta muhtevası

bu dâva, ne kesin olarak red, ne de ispat edilmiş bir durumdadır. Hatta son zamanlarda J. Ramstedt bile, eski Japonca ile eski Türkçe arasındaki karabeti iltizam etmekte idi[1].

XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru Ural - Altay dilleri grubu çerçevesi genişletilmekte devam ediyordu. Daha 1857 yılından itibaren I. Oppert, keşfedilip okunan mihî hatlı yazı dillerinin, eski Önasya Midyalılarının diline yakın olduğuna inanarak, bu yazıların dilce, eski Turânî yahut İskit kavimlerinden birine ait sayılmasını iltizam etmiştir. Bu fikrin diğer bir kuvvetli müdafii olan Fr. Lenormant, kendinden önceki dilcilerin metoduna uyarak, gramer unsurları esasına göre ileri sürülen karabet teorisinden uzaklaşmış ve keyfî araştırmalara bolca yer verdikten sonra, bu dile ait bir çok kelimeleri, sırf telâffuzları üzerine Fin - Ugor ve Türk - Tatar dillerinden saymıştır. Dikkate şayandır ki, bu sahanın üstatlarından sayılan Eber-Schrader dahi, muayyen modifikasyonlara dayanarak, Akkad dilinin de "agglutinativ" olup kelime serveti bakımından bu dilin Türk yahut Fin - Ugor dillerinden sayılabileceğine kanaat getirmiştir. Daha sonraları, aynı tez Fr. Hommel tarafından müdafaa edilmekle kalmamış, ayrıca bir de Sümer-Akkad dillerindeki fonetik değişmelerinin Türkçeye benzemekte olduğu nazariyesi, yeniden canlandırılmıştır. Bilhassa bu iki dildeki Pronomina unsurlarının birbirine benzemesi iddia edilen karabetin en kuvvetli temelini teşkil eylemiştir. Her iki dil arasındaki sayı, proposition ve adverb gibi unsurların, velev dış bakımdan göze çarpan benzeyişleri bilgin Hommel'e, davasının tutulması için, çok elverişli olmuştur. Neticede, Hommel, Sümer - Akkad dillerinin, Ural - Altay diller manzumesinin bir dalı olan Türk - Tatar dilinin, en eski gelişmiş devresinden biri olduğu kanaatine saplanmış kalmıştır.

Maamafih, ileri sürülen bu diller karabeti keyfiyeti, yalnız, Sümer - Akkad dillerine münhasır kalmamış, bir takım Afrika dilleri için de varit görülmüştür. Birbirine zıt teorilerle ileri sürülen ve birleştirilmesi düşünülen bir takım diller arasındaki bariz ayrılıklar, o kadar aykırı idi ki, sun'î yollarla hiç bir neticeye vardırılmayacağı tabiî idi. Nitekim Castrén'in bu saha ile ilgilenmesi, zamanımız için garip sayılabilecek olan esassız teorilerin çök-

hakkında verdiği büyük ümide mukabil, ilmî bir eser sayılmaktan uzaktır.

4 W. Pröhle, *Studien zur Vergleichung des japonischen mit der uralischen und altaischen Sprachen*, KSz. XVII, s. 147. vd.

1 Ramstedt, *Über die Geschichte des Japanischen*, Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat, Helsinki, 1942, s. 108 - 113.

mesini temin ve Türk dili menşeyi meselelerin hallini de sağlam bir yola sevk etmiştir.

Gerçekten, asıl Ural - Altay dilleri mektebini doğru yola götüren ve bu alandaki araştırmalara çeki düzen veren, ünlü Fin bilginlerinden Castrén olmuştur. Bütün hayatını bu diller grubunun incelenmesine hasreden Castrén, bir çok ilmî geziler sonunda bu manzumeye giren bazı dilleri yerinde öğrenmiş ve incelemelerini, bilhassa kendi ana dili olan Finceye vakfetmiştir. Birbiri ardınca yaptığı geziler esnasında, derleme yolile, halk ağzına ait bir çok malzeme elde etmiş[1] ve ilk olarak ana dilini, orijinal kaynaklar üzerinde araştırmaya çalışmıştır. Bu suretle o çalışmalarında, kendinden önceki bilginlerin metodlarından tamamile ayrılmakla daha doğru bir yol tutmuş ve gelişi güzel Ural - Altay dilleri grubu içerisine alınan bir çok dilleri, sıkı bir süzgeçten geçirerek, bünyece bu diller kategorisine girmesine ihtimal vermediği bazı dilleri atmakla konusunun yükünü nisbeten hafifletmiştir. Ural - Altay mektebi bu andan itibaren de öz çehresini bulmak yolunu tutmuştur.

Ural - Altay dilleri araştırmasının, gerçek bir üstadı olmasına rağmen Castrén, bu diller arasındaki karabete kesin bir nazarla bakılamıyacağını ileri sürmekten çekinmemiştir. Çünkü, onun sezişine göre bu diller arasındaki akrabalık bağları, Hind-Avrupa dilleri arasındakiler kadar göze çarpacak mahiyette olmamıştır. O, günden güne derinleştirdiği araştırmalar sonunda, nihayet, Ural - Altay dilleri grubunu başlıca beş dala ayırmayı en sağlam yol olarak tutmuş ve bu diller ailesine sâdece Altay adını vermeyi tercih eylemiştir. Bu gruplar şunlardır:

1. Fin - Ugor
2. Samoyed
3. Türk - Tatar
4. Moğol
5. Tunguzca ve şiveleri.

1 Araştırmalarını bizzat canlı halk ağızları üzerine yapan Castrén'in en önemli ilmî gezilerini 1838 de Fin Laponya'sına; 1840 da yaya olarak Korelya'ya; 1841 - 44 de Lopar ve Samoyed'lere; 1845 - 49 da Sayan ve Altay dağlarına, yaptıkları teşkil etmektedir. Hayatını iptidaî kavimler arasında geçirmekten zevklenen bu bilginin, elde ettiği sonuçların çoğu, bilginler âleminin kolaylıkla faydalanması için, Almanca olarak yayınlanmıştır. Başlıcaları şunlardır: 1) *Reise-Erinnerungen aus den Jahren 1838 - 1841;* 2) *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845 - 49,* St. Petersburg, 1856; 3) *Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker, 1857;* 4) *Kleinere Schriften,* St. Petersburg, 1862 (ölümünden sonra neşredilmiştir). Castrén'in, bunların dışında, başka eser ve araştırmaları da vardır. Ana dilinin en çalışkan araştırıcısı idi. Dilciler onu Finnolojinin kurucusu olarak saymaktadırlar.

Maamafih, bu dil dalları arasında, gerçek bir karabetin mevcut olduğuna inanmayan Castrén[1], hiç olmazsa Fin, Samoyed ve Türk dilleri arasında muayyen bir benzerliğin müşahede edilmekte olduğunu ileri sürmekte idi. Anlaşılıyor ki o, bu diller grubu ailesi arasındaki akrabalık derecesi meselesini, daha fazla, geleceğe terketmekle, bilhassa Samoyed-Fin-Türk dilleri arasındaki kesin bir karabetin tesbitini, daha elverişli görmüştür[2]. Castrén'in bu bakımdan vücuda getirdiği ilmî eserleri, oldukça dikkate şayandır. O, bu eserlerinde Fin - Ugor dilleri grubunun sınırlarını çizmeğe başlamış ve bunda muvaffak olmuştur.

Haddi zatında Castrén'in Ural - Altay dilleri ailesini toptan araştıran biricik eseri, doktora tezidir[3]. Eserde güdülen esas gaye, bu dil ailesine giren ayrı ayrı dillerin zamir ekleri arasında muayyen bir karabetin mevcudiyetini ispat etmektir. Her ne kadar eserde bu iddia ispat edilmişse de, asıl Ural - Altay dilleri ailesi arasında, mevcudiyeti iddia edilen karabeti ortaya koymaya kâfi gelmemiştir. Zira, bilgin Böhtlinkg'in de, haklı olarak tesbit ettiği veçhile, her dilde zamir eki, esasında müstakil bir kelime halinde olan zamirden türemedir ve ancak zamir eklerinin birbirine benzemesi, müstakil kelime halinde olan zamirlerin benzemelerinden ileri gelebilir ki, bu hususiyet Ural - Altay dilleri ailesine giren diller manzumesinde, hiç te göze çarpacak bir durumda değildir. Aksine olarak bu karabet mevcut olsa bile, bu iddia bir sürü dillerin bir menşeyden gelebileceğine hiç te kâfi bir delil teşkil edemez[4].

Geçici olarak şurada hatırlatmak isterdim ki, umumiyetle zamir ve tasrifdeki şekilleri, ötedenberi dilciler için araştırılma cazibesini kaybetmiş değildir. Dilci - Filozof O. Jespersen, bu konuyu ele alarak, zamir tasriflerindeki uygunsuzluğu, meselâ türkçemizde : ben, bana; sen, sana zamirlerinde

1 M. Castrén, *Kleinere Schriften*, St. Petersburg, 1882, s. 152.

2 E. N. Setälä, *Centenaire de la naissance de Mathias-Alexandre Castrén*, JSFOu. XXX. No. 1, s. 24.

3 *De Affixis personalibus linguarum altaicarum*, Helsingforsiae, 1850.

4 Castrén'in zamirler üzerindeki çalışmasına, bir zamanlar, W. Bang da katılmıştır, fakat bu mevzua dair yazdığı eserinden, sonraları kendisi dahi bahsetmez olmuştur. Steinthal ise daha ileri giderek Castrén'in Ural - Altay dilleri ailesi içerisindeki karabet davasını müdafaa etmiştir. Bir farkla ki, bahis mevzuu olan Ural - Altay dilleri ailesi onun nazarında tıpkı Sâmî - Mısır - Sanskrit dilleri manzumesi gibi müstakil bir dil grupu birliği mahiyetinde olmuştur [Allgemeine Literatur - Zeitung, Halle, 1849, II. s. 248]. Yani Steinthal'ca asıl diller arasındaki karabeti doğuran gramer birliğinden başka, ayrıca bir de aslî madde karabeti de lâzımdır. Bu teori kendisine taraftar bulmadan sönmüştür.

görüldüğü gibi, kadim diller arasındaki akrabalık bağlarında aramayı tavsiye etmektedir. Bahusus ki zamirler meselesi, bir çok dillerde aynı karakteri taşımasile, açık bir benzerliğin doğmasına sebep olmuştur. Meselâ : Fince 1. ve 2. şahıs zamirleri minä, sinä iken bizim eski Bulgar türkçemizde min, sin; Moğolcada minu; çinu [<* tinu][1], İsveççede min, din ve ilâharada olduğu gibi. Tabiî, bu kabil karşılaştırılmaların genişletilmesi, daha müsbet sonuçlar verebilir[2].

Aslında finci olan Castrén'in Türk dili araştırmasına da hizmeti dokunmuştur. Gezileri esnasında Sibirya Türkleri içerisinde de yaşamış[3], bilhassa Koybal ve Soyot Türk boyları şivelerile yakından ilgilenmiştir. Türk diline ait olmak üzere Koybal ve Kargas şivelerine dair araştırması[4] hâlâ zamanımıza kadar değerini muhafaza etmektedir.

Böylece Ural - Altay dilleri ailesini, ilk defa olarak, beş muayyen dil grupuna ayıran Castrén, bu alandaki fantastik araştırmalara son vermiş ve Türk dilinin mensup olduğu dil manzumesini makul bir şekilde tesbite muvaffak olmuştur.

Ural - Altay dillerinin hakikî mukayeseli araştırmasına, Castrén'in çizdiği yolda yürüyen, Schott'la başlanmıştır. Çağdaş dilcilerin ve seleflerinin araştırma metodundan büsbütün ayrılan bu bilgin, Ural - Altay dilleri arasındaki bazı benzeyişler üzerine davasını yürütmekten tamamile uzak kalmış, ve bu dillerin bünyesine nüfuz etmeğe çalışarak, başta leksik malzemenin ahengine ve morfolojik hususiyetlerine dayanarak, bu dil ailesi üyelerinin karakterini tesbit edebilmişti. O, araştırdığı sahanın çerçevesini makul bir şekilde daraltarak, bahis mevzu olan dil ailesini, başlıca iki ana grupa ayırmıştır; birinci grupa dahil olan Fin - Ugor dillerine «Çud» dilleri, ikinci grupa dahil olan Türk, Moğol ve Tunguz dillerine ise devrinin modasına uyarak sâdece «Tatar» dilleri grupu adını vermekle beraber, ayrıca, bu iki dil grupu manzumesini, aynı zamanda, Altay yahut Çud - Tatar dilleri ailesi gibi müşterek bir adla adlandırmayı tercih etmiştir. Castrén gibi Schott da, bu diller üzerindeki mukayeseli araştırmalarında, bu yolda çalışan ekser dilciler hilâfına olarak, diğer dillere müracaata, lüzum görmemiştir. Schott'un

1 W. Kotwicz, *Les pronoms les langues altaiques*, Krakow, 1933, s. 4.

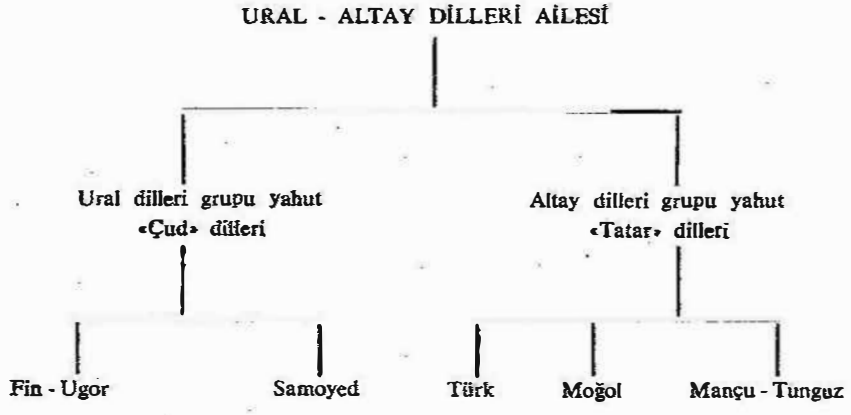
2 Bu husus için bk. B. Munkacsi, KSz. XVIII.; O. Donner, FUF. I.; O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, Petersburg, 1851.

3 M. Castrén, *Nordische Reisen und Forschungen*, s. 305.

4 *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des minussinischen Kreises* adını taşıyan bu eser 1857 de St. Petersburg'da Anton Schiefner tarafından neşredilmiştir.

bu alandaki en büyük hizmetini de asıl bu nokta teşkil etmektedir.

Tıpkı Castrén gibi Schott da, iki grupa ayrılan diller arasında, göz önünde tutulabilecek umumî bir benzerlik göremiyordu. Bu iki bilginin birleştikleri nokta, gerçek bir yakınlık ve karabetin, tamamile birbirinden ayrı olmak üzere, bir taraftan Fin - Ugor ve Samoyed, diğer taraftan da Türk, Moğol ve Tunguz dilleri grupu arasında bariz bir surette mevcut oluşu meselesidir. Bu suretle, gerek Castrén[1] ve gerek Schott'un devrinde Ural - Altay dilleri ailesi, öz çehresini bularak, bugünkü günde olduğu gibi, iki gruba ayrılmıştır. Bunu bir şema halinde tesbit etmek lâzım gelirse, aşağıdaki kroki elde edilmiş olur.

Krokideki beş dil zümresine giren diller şunlardır :

I. Fin - Ugor grupu : iki büyük dil dalına ayrılır.

A. Ugor dili. Buraya 1) Ostyak, 2) Vogul, 3) Macar dilleri girer.

B. Fin dalı. Bu dala 1) Asıl Fin = Suomi dili, 2) Est, 3) Liv [Kurland'ın Şimalinde], 4) Karel [ki bu dört dil Baltık dil grupunu teşkil etmektedir], 5) Lap, 6) Votyak, 7) Züryen, 8) Çeremis, 9) Mordvin [Perm ve Volga grupunu vücude getirir] dilleri dahildir.

1 M. Castrén, *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren* 1845 - 1849, St. Petersburg, 1856, s. 91 ve 199.

II. Samoyed grupu. Şimal Buz denizinin Avrupa ve Asya sahillerinde yaşayan bu kavmin dili morfoloji ve söz benzerliği yönünden Fin - Ugor dil grupuna yaklaşmaktadır.

III. Türk dili grupu : 1) Yakut ve 2) Çuvaş lehçeleri, 3) Cenubî Sibirya Türkleri : a) Karagas, b) Kamasin, 4) Abakan Türkleri : a) Kızıl, b) Kaç, c) Koybal, d) Sagay, e) Beltir 5) Çulım Türkleri: 6) Şimalî Altay Türkleri, a) Kumandı yahut Kumandı kişi b) Lebed, c) Tuba yahut Kara Orman Türkleri, ç) Şor, 7) Asıl Altay Türkleri: a) Altaylılar, b) Dvoyedanlar, c) Teleüt, d) Altay Dağ Kalmukları, 8) Moğolistan garbındaki Türkler : a) Uryanhay, b) Baraba, 9) İrtiş ve Tobol Türkleri: a) Tara Türkleri, b) Tobol Türkleri, c) Tümen ve Tobol'sk Türkleri, 10) Kara Kırgız, 11) Kazak Kırgız, 12) Şarkî Türkistan Türkleri : a) Tarançı, b) Kaşgarlık, c) Hâmi Türkleri, 13) Garbî Türkistan Türkleri: a) Özbek, b) Kurama, c) Karakalpak, ç) Türkmen, 14) Volga Türkleri: a) Başkurt, b) Kazan Türkleri, c) Mişer ç) Tepter, 15) Şimalî Kafkasya Türkleri: a) Nogay, b) Kundur, c) Kumuk, ç) Karaçay, d) Balkar, 16) Garp Türkleri: a) Türkiye Türkleri, b) Azerî'ler, 17) Kırım Türkleri: a) Kırım Karaimleri, 18) Litvanya ve Lehistan Karaimleri, 19) Gagauz, 20) Balkan Türkleri, 21) Suriye ve Irak Türkleri.

IV. Moğol grupu : 1) Buryat 2) Kalmuk, 3) Oyrat, 4) Halha vesaire. Buraya, tarihleri ve gelişmeleri ile ayrı bir Moğol dili grupu teşkil eden 1) Moğol [Afganistan'da], Dagur [Mançurya'da] ve Mongor [Tibet-Çin] ler girerler.

V. Tunguz dalı: 1) Mançu 2) Lamut, 3) Tunguz şiveleri girer.

Türk dili grupuna giren Türkçeler, her ne kadar Avrupa türkoloğları tarafından âdeta müstakil birer dil olarak telâkki edilmekte ise de, gerçekte birer şiveden başka bir şey değillerdir. Yalnız, geniş ve zengin morfolojik ve sözlük hususları ile Yakutça ve Çuvaşça, umum Türkçeye karşı bâriz ayrılıklar gösterdiklerinden, biz de burada kendilerine «lehçe» adı verilmesi lüzumunu hissettik. Oysa ki diğerleri, hiç bir zaman müstakil bir sarfa veya ayrı telâkki edilebilir bir kelime servetine malik olmayıp Türkçemizden anlaşılmayacak kadar ayrılmamışlardır.

Ural-Altay dilleri ailesi araştırmalarına yeni bir hız veren Schott'u, yalnız Ural - Altaycı olarak telâkki etmek haksızlık olur. O eserlerinin bir çoğunda, bizzat Altaycı olarak tanınmış ve bütün dikkatini Türk - Moğol - Tunguz dilleri arasındaki yakınlık ve karabet münasebetleri üzerinde toplamaya çalışmıştır. Bundan dolayı da Schott, en önemli araştırmalarından bi-

ri olan «Tatar dilleri üzerinde tecrübe[1]» adlısında, ancak zaruret icabı bazen, Fin - Ugor dilleri mukayesesine baş vurmaya mecbur olmuştur. Gayesi sırf Tatar adı verdiği diller grupu arasındaki akrabalık derecesini belirtmek idi. Bunun için de, o bu dillere ait karakteristik hususiyetleri, dikkat nazarına almakla yetinmemiş, kelime ve kökler arasındaki benzerlikleri ve münasebetleri ve hattâ eklerdeki fonetik gelişmeleri sıkı bir müşahede altına almıştır[2]. Neticede elde ettiği en müsbet sonuç, Altay dilleri grupu için karakteristik fonetik kurallardan biri ve belki de en önemlisi olan :

Türkçe z = Mogolca r

» ş = » l

tekabül etmesi meselesidir. Uzun zaman durumu ve mahiyeti bir türlü anlaşılamayan Çuvaşçanın, hakikî Türk lehçelerinden biri olup, Altay dilleri grupu içerisinde yer alması gerektiğini, ilk meydana koyan yine Schott olmuştur[3]. Bu suretle, mukayeseli Altay dilleri araştırmaları meselesi, ancak Schott'la başlamış ve müstakil bir mektep olarak bu zamanda kurulmuştur.

Ural-Altay dilleri ailesinin iki ayrı dil grupuna ayrılmasına karşı gelen bazı dilcilere rağmen, artık bu zamanlarda Türk - Moğol - Tunguz dilleri arasındaki münasebetlerin daha etraflıca araştırılmasına başlanmış ve hattâ dil bilgisi sahasında mukayeseli Altay dilleri araştırmalarına, müstakil bir yer dahi ayrılmıştır. H. Winkler, Altay dilleri manzumesine karşı gelerek,

Versuch über tatarischen Sprachen, Berlin, 1836.

2 *Über das altaische oder finnisch - tatarische Sprachengeshlecht*, Berlin 1849; *Das Zahlwort in der tschudischen Sprachenklasse, wie auch in türkischen, tungusischen und mongolischen*, Berlin, 1853; *Altaische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai - Sprachen*, 1-7, Berlin, 1860-1872 gibi diğer eserlerile de Schott, aynı mevzular üzerinde değerli neticeler elde etmiştir. Böhtlingk'in o kadar da yerinde olmayan haşin tenkitlerine rağmen [*Über die Sprache der Jakuten*, Petersburg, 1851, S. XXX - XXXIV], Schott'un eserleri, halâ tarihî değerini muhafaza etmektedir.

3 Bu önemli noktayı tebarüz ettiren *De lingua Tschuvaschorum*. Berolini, adlı eseridir.

Tunguzcanın[1] daha fazla Fin - Ugor ve Samoyed dillerine yakın olduğunu ileri sürerek, Mançu[2] dilini bu dillerle Japonca arasında bir köprü mahiyetinde görmekte idi. Lâkin ileri sürülen bu fikir, geniş bir taraftar muhiti yaratmamış ve Tunguzca eskisi gibi Moğol ve Türk dilleri grupundan sayılmıştır.

Umumiyetle Tunguz dili, altaycılarca asla unutulmuş değildir. Hakkında epeyce araştırmalar yapılmasına rağmen, araştırıcıları tarafından, Moğol-Türk dilleri arasındaki akrabalık, tasvib edildiği halde, Tunguz dilinin gerçek durumu hakkında bir türlü kesin karara varılamamıştır. Hattâ yeni yeni görüşlerin ve nazariyelerin doğuşuna sebebiyet verilmiştir. Bununla beraber, bu görüşler arasında o kadar da göze çarpacak aykırılıklar mevcut değildi. Daha fazla, üstünkörü araştırmalar sonunda elde edilen ufak tefek malûmat üzerine, Tunguzcanın Altay dilleri grupuna karşı olan durumu hakkında fikirler ileri sürülmekte idi. Buna mukabil bünyece Tunguzcayı Altay dilleri grupundan ayıran bariz farklar da yok değildi. Bütün bunları gözönünde tutan Schmidt, Ramstedt ve Pelliot gibi bilginler, nihayet Tunguzcanın Altay dillerinden sayılması lâzım geleceğini meydana koymuşlardır.

Sintaks bakımından da Ural - Altay dilleri arasındaki akrabalık dâvası oldukça uzunca bir tarihe maliktir. Daha 1838 yıllarında F. Wiedemann adlı Estonyalı bir bilgin, her iki dil grupundaki müşterek karakteristik unsurlar üzerine, sintaksça aralarında bir karabetin mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Hind - Avrupa dillerine nisbetle ayrılık gösteren bu hususiyetler on dört madde etrafında toplanmıştır[3]. Meselâ : tasriflerin sufiksal oluşu; fiil şekillerinin çeşitliği ve çokluğu; cinsiyet tefrik eden edatlar ve saire. Winkler'e göre ise Ural - Altay dilleri sintaks bakımından iki ana esasta birleşmektedir[4]. Sintaks sahasındaki benzeşme hakkında umumiyetle birçok söz ve fi-

1 Tunguzca için bak: W. Kotwicz, *Travaux de W. Radloff relatifs à la langue Mandchoue*, RO. XIV, 1938, s. 103 - 112 ve *Les éléments turcs dans la langue mandchoue*, RO. XIV, 1938, s. 91 vd.

2 Daha XVII. yüzyılın sonlarına doğru Cizvit Verbiest'in dikkat nazarını çekmiştir. Onun bu sahaya dair vücuda getirdiği *Elementa linguae tataricae* adlı eseri [1696] daha sonraları yapılan araştırmalara kaynak rolü oynamıştır. Mançu diline ait yazılan araştırmalar, bilhassa XIX. yüzyıla aittir. Bunların arasında İvan Zaharov'un 1875 yılında Petersburg'da neşrettiği *Polniy man'çjursko - russkiy slovar* [Tam Mançu - Rus sözlüğü] oldukça dikkate lâyıktır.

3 F. Wiedemann, *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelasiens.*

4 M. Räsänen, *Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, s. 12.

kirler ileri sürülmüştür. Bunların arasında bilhassa Ö. Beke[1] ile D. Fuchs'un[2] eserleri dikkate değer mahiyettedirler.

Türk sarfının zenginliği ve derinliği üzerinde hassasiyetle duran Max Müller olmuştur. Bu bilgine göre Türk sarfı şekilce hayret verici bir güzelliğe maliktir. Bilhassa, fiil, isim vesaire gibi dil unsurları değişmelerindeki uyarlık ve düzenlik, nihayet bütün Türk dili teşkilâtında ve bünyesinde beliren, açıklık ve sâdelik, insan zihninin, ruhunun, dil yapısında ne kadar yükseğe çıkabileceğini, göstermektedir.

Morfoloji yönünden de, aynı diller grupları arasındaki karebet üzerinde durulmuştur. Bilhassa M. Castrén'in Ural - Altay dilleri şahıs zamirleri üzerindeki doktora tezi bu noktayı aydınlatacak bir değer taşımaktadır. Fakat çok nazik bir konu olan bu mesele, şimdilik aydınlatılmış sayılamıyacağından, meskut geçilmesinin, daha uygun düşeceği kanaatindeyim.

Nihayet, XIX. yüz yılda Fin - Ugor dilleri sahasında, müsbet usullere dayanan ciddî incelemelerin yapılması, ister istemez Altay dilleri araştırmalarını daha yeni bir yola götürmeğe yardım etmiştir. Artık, kelimenin geniş manasile, tam bir Fin - Ugor dil ailesinin mevcudiyeti, kesin olarak anlaşıldığı gibi[3] buna paralel olarak bir de, Altay dilleri ailesinin müstakil bir manzumesi olduğu gerçekleşmiştir. Bununla beraber bu iki dil ailesi arasındaki karabet dâvası bugüne kadar, kesin bir sonuca vardırılmamıştır. Altay dilleri ailesi araştırmaları da, uzun bir inceleme devresine rağmen, hâlâ sona ermemiştir. Bununla beraber, Fin - Ugor dillerindeki bazı iç yapı özellikleri, Altay grupundaki dil ve gramer hususiyetlerini, kesin olarak andırmaktadır[4].

Bahusus ki, ilmî araştırma bakımından Altay dilleri manzumesi Fin-Ugor dilleri manzumesine nisbetle oldukça geride idi. Çünkü Altay dilleri manzumesi içerisine giren dillerden ancak Türkçe, bir dereceye kadar tetkik edilebiliyordu; Moğol ve Tunguz dilleri ise, daha bu zamanlarda, âdeta tetkik edilmemiş bir durumda bulunmakta idiler. Bu yüzden tabiîdir ki, Altay dilleri arasındaki karşılıklı münasebatın araştırılmasına ve muayyen fone-

1 *Türkische Einflüsse in der Syntax des finnisch - ugrischen Sprachen*, KSz. XV, 1 - 77.

2 *Übereinstimmungen in der Syntax der finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen*, FUF. XXIV. s. 292 - 322 ve saire.

3 Fin - Ugor dillerinin mukayeseli araştırmasını ileri götüren Budenz, Ahlqvist, Donner, Szinnyei ve diğerleri olmuşlardır. Bunların vücuda getirdikleri araştırmalar sonunda, birçok noktalarda «Fin - Ugor» dil araştırması, metot ve işleme bakımından, dünyanın en iyi işlenmiş dil manzumesinden sayılan «Hind - Avrupa» dilleri derecesine erişebilmiştir.

4 B. Collinder, *Survey of the Uralic Languages*, 1957; — *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, 1960.

tik kanunlarının tesbitine imkân bulunmamakta idi; işi daha ciddî olarak ele almak lâzım geliyordu. Bahusus ki Altay dilleri araştırmasının temelini, Türk - Moğol dilleri arasındaki münasebet üzerinde yapılacak mukayeseli tetkik teşkil etmekte idi. Bu gayeye varabilmek için ise, ilk önce Altay dilleri ailesine dahil olan Türk, Moğol ve Tunguz dillerini, ayrı ayrı araştırmak ve ancak bu alanda elde edebilecek malzeme ve etütler sayesinde bütün Altay dillerine şâmil kanunlar çıkarmak kabil olacaktı. Halbuki Altay dilleri, müstakil bir mektep halini aldıktan sonra dahi, eski yanlış metod kökünden silinip kaldırılmamış, ilk altaycılarda görülen metod ve araştırma tarzı aynile bir zaman daha devam edegelmiştir.

Asıl gerçek Altay dilleri ailesi araştırmalarına, bu sahaya giren halk ağzından toplanan malzeme ile başlanmıştır. Türk dili için vaktile Böhtlingk'in vücuda getirdiği Yakut dili gramerile[1], Radloff'un muhtelif Türk kabilelerinin ağzından topladığı malzeme, (Proben) çok elverişli bir araştırma kaynağı teşkil ettiği halde, Moğol dili ile, bilhassa Tunguzca, bu bakımdan çok geride kalmış bir durumda idiler.

Bugünkü Moğol dünyası birkaç şiveden ve birçok ağızlardan ibaret olup, umumî bir konuşma diline malik değildir. Olsa olsa bir çok Moğol kabileleri arasında yayılmış olup, bugünkü canlı Moğol şivelerinden ve ağızlarından bâriz bir surette ayrılan, Moğol yazı dili, müşterek bir dil olarak kabul edilebilir[2]. Çok eski çağlarda kurulmuş olan bu dil, kadîm edebî dille arhaize edilmekle beraber, zamanca, canlı Moğol şivelerine de bir dereceye kadar yaklaşmıştır. Geçirdiği bir çok değişme merhaleleri, bu arhaik dili, eski Moğol canlı şivelerinden fazla, en eski Moğol dilinin bir örneği mahiyetine koymuştur.

Moğolların tarihî sahneye çıkışları eski bir tarihî varlığa malik olmalarına rağmen XII. yüz yıla raslar. XIII. yüz yıl başlangıcına doğru ise, Moğol dünyasında bir birleşme vücuda gelmiştir. Bu devirde dahi umumî bir

1 Böhtlinkg'i Yakut lehçesi araştırmasına sevkeden Middendorf olmuştur. 1845 yılında Sibirya'dan Yakut lehçesine ait bir yığın malzeme ile dönen bu zat, elindeki değerli, halk ağzından derlenen malzemenin işlenmesini *Böhtlinkg*'ten dilemiş ve o da bu lehçeye ait, bugün bile, çok mükemmel sayılan bir gramer vücuda getirmiştir. 1851 yılında S. Petersburg'da, *Über die Sprache der Jakuten* adı altında neşredilen bu gramer aynı zamanda, Türk dili mukayesesinin temelini atan ilk eserlerden biridir [Böhtlinkg hakkında bak : Oldenburg, J.M. N. P., 1904, Mayıs nüshası, s. 47 ve *Böhtlinkg Druckschrift*'i, Mél. Asiatique, X 1892, s. 247 - 656].

2 B. Vladimirtsov, *Sravnitelnaya grammatika mongol'skogo pisınennogo yazıka i halhaskogo nareçiya*, Leningrad, 1929, 19.

Moğol dili mevcut olmadığından, birbirinden ayrılan muhtelif şivelerle ağızlar da konuşulmuştur ki, bugünkü Moğol şivelerinden bazıları, bu eski devir Moğol şivelerinin birer bakiyesi olarak sayılmaktadırlar. Moğol birliğine giren kabileler arasında, diğerlerine nispetle kültürce daha yüksek olan Kereit'lerle Nayman'lar, müşterek Moğol yazı dilinin muhtemel kurucularından sayılmaktadırlar. Uygur Türklerile Kara - Hatay gibi Asya'nın en kültürlü milletlerile temasta bulunan bu iki kabile, şüphesiz, Moğolların kültür hayatlarında müessir olmaktan geri kalamazlardı. Çingiz han zamanında Moğollarca kabul edilen Uygur hurufatı sistemi, bu iddianın en canlı misalidir. Şöyle ki, Çingiz han, bu hurufat sistemini Uygurlar delâletile kabul etmekle, bu hurufat sistemince muayyen bir kalıp haline getirilen ve devlet hayatı için pek önemi olan, ayrıca bir de hazır bir yazı dili elde etmiştir. Vladimirtsov'a göre bu edebî dil, kadîm Moğol dilinin tekâmülünü gösteren herhangi bir kadîm Moğol lehçesinden doğmuştur; eski ve bugünkü canlı Moğol şive ve ağızları da bundan türemiştir[1]. Zamanla, canlı halk şive ve ağızları tesiri altında kalan bu edebî Moğol dili, şüphe yoktur ki, muhtelif devreler geçirmiş, bazan kendisi müteessir olmuş, bazan da canlı şiveler üzerinde müessir olarak, aynı zamanda, şifahî yeni canlı edebî dilin türemesine yardımı dokunmuştur.

Tedricî tekâmül devreleri geçiren Moğol dili, XVIII. yüz yıllarında klâsik bir dil şeklini aldıktan sonra, ilim alemince araştırılmaya başlanmış ve hakkında bazı gramer ve sözlükler vücuda getirilmiştir. Fakat Moğol edebî dilinin muayyen bir şekil alması, «Altay» dilleri ailesinin birbirine karşı olan ilgisini belirtmeğe o kadar elverişli değildi. Bu işte asıl müracaat edilmesi ve önemle göz önünde tutulması lâzım gelen, canlı Moğol halk dili idi. Bu noktayı en çok ileri süren ve bu yolda unutulmaz hizmetlerde bulunan Ramstedt dir. «Altay» dilleri üzerindeki çalışmalarına başlarken o, ilk olarak, canlı Moğol şive ve ağızlarını incelemeye koyulmuş[2], kısa bir zaman sonra kendi-

1 B. Vladimirtsov. *Sravnitel'naya grammatika..*, s.49.

2 1899 yılında «Fin-Ugor» cemiyetinin yardımile Moğolistan'a kadar seyahat yapmış ve canlı Moğol ağızlarına ait malzeme toplamakla başarılar göstermiştir. Fakat topladığı bu malzeme seyahati esnasında çalınmıştır. Diğer gezileri esnasında aynı sahaya ait topladığı malzemenin mühim kısmı, şimdiye kadar, neşredilmemiştir. Ramstedt tarafından toplanan Moğol destanları, Ts. J. Jamtsarano ile Rudnev'in kontrolü altında çıkarılan *Obraztsi mongo'lskoy narodnoy literaturi* serisinin *Halhaskoe nareçie* adlı bölümünde [Fakültet Vostoç, yazıkov serisinde No. 25], Petrograd, *1908* yılında neşredilmiştir.

sini Jamtsarano[1], Rudnev, Vladimirtsov gibi mongolistler takip etmişlerdir. Ramstedt'in bu sahadaki çalışmaları, XX. yüzyıl başlangıcından itibaren, bu dile ait bir çok yeni monografilerin meydana gelmesini temin etmiştir.

Hakikî Moğol dili mektebi araştırmalarını kuran Ramstedt'in bu sahaya yeni bir renk veren birçok önemli incelemeleri vardır. Bunlar devrin en mükemmel dil araştırmaları metodu üzerine kaleme alınmış olup, «Altay» dilleri araştırmaları için bugün dahi hakikî temel taşı vazifesini görmektedir.

Mamafih şunu da söylemek lâzımdır ki, Ramstedt bu alandaki başarılarını, bir dereceye kadar Türk dili araştırmalarının gelişmesine borçludur. Orhun yazıtlarının okunuşu, Turfan'da Uygur şivesine ait bir çok malzemenin elde edilmesi ve Türk diline ait olmak üzere Radloff, V. Thomsen, von Le Coq, F. W. K. Müller, Bang, P. Pelliot ve saire gibi bilginlerin çalışmaları, Moğol - Türk dilleri mukayesesi için oldukça elverişli bir zemin hazırlamıştı. Hele Vilh. Grönbech'le[2] W. Radloff'un[3] Türk dili fonetiğine ait vücuda getirdikleri eserler, Ramstedt'in çalışmalarında önemli kaynak vazifesini görmüştür. Daha ilk araştırmalarından itibaren bu bilgin, Türk ve Moğol dillerine ait, kendisince önemli sayılan fonetik hususiyetlerin tayininde başarılar göstermiştir. Bu kabilden olarak «z» ve «ş» sesleri bakımından Moğolcanın Türkçeye karşı olan münasebetinde, Çuvaşçadan hiç de farkı olmadığını, kesin olarak, meydana koymuştur. Yani, Türkçemizdeki «z» ve «ş» sesleri, Çuvaş lehçesinde kendisini muhafaza edemiyerek, yerini Moğolcada olduğu gibi «r» ve «l» seslerine terketmiştir[4]. Türk ve Moğol dilleri münasebetlerini tavsif eden bu önemli meselenin, vaktile W. Schott tarafından da meydana atılmasına rağmen, gerçek izahı, ancak Ramstedt tarafından yapılmıştır.

1 Aslı itibarile Buryat olan Tsıben Jamtsarano tarafından, bilhassa kendisinin mensup olduğu Buryat kabilesi ağzına ait toplanan malzeme, pek büyük bir değerdedir. Bunun ancak ufak bir kısmı «Obraztsı narodnoy slovesnosti mongol'skih plemen» serisinin 1. cildinde *Proizvedeniya narodnoy slovesnosti Buryat* adı altında, 1918 de Petrograt'da neşredilmiş, diğer malzemeler ise daha neşredilmemiştir.

2 Türk dili fonetiğine ait ilk yazılan eserlerden biri sayılan Vil. Grönbech'in *Forstudier i tyrkisk lydhistorie* adlı eseri, 1902 de Kopenhag'da basılmıştır. Daha sonraları müellif bu eserindeki fikirlerini hulâsaten «Keleti Szemle» de IV, s. 114 - 125, 229 - 240, 384 vd. yayınlamıştır. 1903 yılında ise Holger Pedersen, *Türkische Lautgesetze*, ZDMG. LVII, s. 535 - 561 adlı makalesinde, Vilh. Grönbech'in yukarıki eserini incelemiş ve tenkit süzgecinden geçirmiştir.

3 Yalnız şimal Türk halklarının fonetiğine ait olan W. Radloff'un *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882 adlı eseri bugün artık eskimiştir.

4 G. J. Ramstedt, *Über die Konjugation des khalkha-mongolischen*, Helsingfors, 1903, s. 97.

Başlangıçta bu durumu aydınlatmıya çalışan bu bilgin, Moğol ve Çuvaşçada müşterek olan r ve l seslerinin, Türkçemizde kendi varlığını muhafaza edegelen kadim z ve ş seslerinden doğmuş olduğu kanaatine varmış[1], fakat daha sonraları bunun tamamile aksine olduğu fikrinde karar kılmıştır. Onun fikrine göre, Türkçemizdeki z ve ş sesleri eskiden mevcut olamayıp, ancak Moğol ve Çuvaşçada kendisini eskidenberi muhafaza eden r ve l den türemiştir[2]. Zamanımıza kadar en uygun sayılmış olan bu teori, vaktile uzun münakaşalara yol açmaktan geri kalmamıştır[3]. Fakat sonunda Ramstedt'in fikri üstünlük kazanmış ve Poppe tarafından da takviye edilmiştir[4].

Türk r ~ Çuvaş z kuralı nisbeten muntazamdır. Meselâ;

Türk. buz	=	Çuv.	păr
» ḫer	=	»	kız ~ ḫıs
» kazan	=	»	huran
» öküz	=	»	vakar
» omuz	=	»	amar
» bızau	=	»	paru
» semiz	=	»	samar
» çır	=	»	yaz
» kaz	=	»	ḫur ve saire gibi.

Türkçe kelime ortasında ve sonundaki z ve ş yerine, Moğolcadaki r ve l seslerinin karşılık olması iddiası üzerine Altay dilleri grubu ile uğraşanlar tarafından, iki dilden de geniş örnekler alınmak suretile «rotasizm» ve «lambdaizm[5]» hakkında uzun incelemeler ve araştırmalar yapılmıştır[6]. Bunlar başlıca aşağıdaki iki ses değişmesine dayanmaktadırlar :

1 G. J. Ramstedt, *Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen*, JSFOu. XXIV. No. 1, s. 18.

2 G. J. Ramstedt, *Zur Frage nach der Stellung der Tschuwassischen*, JSFOu. XXXVIII, No. 1, 29.

3 Bu kabilden olarak E. N. *Setälä*, Çuvaşçadaki *l* sesinin, herhangi bir j sesinden türeme olduğu fikrini ileri sürdüğü gibi (*Zur finnisch-ugrischen Lautlehre*, FUF. II. s. 273) Z. Gombocz da vurguların yer değişmesi sonucunda Çuvaşçada *l* sesini alan bu mesele için Türkçemizin *ş* sini, esas olarak telâkki etmektedir [*Zur Lautgschichte der altaischen Sprachen*, KSz. XIII, s. 21].

4 N. Poppe, *Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkischen*, KCsA., II, 1916, s. 79.

5 Bu iki ıstılahı Türkçeye çevirmek lâzım gelirse «r-leşme» ve «l-leşme» demek uygun olur.

6 J. Németh bu ses değişmesinin, Türk - Moğol dillerinin, bir arada geliştikleri ikinci

1 Umum Türk. -z-, -z = Çuv. -r-, -r = Moğ. -r-, -r
2 » » -ş-, -ş = » -l-, -l = » -l-, -l

Bunlardan birinci maddede bahis mevzuu olan -z-, -z sesinin -r-, -r ile değişmesi keyfiyeti, vaktile Radloff'ça da ileri sürüldüğü gibi[1] umum Türk şivelerinde *hiçbir gelişme göstermeden, ancak bazı misallerde kendisini muhafaza* ettiği halde, aksine olarak Çuvaş lehçesinde, çok eski çağlardanberi, muntazam bir surette devam edegelmiştir. İkinci -ş-, -ş sesinin -l-, -l ile değişmesine gelince, Türk şivelcri için bu hiçbir vakit varit olmayıp, yalnız Çuvaşçada mevcut olmuştur[2]. Türk - Moğol dilleri karabeti için önemi olan bu ses değişmesinin Çuvaş lehçesinde özlü bir gelişme göstermesi, bu yoldaki araştırmalarda Çuvaşçanın çok büyük önemi olabileceğini meydana koymuştur. Gerek Ramstedt, gerek onun ileri sürdüğü bu fikri genişçe inceleyen Gombocz, hep bu noktadan yürümüş ve ilk önce, Türkçe ile Çuvaş lehçesi arasında bir karşılaştırma yaptıktan sonra, ancak elde edilen sonuçları Moğolca ile karşılaştırmağa çalışmıştır. «Rotasizm» ve «lambdaizm» üzerinde geniş misallere dayanarak Gombocz'ca yapılan karşılaştırmalar[3], bu iddianın doğruluğunu bir defa daha kesinleştirmeğe yaramıştır. Bu hususta daha fazla fikir edinilmesi için, her iki bahse ait olmak üzere, Gombocz'un karşılaştırmalarından birkaç örnek alıyorum[4].

A. ROTASİZM

1. Orh. ekiz 'ikiz' | Kom. egiz | Osm. ikiz | Az. ekiz | Çag. ekiz Baş. igez | Alt., Tel. egis | Tar. ikizek | Karag. ihis | Kum. egiz 'iki'. .
~ Çuv. yeger 'çift', yekreş 'ikiz'[5]
~ Mog. ikire, ikere 'ikiz' | Bur. iḫir, iḫirin.
2. Osm. öküz | Kom. ogus 'öküz' | Kırg. ögüz | Miş. ügez, üges | Yak. oğus.

devrede meydana geldiği kanaatindedir [*Über den Ursprung des Wortes Schaman und einige Bemerkungen zur türkisch - mongolischen Lautgeschichte*, KSz. XIV, s. 77].

1 W. Radloff, *Phonetik*, s. 189 § 286.

2 W. Radloff, *aynı eser*, s. 189 - 190.

3 Bu sahaya dair Z. Gombocz'un ilk vücuda getirdiği araştırma Macarca olup «Nyelvtudományi Közlemények» mecmuasının XXX, 1905 de neşredilmiş, daha sonraları 1912 yılında, birçok yeni eklemelerle *Zur Lautgeschichte der altaischeu Sprachen*, KSz. XII, s. 1 - 36 adı altında yeniden gözden geçirilmiştir.

4 Z. Gombocz, aynı eser, s. 3.

5 Z. Gombocz, aynı eser, s. 14 - 16.

Çuv. vêgêr, mêgêr.

Moğ. ükür, üker 'boynuzlu hayvan' Hal. üher 'inek' | Bur. uker, uher, uhur, ühür, üher | Kalm. ükür.

3. Osm. buzağu, buzağı, | Kom. buhau | Baş. bodou | Kırg. buzau | Alt. puza | Koyb. puzō, pızō | Ury. pızä.

~ Çuv. pêru poru.

~ Moğ. birağu 'iki yaşındaki dana' | Hal. biaru, biru | Bur. buru Kalm. birō.

Tıpkı rotasizm'de olduğu gibi lambdaizm'de da Türkçe Çuvaşça arasında sıkı bir bağ görülmektedir.

Şöyle ki: Türk kış ~ kıs = Çuv. hel

» taş ~ tas = » çul
» dış = » tul
» yetmiş = » sitmel
» beş = » pilek, ve saire gibi.

Hipotetik olarak buraya Türkçenin -mış = Moğ. -mal; delik = deşik kelimeleri de girer.

B. LAMBDAİZM

1. Osm. Kır. kaşık | Kırg. kaşık | Çag. kaşuk | Baş. koşêk | Karag. koşek, kahek | Kar. koşêk | Tar. koşuk.

~ Çuv. kajek.

Moğ. halbağa | Kalm. halbağa | Bur. kalbaga, halbaga, halbaga 'kaşık'.

2. Orh. taş | Osm. taş. daş | Kırg., Sag., Soy., Koyb., Karag. tas | Yak. tas 'taş'.

~ Çuv. t'şul 'taş'.

~ Moğ. çilağun 'taş' | Hal. tş'uluā | Kal. çilōn | Bur. şulñ, çolu, şulun, şulu | Tung. colo 'taş'.

3. Çag. kaşka 'alnında beyaz leke olan hayvan' | Bar., Şor. kaşka | Sag., Koyb. kaska | Kırg. kaska | Kkrıg. kaçka | Baş. kaşka.

~ Çuv. huşka.

~ Moğ. halza 'kel; 'altın alnına gelen beyaz saç örgüsü' | Bur. halzan | Man. kalca; Moğolcadan alınma olarak Tel. kald'an | Ury. kalcan.

Türk-Moğol dilleri karabeti davası için önemli olan bu iki fonetik değişmesi dışında, ayrıca Gombocz Türkçedeki y- ye karşı Moğolcada d- ve Türkçedeki t- ya karşı Moğolcada d- sesinin kullanıldığını, yaptığı birçok kelime karşılaştırmaları ile meydana koymağa muvaffak olmuştur[1]. Bunun dışında umum Türkçemizdeki -y- sesi Koybalcada -z-, Orhun ve Uygur şivelerinde -d-, Yakutcada -t-, Çuvaşçada -r- olduğu halde, bu sese, birçok misallerden de anlaşıldığı üzere Moğolcada -d- sesinin karşılık olduğu, yine aynı bilgin tarafından ileri sürülmüştür[2]. Türk - Moğol dillerine ait, diğer fonetik değişmeler üzerinde duracak değilim. Yalnız Altay dillerine ait olmak üzere şimdiye kadar haklarında kısaca malûmat verdiğim etüdlerle, aynı sahaya ait diğer bazı mukayeseli araştırmalar sayesinde, bir taraftan Türk - Moğol dillerinin karabet ve münasebetlerine dair birçok fikirler yürütürken, diğer taraftan da, uzun zaman mahiyeti karanlıkta kalmış olan Çuvaş lehçesinin karakter ve esası yavaş yavaş meydana çıkmaya başlamıştır. Bu Türk lehçesi, diğer Türk şivelerine nisbeten bizce en geç tanınan ve karekter itibarile umum Türkçeden çok erken çağlarda ayrılarak, ayrı bir gelişme yolu tutan ve neticede eski ana hatlarını muhafaza edebilen kadim Türk dili yadigârıdır. Bahusus Türk ve Moğol dilleri arasında bir köprü vazifesi gördüğünden, Altaycılar nezdinde çok büyük bir önem kazanmıştır.

Bu kadar büyük önemine rağmen Çuvaş lehçesi, maalesef XVI asır sıralarında Çuvaşlar Rusya sınırları içerisine alındıktan ve XVIII. yüzyılda Rus akademisi kurulduktan sonra, ancak araştırma konusu olmaya başlamıştır[3]. İlk olarak II. Katerina zamanında bu lehçeye ait ne müellifi ne de tarihi bilinen bir gramer vücuda getirilmiştir. Bilindiği üzere bu gramer 1775 tarihinde, üzerinde hiç bir değişiklik yapılmadan, Leningrat'ta akademi tarafından yeniden yayınlanmıştır[4].

Janr itibarile bu gramer, klasik dillerinkine uygun bir metot ve sistemle kaleme alınmıştır. Hangi Çuvaş ağzının, lehçeye esas olduğu gramerde belirtilmemiştir. Bununla beraber, eski ve ilk Çuvaş lehçesi grameri olmasına rağmen, oldukça büyük bir tarihî değer taşımış ve hattâ uzun zaman

1 Z. Gombocz, aynı eser, s. 22 - 29.

2 Z. Gombocz, aynı eser, s. 29 - 37. Bernhard Munkacsi ise bu ses değişmesinin esasını eski ve umum bir *d* sesinden türeine olarak kabul etmektedir (KSz. V, s. 156).

3 *Soçineniya primadlejaşçie k grammatike çuvaşskogo yazika* adını taşıyan bu gramer, tahminlere göre, 69 sahife o'arak *4 hacminde*, 1769 da Moskova'da yayınlanmıştır.

4 Daha gerçek bilgi için bak : V.G. Egorov, *Pervaya peçatnaya grammatika çuvaşskogo yazika 1769 g.*, Tyurkologiçeskiy Sbornik, I, Moskova, 1951.

bu lehçeye ait yazılan diğer gramerlere örnek ve kaynak olmuştur. Şöyle ki, 67 yıl sonra bu lehçeye ait yazılmış olan ikinci bir gramer[1], malzeme, işleme tarzı ve umumî metot bakımlarından tamamile bu grameri kendisine örnek olarak kullanmıştır. Bir farkla ki, kelime serveti daha zengince olup 3000 kelimeye yakın bir Çuvaş - Rus sözlüğünü içerisine almaktadır.

Mamafih, büyük bir benzerliğe rağmen ikinci gramerin yayılışı, beklenilenden daha fazla tesirli olmuştur. Ancak bu gramer sayesinde geniş ilim alemi Çuvaş lehçesi grameri ile aşina olmak fırsatını bulabilmiş ve Avrupa bilginleri buna karşı gerçek bir ilgi göstermişlerdir[2].

Türk - Moğol dilleri karabeti teorisinin âdeta kurucusu olan bilgin Ramstedt, bu sahaya ait ilk araştırmalarında, bu iki dil arasındaki karabeti ancak sayısı önemli bir yekûn tutan kelime iktibasında görmüştür[3]. Lâkin sonraları Türk - Moğol dillerine ait yeni yeni fonetik esaslar meydana konulduktan ve bu iki dile ait müşterek morfolojik kaideler tesbit edildikten sonra, nihayet Ramstedt de, bu iki dil karabetine dair kendi hypothese'lerini açığa vurmuş ve Türkçe ile Moğolcanın bir dilden gelebileceği meselesini ele almıştır[4]

Bu yüzden olsa gerektir ki Ramstedt Ural - Altay dilleri arasındaki akrabalık bağlarına hep skeptik bir nazarla bakmıştır. O, bununla da kalmamış, ayrıca tarih ve coğrafya yönlerinden de bu iki dil ailesinin bir çerçeve içerisinde mütalea edilemiyeceğine inanmıştı[5].

Ramstedt'in ortaya attığı Türk - Moğol dilleri karabeti tezi, kendisine taraftar bulduğu gibi, aleyhtarlar da doğurdu. Bu sonuncuların başında Németh'le Vladimirtsov gelmekte idi. Németh, daha 1913 yılında yazdığı bir araştırmasında, Türk - Moğol dilleri karabeti teorisine karşı koymuş[6] ve

1 Vişnevski tarafından kaleme alınan bu ikinci gramerin adı *Naçertanie pravil çuvaşskogo yazıka*'dır.

2 Bk. ayrıca Lévesque, *Grammaire abrégée de la langue des Tchuvaches*, JA, 1825. Bu zat 1869 da bu gramerini bazı ilâvelerle genişletmiştir.

3 G. J. Ramstedt, *Über die Conjugation des khalkha - mongolischen*, Helsingfors, 1903, s. VII; *Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen*, JSFOu. XXIV, s. 1.

4 G. J. Ramstedt, *Etimologiya imeni Oyrat*, s. 550; *Zur Frage nach der Stellung des tschuwassischen*, s. 34; *Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch - türkischen Ursprache*, JSFOu. XXXII, N. 2, s. 1.

5 G. J. Ramstedt, *Über der Ursprung des Türkischen*, 1935, s. 73 - 80 ve *The Relation of the altaic languages to other language groups*, JSFOu. 53.

6 J. Németh, *Die türkisch - mongolische Hypothese*, ZDMG. LXVI, 1912, s. 549.

Pedersen'in Türk fonetiğine ait[1] araştırmasına dayanarak, umumiyetle Ural-Altay dilleri ailesinin daha fazla Hind - Avrupa dillerine yakın bir münasebette olabileceği fikrini ihtiyatla ileri sürmüştür[2]. Çünkü Türk-Moğol dillerinde önemli bir çokluk teşkil eden kelime birliği, Németh'ce bu iki dil arasındaki karabete delâlet etmeyip, sırf birbirinden ihtiyaca göre kelime ödünç almadan başka bir şey olmamıştır. Fikrini sağlamak için, bu bilgin, bir taraftan Gombocz'un, diğer taraftan da Vladimirtsov'un bu mevzu etrafındaki bir araştırmasına[3] baş vurarak, Türk - Moğol kelimelerini karşılaştırmaktadır. Halbuki Vladimirtsov bu araştırmasında Ramstedt'in tezini hiç de esassız saymıyarak, yalnız Türk - Moğol dillerindeki bazı unsurların, bu iki dilin en kadim bir müşterek dilden türediklerini isbata engel olduklarını tesbit etmiş ve ileride yapılacak olan daha ince araştırmaların, günün birinde, Ramstedt'e hak vereceğini açıktan açığa söylemekten çekinmemiştir. İlk araştırmasında müteredddit davranan Vladimirtsov, nihayet, Moğol yazı dili ile Halha şivesine ait yazdığı mukayeseli gramerinde, Türk - Moğol dillerinin bir aile teşkil ettiği kanaatine varmıştır[4]. Aynı görüş, sonraları Németh'ce de kabul edilmiştir. Çünkü Ramstedt'in de dediği gibi, hiç olmazsa milâttan 500 - 600 yıl öncesine ait devrede, Moğol ve Türk dilleri arasında o kadar da büyük bir dil ayrılığı ve farkı mevcut olmamıştır.

Kaldı ki, uzun bir tarihî hayat geçiren herhangi bir dilin araştırmasında, bazan öyle şekillere rastlanır ki, bunlar, bugünün araştırma şartlarının dışında kalan, fakat daha önceki devirlerin muhtelif şartları içinde gelişme bulan mahsüllerdir. Bundan dolayı da bu çeşit şekillerin izahında, bir aile

1 H. Pedersen, *Türkische Lautgesetze*, ZDMG. LVII, s. 535 - 561.

2 Dikkate değer ki, aynı fikri W. Bang da müdafaa etmiş ve *Verwandtschaft der uralaltaischen und ägyptisch - semitish - indogermanischen Sprachen*, Uralaltaische Forschungen, Leipzig, s. 28 - 41, adlı makalesinde daha ileri vararak, Ural - Altay dillerini Mısır-Sâmî-İndocermen dilleri ile karabette göstermeğe çahşmıştır. Bang bu iddialarını bir daha tekrarlamamıştır.

3 B. Vladimirtsov, *Turetskie elementi v mongol'skom yazike*, ZVO. XX, 1912, s. 154 - 184 adlı eserinde, Türk ve Moğol dilleri arasındaki münasebetleri birçok noktalardan inceleyerek, hattâ XIII. yüzyıl Ermeni yazıcılarından Kirakos tarafından derlenen bazı Türkçe kelimeleri de karşılaştırmış ve bu iki milletin birbirile olan kültür münasebetlerini göz önünde tutmuştur.

4 B. Vladimirtsov, *Sravnitel'naya grammatika mongol'skogo pismennogo yazika i halhaskogo nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 45 [bk. ayrıca Wladyslaw Kotwicz, *Contributions aux études altaiques*, RO. VII, s. 137].

teşkil eden diller arasındaki karşılıklarını bulmak ve ona göre kanunlar yapmak en isabetli bir yoldur. Altaycıların takip ettikleri yol bu olmuş, ve bu bakımdan Türk - Moğol - Tunguz dilleri ailesi karabeti, ayni bir esas dilin muhtelif tekâmülleri sonucunda elde edilmiştir. Bu dil, çok eski çağlarda Türklerin, Moğolların ve Tunguzların müştereken konuştukları bir temel dil olmuştur ki, bazı şartlarla bu dile, Altay dili adı verilmektedir. Lâkin bu Altay dilinin neden ibaret olduğu bugün bizce malûm değildir. Bildiğimiz, ancak Altay dilleri adı altında Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin toplandığıdır. Altay dilleri mukayeseli grameri, malûm olmayan bu temel dili, bir tarafa bırakarak, Altay dillerinde karşılıklı, birbirlerine yakın dil unsurlarının mevcudiyetine dayanmakta ve böyle sağlam ve müsbet bir temel üzerine kurulmaktadır. Bu takdirde Altay dilleri üyeleri arasındaki akrabalık derecesi, vaktile eski Altaycıların ileri sürdükleri gibi ne agglutination ve ne de sinharmonizm gibi umum fonetik tezahürlerine dayanılarak tayin edilebilir. Nitekim, vaktile Castrén tarafından umum Ural - Altay dilleri için müşterek bir unsur olarak kabul ve Böhtlingk'ce de[1], bu dillerin aynı menşeden geldiklerine delâlet edecek yegâne belirtilerden biri telâkki edilen ahenk kanunu meselesi, bilginler arasında kâfi derecede garantili ve temelli delil sayılmamıştır. Hattâ bir aralık, J. Szinnyei ile Z. Gombocz, Fin - Ugor dillerinin hiç bir ahenk kanununa tâbi olmadıklarından, bunların başka başka tekâmül yolları takip ettiklerini açıklamaktan çekinmemişlerdir[2]. Bu cesurane iddiayı takviye eden nokta, Fin - Ugor dillerinden Lap, Züryen, Votyak ve Ostyak dillerinin, oldum olasıya, hiç bir ahenk kanununu bilmedikleri keyfiyetidir. Ve bundan dolayı da, ahenk kanununun, Fin - Ugor dilleri için esas bir vasıf olmıyacağı tahakkuk etmiş oldu[3].

Sinharmonizm meselesi uzun zamanlardanberi dilciler arasında çeşitli yorumlar süzgecinden geçirilmiştir. Nitekim Steinthal, Türkçedeki ahenk olayını, Ural - Altay halklarının fikrî ve zihnî tenbelliğine bağlamakla, işin içinden kolayca sıyrılıvermiştir. Hiç bir makul bir verime dayanmayan bu basit düşünce, elbette ciddî telâkki edilemez.

Tersine, kanunun çözümünü ilerileyici konson benzeşmesinde arayanlar da kesin bir fikir elde edememişlerdir. Nihayet sinharmonizmi, semantik yolu ile izah etme teşebbüsleri, nisbeten daha cazip görülmüştür[4]. Bu

1 *Über die Sprache der Jakuten*, s. XXXIII.

2 Nyelvtudomány, III, s. 50.

3 Steiniz, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*, Uppsala, 1943, s. 3 not.

4 B. Vladimirtsov, *Moğol yazı dili mukayeseli grameri*, 1929, s. 133.

yeni çözüm teorisinde, kalabalık ifade eden anlamlara karşı, zarif, ince ifade eden anlamlar karşı koyulmak suretiyle açıklanmaktadır. Şöyle ki, bu yeni teşekkül eden ifade grupları, bir iç tasnif şekli yüzünden, sinharmonizmin doğumunu temin etmektedirler.

Marr ise sinharmonizmi, sadece agglutinativ dillerin bir yapısı şeklinde görmek istemektedir[1]. Fakat bu kesin bir kural olarak kabul edilemez. Diğer çeşitli fikirler de ortaya sürülmemiş değildir. Hiç birisi, ne yazık ki, ciddî sayılamazlar. Her şeyden evvel, sinharmonizm ani doğmuş bir dil olayı olmamıştır. Birçok aşamaların yoğurduğu ve işlediği ciddi bir yapıdır. Kelimenin kökünde yataklanmıştır.

Durum böyle iken, aranmakta olunan akrabalık bağları, bilhassa bu üç dil ailesi arasındaki fonetik, morfolojik ve sintaksik münasebetlerde bulunmalı idi. Bunu da gözden kaçırmayan bilginler, bu alanda bir hayli gerçek ve verimli sonuçlar elde etmişlerdir. Bugüne kadar, umumî olarak Altay dilleri, bilhassa Türk - Moğol dilleri konsonant sistemi ve gelişmesi üzerine, başta, sahanın piri G.J. Ramstedt tarafından olmak üzere, birçok müsbet kurallara varıldığı halde, mukayeseli Altay dilleri gramerinin gecikmesine sebep olan ve engelleyen aynı diller vokalizm sistemleri ve münasebetleri hakkında, maalesef, kâfi denecek kararlara varılamamıştır. Mamafih, Türk - Moğol dilleri vokalizm ve konsonantizm sistem ve gelişmelerine dair elde edilen sonuçlar da yok değildir. Önemle üzerinde durulabilecek olanı şunlardır[2]:

I. Moğ. *. (>i ~u = Türk. a (birinci vurgulu hecede) = Çuv. u < *a = Yak. a. Meselâ :

1)	Moğ. sira	'sarı'	=	Türk sarî, sarığ	=	Çuv. şure 'beyaz'
2)	» nirai	'taze, yeni'	=	» yaz 'ilkbahar'	=	» sur = Yak. sās 'id.'
3)	» bui	'var'	=	» ba-r 'var'	=	» pur = Yak. bār.

II. Türkçenin -ğ-, sesi aynen Moğolcada da kendini muhafaza etmiştir; Türk. buzağu = Moğ. bizağu; Türk. arığ = Moğ. arığun, gibi.

III. Fonolojik sistem birliği: Her iki dilde de sadedir: Vokal fonemi zengin olduğu halde, konsonant sistemi nispeten fakircedir,

IV. Her iki dilde, yani Altay aile kümesinde kısa ve uzun vokaller, kolayca ayrılmışlardır.

1 *Yafesi teorisi*, Bakû 1928, s. 60.

2 B. Vladimirtsov ve N. Poppe, *İz oblasti vokalizma mongolo-turetskogo prayazika*, Dokladı Akademii Nauk, 1924, Nisan - Haziran. s. 33 - 35.

V. Agglutinativ bir yapıda olduklarından, her Altay sahasında müşterek bir ahenk kanunu vardır.

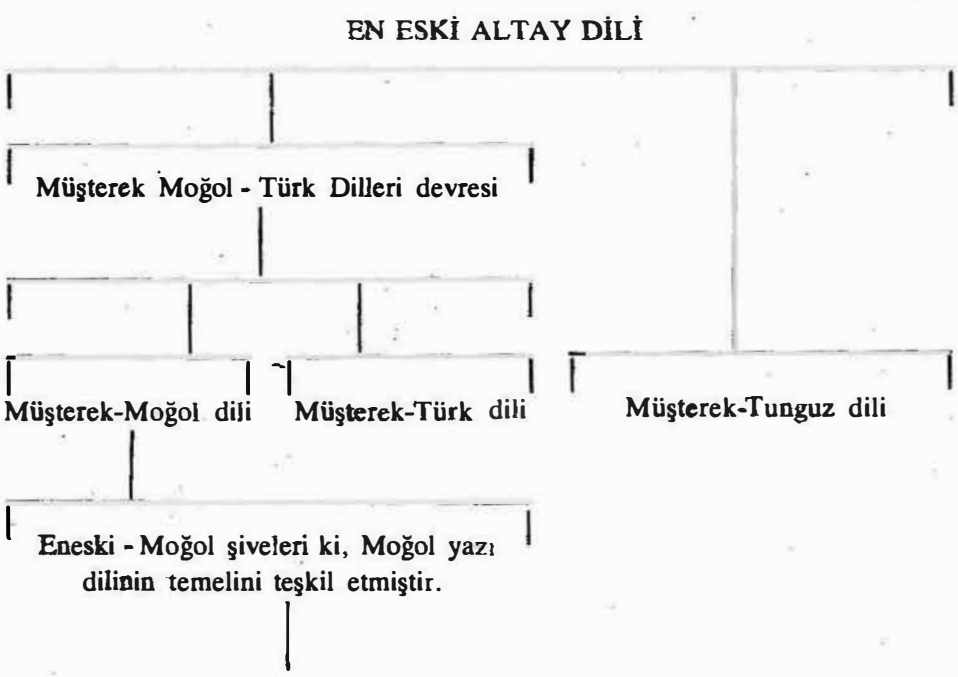
VI. Agglutination'un karakteristik vasıflarından biri olan zengin ek ve ekleme sistemi, hakimdir.

Bunlar dışında daha birçok tanıklar ileri sürülebilir[1].

VII. Türkçenin birinci hecedeki a = Moğ. «ı ~ u» sunun aksine olmak üzere, diğer şivelerdeki Moğ. a = Türk. «ı ~ u». Ms.:

1) Moğ. sira 'sarı' = Türk sarı
2) » altan 'altın' = » altun ~ altın
3) » katagu 'katı' = » katıġ
4) » dalay 'deniz' = » taluy 'deniz'

Şimdiye kadar bu sahada elde edilen sonuçlara göre, Altay dilleri ailesi ile Moğol dili arasındaki münasebet şöyle bir kroki halinde tesbit ve tasavvur edilebilir.

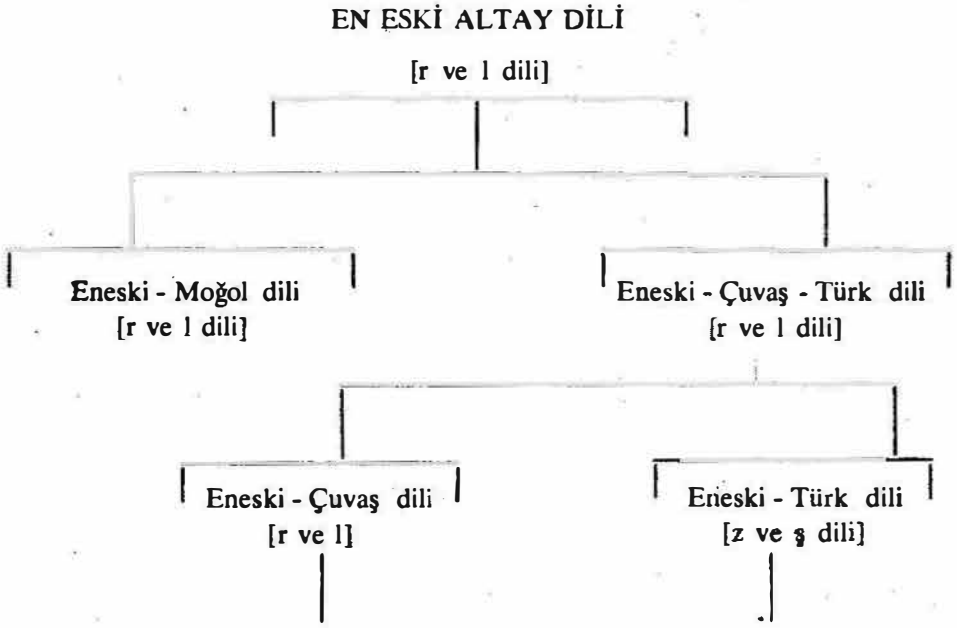
1 N. Poppe, *Der altaische Sprachtyp*, Handbuch der Orientalistik, V, Mongolistik 1964, s. 1-16.

Orta-Moğol şiveleri ki, XII-XV. yüzyıllar Moğol şivelerini vücuda getirmiştir.

Yeni-Moğol şiveleri ki, Halha şivesini vücuda getirmiştir.

Krokide münasebetleri belirtilen Türk - Moğol - Tunguz dilleri, en eski Altay dilleri birliğinden ayrıldıktan sonra, Moğol ve Türk dilleri başlı başına müşterek bir devre daha geçirmişlerse de, sonraları birbirinden tamamiyle ayrı bir gelişme seyrine tâbi olmuşlardır. Yeni devrede bu iki dil birliği, iki yeni dala ayrılmış, birisini Moğol, diğerini ise Çuvaş Türk dilleri birliği teşkil eylemiştir[1].

Bu dil şeceresi gelişmesini şöyle bir kroki halinde göstermek mümkündür :

1 Poppe, *Die tschuwassische Lautgesetze*, Asia Major, I, s, 777.

Çuvaş lehçesi [r ve l dili]	Bugünkü Türk şiveleri [z ve ş dili]

Zamanla Çuvaş - Türk dili dalı da, yeni yeni gelişmeler sonunda, yeniden ikiye bölünmüştür. Birinci bölüme Çuvaş - Bulgar, ikinciye ise Türk dilleri adı verilmiştir. Çünkü, Çuvaş lehçesi, Moğol dili tesirinden uzak kalarak, Türk dilinin umum gelişme kanunları çerçevesi dışına çıkmamış ve müşterek Türk dili inkişafını temsil etmiştir[1]. Yalnız burada dikkat nazarına alınması lâzım gelen nokta, Çuvaşçanın, umum Türk şiveleri tekâmülüne tâbi oluşu meselesini, bâzi kayıtlar altında kabul etmek lâzım geldiğidir. Çünkü, Türk şiveleri arasında, Bulgarca hariç olmak üzere, r ve l hususiyetini kendi başına muhafaza eden yegâne lehçe Çuvaş lehçesi olmuştur. Diğer Türk şiveleri ise, buna karşılık olarak z ve ş hususiyetlerini taşımış ve hattâ zamanla, Moğol ve Çuvaş dillerindeki r ve l sesleri, gelişme gösterdikleri çağlarda, Türkçe buna uymayarak z ve ş seslerini muhafaza etmiştir. Yani, Türkçe ile Çuvaşça iki ayrı kaynaktan doğmuşlardır.

Birinci Çuvaş-Bulgar dalına Bulgarcanın alınmasında en büyük âmil, Volga Bulgarlarının lehçesini, bugünkü Çuvaş lehçesinin bir nevi hemşiresi olarak telâkki etmemizden ileri gelmektedir. İkinci Türk dili dalı ise, kronoloji bakımından, büyük bir ihtimalle, Orhun yazıtları dili ile aynı durumda ve seviyede olmuştur[2].

Çuvaş-Bulgar lehçeleri münasebetine gelince, Bulgarcaya ait olarak elimize geçen malzemeye bakılırsa, bu iki lehçenin aynı idiomlara malik oldukları göze çarpmaktadır. Tuna Bulgarlarına ait olup, bugün nisbeten iyi muhafaza edilmiş olan Bulgar «Hanları fihristi» bu fikri kuvvetlendirmektedir. Mikkola tarafından neşredilen bu fihristte[3] Bulgar - Çuvaş lehçeleri arasında bir karabetin bulunduğunu gösteren dil hususiyetlerini bulmak, oldukça, kolaydır. Bunlara dayanarak, eski Çuvaş lehçesi ile eski Bulgar lehçesinin müşterek bir kaynaktan türeme olduklarını söyleyebiliriz. Zira bugünkü Çuvaşlar asılları itibariyle, eski Volga Bulgaristan'ın orman ahalisinden olup, büyük ihtimalle, şehir ahalisi ile çok az bir münasebette bulunmuşlardır[4].

1 G. J. Ramstedt, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*, s. 54.

2 H. Pedersen, *Türkische Lautgesetze*, ZDMG. LVII, s. 559.

3 Mikkola, *Die chronologie der türkischen Donaubulgaren*, JSFOu. XXX, s. 1 - 25. Bu tetkik Zakir Kadirî tarafından *Tuna Bulgarlarının kronolojisi* adı altında Türk Yurdu mecmuasının, cilt 4 - 24, sayı 27 - 28 Mart - Nisan, 1930, 27-28; sayı 7-15; Mayıs, sayı 29, s. 22-29 ve Haziran, sayı 30. s. 5 - 13 de neşredilmiştir.

4 Bk. EI. «Bulgar» maddesi.

Altay dilleri ailesinin türeyişi ve gelişmesi hakkında, şimdiye kadar verilen malûmattan da anlaşıldığı üzere, bu diller ailesine giren üyelerin, iç bağlılığı ve münasebetleri ne olursa olsun, artık bu aileye mukayeseli araştırma metodunun tatbik edilmekte olduğunu kabul etmek gerekir. Böyle olunca, muayyen bir disiplin haline getirilen Altay dilleri ailesi, henüz pek az araştırılan diğer dillerle de mukayese edilebilir. Nitekim Altay dilleriyle Kore dili arasında yapılan mukayeseler sonucunda, bu iki saha arasında da, muayyen bir karabetin mevcudiyeti meydana çıkmıştır. Polivanov'a göre[1] eskidenberi Türk ve Moğol dilleri arasında devam edegelen z=r ve ş=l değişmeleri bakımından, Kore dili ile bu diller arasında, bâriz bir karabet mevcuttur. Hattâ bu hususta, Kore dili, Türkçeye nispetle, diğer Altay dillerine daha fazla bir yakınlık göstermektedir. Bir farkla ki, bu dil r ve l hususiyeti bakımından daha fazla Çuvaş, Moğol ve Mançu - Tunguz dilleri sırasında yer almaktadır. Mamafih Kore dilinde r ve l arasında esas bir fark bulunmadığından, bu iki ses, birbirinden ayrılmadan, hep birlikte, Türkçenin hem ş hem de z seslerine tekabül etmeğe çalışmıştır. Kore dilinin bünyesinde, oldukça sağam bir yer tutan bu keyfiyet, Türkçemizdeki, ş=l ve z=r sesleri hususiyeti karşısında, teoretik bir tarzda, aşağıdaki dört karşılaştırmaya tâbi tutulmuştur[2].

1.	Türk.	ş=	Çuv.,	Moğ.,	Man.	l=	Kore	l/r
2.	»	z=	»	»	»	r=	»	l/r
3.	»	l=	»	»	»	l=	»	l/r
4.	»	r=	»	»	»	r=	»	l/r

Etimolojik malzeme üzerine yapılan bu mukayeseli fonetik karşılaştırmalar, Altay dilleri ile Kore arasında, hiç de tesadüfî olmayan bir yakınlığın varlığına işaret ettiği gibi, Polivanov'ca tesbit edilen aşağıdaki kurallar, bu iki saha arasındaki münasebetlerin derecesini göstermeğe yardım etmektedir. Bunlar şöyle hülâsa edilebilir :

1. Altay ve Kore dilleri morfolojisinin tamamiyle sufiksal bir karakterde olması.

2. Vurgunun sabitliği ve ekspiratör bir karaktere malik oluşu. En eski umum Altay dilinde vurgunun esas yeri, bilhassa Moğol dilinde vurgunun daima birinci hecede ve Türkçemizdeki ilk hece vokalinin değişmez bir

1 E. D. Polivanov, *K voprosu o rodstvennih otnoşeniyah koreysgo-altayskih yazikov*, İAK. 1927, s. 1105 - 1204.

2 E. D. Polivanov, aynı eser, s. 1201 - 1202.

karakterde oluşu üzerine, Türkçede de ilk hecede olarak telâkki edilmektedir. Bu iddia doğru olmakla beraber, mukayeseye alınan bütün malzemece, kâfi derecede teyid edilemiyor. Çünkü, gerek Türkçede, gerek Moğolcada, vurgunun ilk heceler dışındaki hecelere de geçtiği görülmektedir.

3. Lûgat morfemlerinin sayıca tipik bir beraberlik göstermesi. Bu bakımdan Kore dili, Türkçeye karşı daha fazla bir meyil göstermektedir. Yani esas kelime bünyesi kısa olup, tek kapalı hece mahiyetindedir. Halbuki Moğolcada bu bir nevi kanun halinde bulunan Türkçenin tek hecesi iki heceli bir kompleksle ifade edilmektedir. Bunu oldukça bol misal ve örnekle de tesbit etmek mümkündür. Meselâ :

Türk.	anol ~ ant		Moğ.	anda	'ant'
»	as-	=	»	asa-	'asmak'
»	boz	=	»	boro	'boz'
»	kış	=	»	kısa-	'kısmak'
»	beg	=	»	begi	'bey'
»	bas-		»	basu-	'basmak'
»	sön-	=	»	sönü-	'sönmek'
»	ab, av	=	»	aba	'av'
»	gök, kök	=	»	köke	'mavi'
»	sağmak	=	»	sağamak	
»	boz		»	boro	
»	er	=	»	ere	
»	erk		»	erke	

» taş = Çuv. tol = Moğ. çilağun = Kore tol

Moğ. muren 'nehir' = Kore mu (mur) 'su'.

» nidun = » nun 'göz'.

» tala 'step' = » tol 'tarla' = Man. ḫolo.

Bu örneklerden de görüldüğü üzere, Kore dili Moğolcaya karşı, tıpkı Türkçede ve Çuvaşcada olduğu gibi, bir nevi temel morfemlerindeki ses unsurlarında kısaltma yolunu bulmuştur ki, bu tekâmülü bugünkü canlı Moğol şiveleri de geçirmektedir.

4. Umum Altay dilleri ailesine şamil ahenk kanunu keyfiyeti.

Bununla beraber, burada Altay ve Kore dilleri arasındaki münasebetlere dair bir fikir söylemek durumundan çok uzaktayız. Polivanov'un bu sahada yaptığı araştırma, biraz yukarda söylediğimiz gibi, Altay dilleri araştırmalarının metodik bir mektep hâline gelmesi üzerine yapılmış bir denemeden başka bir şey değildir. Türk dilini, Türkün ana vatanında konuşulan

diller ailesinden geldiğini kabul eden Ramstedt[1], bu ailelere Türk, Moğol, Tunguz ve Kore dillerinin dahil olduğunu ileri sürmekle yetinmemiş, ayrıca, Türk ve Kore dilleri arasındaki yakın benzerlik üzerine, bir de bir mukayese yapmıştır.

Kor.	so-kom kom-so 'kum'	=	Türk.	kum
»	kım 'mücevher, altın'	=	»	kümüş
»	siek 'oturma yeri, seccade'	—	»	sakü (seki)
»	t'en 'bozkır, sahra'	—	»	teñiz
»	tam 'dıvar, bina'	=	»	tam
»	t'at, t'ot 'leke'	=	»	tat, tot 'leke, pas' (Kaş. II. 225)
»	çom-'dalmak'	=	»	çom- (Kaş. II. 225)

Türk dil unsurlarını içerisinde bolca yaşatan Yensey-Ostyak ve Çeremis dilleri mukayesesi ve araştırması ise, ilim bakımından, halâ bizi tatmin edecek bir duruma ulaşamamıştır.

Bugün mukayeseli Altay dilleri araştırması, geçirdiği uzun tekâmül merhaleleri sonunda, artık kendisine müstakil bir yol çizerek bu yolda ilerlemekte devam etmektedir. Aynı zamanda, buna müvazi olarak bir de Ural - Altay dilleri teorisi, daha doğrusu, Altay ve Ural dilleri karabeti hypothése'i de, halâ kuvvetini kaybetmemiştir. Mamafih Altay dil ailesinin ve onunla ilgili bulunan eski çağ ilminin araştırılması, bugünkü Hind - Avrupa ve Sâmî dilleri kadar ilerlemiş bir durumda değildir. Bundan dolayıdır ki, bu sahada incelemeler yapanlar, Ural dil bölümleri arasındaki karabetin gerçekleşmiş olduğunu dikkat nazarına almakla beraber, Altay dillerinden bahsederken, daha çekingen davranmakta ve bu dil ailesi bölümüne giren dillere ayrı ayrı Türk dilleri, Moğol dilleri ve Tunguz dilleri gibi adlar takmayı tercih etmektedirler[2]. Nitekim J. Németh ve A. Sauvageot gibi diğer Altaycı bilginler dahi, kesin olarak, bir Altay dilleri birliğine karşı müteredditdav-

1 Sb. Finn. Akad. W. 1935, s. 87-88. Kore diline dair bak: G. J. Ramsted, *Remarks on the Korean language*, MSFOu. LVIII, s. 441-453; L. Ligeti, MNy. XXX, 1939, 57.

2 Buna bir örnek olarak J. Deny'nin, bir grup dilciler tarafından kaleme alınan *Les langues du monde*, Paris, 1924 adlı eserdeki *Langues turques, langues mongoles et langues tonungouzes* adındaki makalesi gösterilebilir. Buna mukabil Poppe ise Bakû, birinci türkoloji kurultayındaki değerli raporunda (*Pervıy vsesoyuznıy tyurkologiçeskiy s'yezd*, Bakû, 1926, s. 104 - 118) bu dillerden bahsederken Altay dilleri araştırmalarının gelişmesi tâbirini ve bu münasebetle Türkiyatçı, Moğoliyatçı tâbirlerine karşı, aynı değerde bir de Altaycı kelimesini kullanmağa lüzum görmüştür.

ranmağı daha uygun görmektedirler. Hele Sauvageot[1] «altaik» tâbirini, bir dil ailesi zümresini ifade eden tarihî bir tâbir olarak kabul etmemekte ve bununla yalnız Fin - Ugor dili ailesine girmeyen dilleri kasdetmektedir. Uzun zaman Altay yahut Altaik dil ailesi nazariyesine taraftar bulunan W. Kotwicz, son yıllardaki yeni araştırmaları sonunda, yukardaki üç dil, yani Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasında, vaktile inandığı kadar bir karabet mevcut olmadığını itiraf etmekten çekinmemektedir[2]. Ural - Altay dilleri arasındaki akrabalık ilgisine dair A. Zifeld - Simumyagi'nin vücuda getirdiği eser ise[3] okadar önemli olmadığından burada üzerinde durmağa lüzum görmedim. Üstelik eser, bildiklerimize yeni bir şey eklemediği gibi, birçok indî fikirleri de tervice çalışmış ve bu yüzden değerini kaybetmiştir.

Şimdiye kadar verdiğimiz malûmattan da anlaşılacağı veçhile, bilhassa son yarım asır zarfında, Altay dilleri ailesine dair yapılan incelemeler ve araştırmalardan, oldukça önemli sonuçlar elde edilmiştir[4]. Ancak bu sonuçlar, diğer diller ailesi hakkında elde edilenlere nisbetle daha çok geridedir. Hele Türk dili üzerindeki filolojik araştırmalar sonunun alınmamış olmasının durumun en esaslı delillerinden birini teşkil ettiğine şüphe yoktur.

Bu yüzden olsa gerektir ki Türk ve Moğol dilleri aileleri üzerinde çaba tüketmiş olan bilginler de iki fikir kampına ayrılmışlardır. Bunlardan Ramstedt, Räsänen, Pelliot, Spuler, Aalto, Poppe ve saire gibileri Altay dilleri akrabalığı taraftarı kesildikleri halde, Bang - Kaup, Nemeth, Gerard Clauson gibileri aksine akrabalığın ispat edilemediği iddiasındadırlar. Her iki zıd inanış dışında kalan bilginler de yok değildir. Bu kadar kesin ayrılık, hiç bir vakit bu iki dil arasındaki tarihî ve eski devirdeki dil ve yaşayış ortaklığını inkâr etmemekte olup, aksine araştırmaların daha esaslandırılmasını ve genişlemesini teşvik etmiştir. Bugün çeşitli ülkeler üniversitelerinde ve araştırma enstitülerinde Moğolca'ya verilen önem, işbu iki dil arasındaki akrabalığın doğuşu ve bulunuşu teorisine borçludur. Ve bu iki dil ailesi arasındaki tespit edilen fonolojik ve morfolojik yakınlık ve kesinlik de bundan doğmuştur. Yalnız Türk ve Moğol dilleri akrabalığının indogermanistik içerisindeki

Aurélien Sauvageot, *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaiques*, Paris, 1930, s. XXXV.

2 Wladyslaw Kotwicz, *Contributions aux études altaiques*, RO. 1931, VII, s. 234.

3 A. R. Zifeldt - Simumyagi, *Uralo - Altaica*, I, «Azerbaycanı öğrenen cemiyetin eserleri», Bakû, 1928, s. 1 - 166.

4 Bak: G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische sprachwissenschaft*, I; Lautlehre, 1957, II: Formenlehre, 1952; N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, 1960; Türk Ansiklopedisi, II. 1948.

seviyeye erişemediği için olsa gerektir ki, bu iki dil ailesi arasındaki birlik, benzerlik ve hatta doğuş teorisi, bilginlerce hypothese-faraziye, şeklinde ortaya atılmıştır[1].

Altay dil ailesine giren diller arasındaki münasebetlerin tayininde önemli bir yer alan Çuvaş lehçesi, son zamanlarda, cihan dilleri menşeinin tesbiti meselesinde de, bahis mevzuu olmağa başlamıştır. Yafetoloji mektebi kurucusu Marr, bir taraftan Çuvaşçayı orta çağ Bulgar-Hazar dilleri bakiyesi olarak telâkki ve bu yüzden bu Türk lehçesinin Türk - Fin - Macar dilleri ile canlı Türk şiveleri arasında bir köprü vazifesini gördüğünü kabul ettiği halde[2], diğer taraftan da bu lehçenin sibilant diller grubuna girmesi dolayısile canlı Gürcü şivelerinden Migrel ve Çan; ölü dillerden ise İskit ve Sümer dillerine mensup olduğunu ileri sürmüştür. Fonetik bakımından, sibilant gruba giren dillerin hususiyeti ile genel bir ilgisi olduğu kabul edilen Çuvaşçanın, yine Marr tarafından, bugünkü canlı Gürcü, ölü dillerden ise Sarmat ve orta çağ Hazar dili ile sıkı bir surette bağlı bulunduğu kabul edilmiştir. Hattâ, bu bilgine göre Çuvaş kelimesi Şumer ve İber kelimelerinin başka bir telâffuz şekli olduğundan Yafetoloji mektebince, Çuvaş Türkçesi, yafetolojik muhit dışında tutulmamalıdır[3].

Cihan dilleri türeyişi meselesi üzerinde araştırmalar yapan Marr, Çuvaşçayı da ihmal etmiyerek, bu sefer de bu Türkçeyi, yapı bakımından Baskça ile Sümerceye yaklaştırmaktadır. Bu suretle Çuvaşça ile, yafetik muhite mensup muhtelif canlı ve ölü diller arasında bir bağlılık bulduktan sonra, Marr, kendi araştırma çevresini, bir kat daha genişleterek, bu Türk şivesini Türk, Fin, Ugor, Moğol ve saire diller üzerindeki araştırmaları için de bir ipucu olarak kullanmağa çalışmıştır. Nitekim, 1926 yılında Çuvaşlara dair yazdığı bir eserinde[4], bu bilgin, Dravid dili ile ölü Etrüsk ve Bask dili arasında muayyen bir karabet görmeğe çalışmıştır. Böylece, bünyece birbirinden farklı birçok diller arasında, hiçbir hudut tanımayan ve bütün dilleri, Yafetoloji mektebi disiplini üzerine, birbirine yakın gören Marr, nihayet, Fin - Ugor, Türk, Hind - Avrupa, Sâmî ailesini, toptan muahhar devir yafetik muhitten türeme bir teşekkül olarak kabul etmektedir. Türk dilinin men-

1 Udo Posch, *Die altaische Sprachwissenschaft - Theorie oder Hypothese?* Handbuch der Orientalistik. V. Mongolistik, 1964, s. 35.

2 Asfendiarov, *Problema natsii i novie uçenie ob yazıke*, «Noviy Vostok», s. 22, 178.

3 Meşçaninov, *Vvedenie v yafetologiyu*, Leningrad, 1929, s. 623; N. Marr, *Çuvaşi yafetidi na Volge*, Çeboksarı, 1926.

4 N. Marr, *O proishoĭdenii yazıka*, 1926.

şei meselesine gelince, Yafetoloji mektebinin bu hususta ki görüş noktası, sair diller hakkındakinden hiç te ayrı değildir. Yalnız bir farkla ki, Yafetoloji mektebinin Çuvaşçaya bu kadar büyük önem vermesi, bu Türk lehçesinin, diller menşeinin tayini meselesinde oynamakta olduğu rolü, bir kat daha kuvvetlendirmeğe yaramıştır[1].

Dilde olduğu gibi medeniyet gelişme ve doğuşu mesclesinde de Yafetoloji mektebi, ayrı ayrı kaynaklar aramıyarak, medeniyetin müşterek bir kaynaktan türediğini iddia etmektedir. Bu mektebe göre, medeniyet, insanların bulundukları heryerde bir gelişme bulabilmiştir[2]. Bu itibarla Yafetoloji mektebi, dilin menşei için yeni bir tez meydana atmış ve bu tezi sosyal-ekonomik esaslara dayatarak, maddî medeniyet ve sosyoloji tarihine de girdirmiştir.

Dikkate şayandır ki, Yafetoloji mektebi metodları çevresi içerisinde dillerin menşeini aramaya çalışan Marr, ölümüne kadar, dayanıklı ve emin bir fikir kuramamıştır. Mütemadi bir surette fikirlerini ve kurduğu teorileri değiştirmekle, kesin hiçbir sonuca varmamıştır diyebiliriz. Klasik dil mektebine karşı ileri sürdüğü yegâne fikir, bugünkü mevcut dört esas dil ailesinin, Yafetoloji muhiti içerisinde gelişmiş muahhar bir devir mahsulü oluşu meselesidir. Fakat, ne bu fikir, ne de cihan dillerinin menşece Kafkasya dillerine bağlı bulunması meselesi, şimdiye kadar dilciler ve bilginler arasında ciddî bir taraftar bulamamıştır. Yafetoloji mektebi kendisi dahi, bugün durgun bir devre geçirmektedir. Gelecekteki durumu hakkında ise, şimdilik ileri sürülecek olan herhangi bir fikir, faraziyeden başka bir şey olmıyacaktır kanaatindeyim.

Bununla beraber, Altay ve Yafetoloji okullarının, Türk dilinin menşei hakkında, ileri sürdükleri fikir ve teoriler dışında, ayrıca, bir de Türk dilini Sümer diline bağlamak isteyen nazariyeler üzerine de, kısaca durmamız hiç te faydasız olmasa gerektir. Fakat mevzuun özüne yanaşmadan önce, açıkca söyleyeyim ki, Sümer dilinin gerçek durumu, halâ dil bilginlerince istenildiği kadar tesbit edilememiştir. Milâttan birkaç bin yıl öncesine götürülebilen bu dil, kesin olarak karakterize edilemediği gibi, belli bir kaynağa da bağlanamamış ve hatta bir zamanlar, yanlış olarak, kendisi ile hiç bir ilgisi olmadığı sonraları anlaşılan Akkat dili ile, sıkı bir karabette farzedilmiştir. Akkatçanın ise, Sâmî diller bölümüne mensubiyeti anlaşılınca, bu fikir, ister istemez büsbütün unutulmuş ve Sümer dili meselesi, yeni görüşlerle aydınlatılmak is-

1 N. Marr, *Razselenie yazikov i narodov i vopros o prarodine turetskih yazikov*, Pod znamenem Marksizma», 1927, Haziran, No. 6.

2 Meşçaninov, *O yafetiçeskoy teori*, s. 307.

tenmiştir. Nitekim, eski klasik diller okulu, bu dil üzerindeki araştırmalarına devam ederken, başka başka yönlerden Sümerceyi: Mısır, Çin, Etrüsk, Ural-Altay ve sâire gibi, birbirinden bünyece uzak diller zümresine sokmağa çalışmıştır.

Nihayet 1802 yılında Grotfend tarafından çivi yazı şekli keşfedilince, bu yazının Sâmî kavimlere mahsus bir yazı olamıyacağı gibi[1], Sâmî bir menşeden de türemediği kesin olarak meydana konulmuştur. Bunun üzerine, ilk olarak J. Oppert, bu yazının olsa olsa Sümerler tarafından icad edilebileceği fikrini ileri sürmüş ve tasvir edilen metinin de Ural - Altay dilleri ile ilgili olması lâzım geldiğini iddia etmiştir. Fikrini sağlamak için aynı bilgin, ilk hamlede bazı Sümerce kelimeleri Ural - Altay dilleri zümresine giren Macar, Moğol, Mançu ve Türk dilleri ile karşılaştırmaya kalkışmıştır. Oppert'in ardınca, talebesi bulunan François Lenormant [ölümü 1883] da Sümer dilini, gerek lûgat, gerek gramer kuralları bakımından Ural - Altay dilleri ile karşılaştırmaya devam etmiştir. A. H. Sayce aynı yolda araştırmalarda bulunmuştur[2]. Fakat bu dille çok ilgilenen Fritz Hommel olmuştur. Yaptığı araştırmalar sonucunda bu bilgin, ilk önce Sümerceyi Altay dillerinden biri olarak saymış, 1884 yılında ise daha ileri giderek, Sümerlerle Akkatları müşterek bir Altay kavmi olarak kabul etmiştir[3].

Sümerceyi Altay dilleri ile birlikte inceleyen bu araştırmalar, umumiyetle Sümerceye mahsus göze çarpacak bir karakter sağlamaktan uzak kalmışlardır. Nitekim, 1915 yılında Hommel, iki yüz kadar Sümerce ve Türkçe kelime arasında yaptığı bir karşılaştırma ile[4], bu dili, Türkçe olarak ka-

1 C. Autran'ın, *Les langues propres de l'Asie antérieure ancienne*, Les langues du monde, Paris, 1924, s. 274 v.d. ında Sümer dili hakkında istifadeli malûmat verilmektedir. Daha fazla malûmat edinmek isteyenler için C. Fossey'in, Manuel d'Assyriologie, t. I, Paris, 1904; St. Longdon'ın, *A. Sumerian grammar and Chrestomathy*, Paris, 1911, adlı çok kıymetli etüdü; F. Delitzsch'in, *Grundzüge der sumerischen Grammatik*, Leipzig, 1914 ve aynı bilginin *Sumerisches Glossar*, Leipzig, 1914; F. H. Weissabach, *Die Sumerische Frage*, Leipzig, 1898 adlı eser ve etütler tavsiye edilir.

2 *Journ. of Philology*, III, London, 1870.

3 Fritz Hommel'in bu alandaki başlıca araştırmaları şunlardır: *Die Sumero-Akkader ein altaisches Volk*, Ausland, 1884; *Die Sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse*, Zeitschrift für Keilsch. 1, 1884; *The sumerian language and its affinities*, JRAS., XVIII, 1886; *Sumerische Lesestücke*, München, 1884; ZDMG. 49, 1805 ve *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, München, 1904 deki bir araştırması; *Die Verwandtschaftverhältnisse des Sumerischen*, Feitschrift P. W. Schmidt, Wien, 1928, s. 67-74.

4 Fritz Hommel'in, *Zweihundert Sumero-Türkischen Wortvergleichungen* adlı bu araştırması daha sonraları bazı eklemelerle *James B. Nies, Ur Dynasty Tablets*'de 1919 da neşredilmiştir.

bul etmek gibi bir iddiada bulunmuştur. 1926 yılında ise aynı bilgin, bu dâvanın doğruluğuna o kadar inanmıştır ki, yukarıda anlattığımız karşılaştırmasını, daha sağlam bir esasa dayatmak için, Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ından da kelimeler almağa gayret etmiştir. Bu karşılaştırmalarında Sümer dili ile Ural - Altay, bilhassa Türk dili arasında, lengvistik ve morfolojik bakımlardan, muayyen benzerlikler gören bu bilgin, dikkatini çeken birçok kelimeler ileri sürmüştür ki, bunların arasında, en iyi ve teyit edici misaller, aşağıdaki kelimeler olmuştur[1] :

Süm.	ai	= Türk.	ay
»	dağ	= »	daş, dağ
»	dingir	= »	tengri
»	gus	= »	üç
»	ab	= »	eb, ev
»	agar	= »	ekin ve ilâhara.

Fakat bu misaller karabet için kâfi sayılmaz[2]. Çünkü karşılaştırılmak istenen bu iki dil arasında o kadar büyük bir zaman farkı vardır ki, bu fark, bunların mukayesesini âdeta imkânsız kılmaktadır. Milâttan önce üç bin yıllarında yüksek kültürlerile[3] yaşamış olan Sümer'ler, bildiğimiz üzere, üçüncü bin yılın sonlarına doğru tarihî ufuklarımızdan tamamile kaybolmuşlardır. Bu tarihten ta Orhun (VIII. yüzyıl) yazıtlarının zamanına kadar, dört bin yıl gibi çok büyük bir müddet zarfında ölü dil mahiyetinde kalan Sümerce ile, ilk vesikaları elimize geçen bu Orhun yazıtlarının dili arasında yapılacak olan karşılaştırmada, birçok dil değişiklikleri, fonetik ayrılışları ve istihaleleri göze çarpmaktadır[4]. Diğer taraftan pek tabiîdir ki, dört bin yıllık bir zaman zarfına bağlı olan bir dilin, kendisi ile mukayese edilecek olan diğer bir dille, aynı değişme hususiyetlerine malik olması şarttır. Halbuki biz bunu, muayyen sebepler dolayısile, bu iki dil arasında göremiyoruz. Dört bin yıl gibi büyük bir boşluğu dolduracak ve her iki dili tasvir edebilecek vesikalar bulunmadıkça, yapılacak olan a priori mukayeseler,ciddî tenkit süzgecinden geçirilmeğe tâbi tutulmalıdır.

1 F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, München, 1926, s. 21.

2 J. Németh, *Probleme der türkischen Urzeit*, Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata, Budapestini, MCMXLVII, s. 88, vd.

3 Andrae, *Sumerlerin monumantal sanatları*, İkinci Türk tarih kongresi, tebliğler, İstanbul, 1943, s. 110-114.

4 P. Wittek, *Sumerisch und Turkisch*, Turkische Post gazetesinden ayrı basım.

Sümerlerin milâttan öncesi üç bin yıl önce Nippur = Nuffar; Urur; Ur = Tell - Mukayyar; Lagaş = Tell-Luḫ; Kiş = Tell - Uḫaymir gibi şehirleri var idi. Nüfusları üç milyon civarında olmuştur. Oldukça yüksek medeniyetleri vardı[1].

J. Oppert, F. Hommel gibi bilginler Sümerceyi Altay ve Türk dilleri ailesi içerisinde görmeğe çalışırken, aksine olarak Fin bilginlerinden Donner ve Macar bilginlerinden Uyfalvy, bazı delillerle bu fikre karşı gelmekte idiler. Lenormant, Sayce gibi bilginler ise Sümerceyi Yâfesî dillerden birisi ile ilgili olarak görmeğe çalışmışlardır. Burada Yâfesî diller tâbiri altında, eski terminolojiye göre, Kafkasya dillerinden bilhassa Gürcü dili kasdedilmek istenmiştir. Bu ise, yukarıda adları geçen iki bilginin Gürcü dili tarihini ve gramer hususiyetlerini çok az bildiklerini göstermeğe yaramıştır[2]. Marr kendisi de Sümerceyi Kafkas dillerinden saymaya çalışmış, fakat müsbet bir sonuca varamamıştır.

Nihayet, Sümerce üzerinde yapılmakta olan son ciddî araştırmalara rağmen, dillerin, dinlerin ve milletlerin menşeini aramaya konulan Hilaire de Barenton adlı birisi, 1932 - 1933 yıllarında çıkardığı bir eserle[3], Türkçe de dahil olmak üzere, bütün dillerin kökünü Sümerceye kadar götürmeğe çalışmıştır. Fakat müellifin Türkçeyi ve şark dillerini bilmediği halde, muhtelif lûgatlar yardımile mukayeseler yapmaya kalkışması, eserinin değerini çok düşük bir seviyeye indirmiş ve türkoloji için istifadesiz kılmıştır. Gerçekte ise, çok eski ve hattâ ilk medeniyet dillerinden biri sayılan Sümercenin gerçek durumu ve diller tarihindeki önemi, kesin bir sonuca vardırılıncaya kadar, bir hipotez olarak kalacaktır. Bugünkü filoloji mektepleri maalesef, bazı dillerin menşeini tayinden henüz çok uzaktadırlar. Aynı dilin menşe ve mahiyeti hakkında, birbirine zıt fikirlerin ileri sürülüşü, buna başlıca delil olarak sayılabilir. Nitekim, vaktile Sümerce ve Elamcanın Gürcü dili ile birleştirilmesi; Hititçenin Ermenice; Etrüskçenin ve Baskçanın Kafkasya dillerinden biri, sayılması, hep sağlam bir filolojik temelin kurulmadığını göstermiştir. Hele Yafetoloji mektebinin Hind - Avrupa, Sâmî, Türk, Moğol, Fin-Ugor, Çin, Afrika, Avusturalya ve Amerika dillerini hep bir karabet

1 Predneaziatiyskiy Sbornik, 1, 1958, s. 8 - 18.

2 N. Marr, *Osnovnie dostijeniya yafetçeskoy teorii* «Po etapam razvitiya yafetiçeskoy teorii», s. 257-262.

3 Hilaire de Barenton, *L'origine des langues des religions et des peuples*, 1° *partie*, Paris, 1932; 2° partie, Paris 1933. Müellifin daha önceleri Etrüskçeye dair yazdığı eser, bu eseri gibi, fantazilerle doludur.

çevresi içinde görmesi, düzensiz bir iddiadan başka bir şey değildir. Bununla beraber, Türk diline temas eden bu görüşleri göz önünde tutmamız icabeder. Türk - Sümer dil menşei birliği, bir hipotez olmakla beraber, bizim için önemle araştırılmaya değer bir meseledir[1]. Türkoloji bu hususta oldukça uyanıktır. Nitekim vaktile F. Hommel'in ısrarla ileri sürdüğü Sümer-Türk dilleri karabeti meselesi, derhal türkoloji alanında çalışanların dikkat nazarını çekmiş ve Macar bilginlerinden Munkacsi «bir» le «on» luklar arasındaki Türkçe sayılar üzerinde bir araştırma yaparak, Sümercede de bu sayıların tıpkı Türkçede olduğu gibi bir gelişme gösterdiğini ve bu yüzden Sümercenin Türkçe üzerine tesir yaptığını tesbit etmiştir[2]. Küçük bir mevzua temas eden bu araştırma, tabiî olarak, hiç te kâfi görülemez. İleride bu dil üzerinde yapılacak olan araştırmalar, şüphesiz, bu kadim medeniyet dilinin de karakterini ve değerini daha fazla aydınlatacaktır. Türk - Sümer dilleri arasındaki ilgi ve münasebet meselesi araştırılırken, en eski Türk dilinin, Milâttan evvel üç bin yıllarındaki Sümerce kadar eski yadigârlarını bulmak, diğer bir tâbirle, Türkçe için aşağı yukarı dört bin yıllık bir boşluğu doldurmak, lâzım gelecektir. Bu ise, olsa olsa, Çuvaş ve Yakut gibi eski öz karakter ve hususiyetlerini bugün bile saklayan Türk lehçelerinin karşılaştırılması ile, bir dereceye kadar, kabil olabilir. Bu karşılaştırmalar sonucunda elde olan fonetik kuralları ise, yukarıda bahsettiğim boşluk devresi için, kanaatimce, küçük bir pencere açmış olabilir.

Bahusus ki, Sümerler bugün, eski yakın Şarkın en iyi tanınan kavimlerinden biri durumundadırlar. Maddî kültürlerine ait elimizde bir yığın malzeme bulunduğu gibi muhtelif müzelerde de, bu kavim kültür ve sosyal hayatını aydınlatacak birçok tabletler mevcuttur. Ne yazık ki, bunlar henüz işlenmemiş bir durumdadır. İçerisinde, edebî eserler hatırasını canlandıranları pek azdır. Bununla beraber Sümerlerin, eski devirlere ait elle tutulur zengin bir edebiyatları olduğuna şüphe yoktur[3].

1 Bahusus ki Sümerlerin menşei meselesi halâ şimdiye kadar lâyıkıyle aydınlatılmamıştır. Oswald Menghin bunları karışık bir kavim olarak tavsif etmekle beraber, kendilerine birer kuvvetli Türk müekkibi atfetmiştir [Oswald Menghin, *Milâttan üç bin yıl evvel Anadolunun cenubi şarki üzerindeki tesiri*, İkinci Türk tarih kongresi, İstanbul, 1943, s. 339]. Buna benzer bir görüş Christian tarafından *Sümercenin dil bakımından yeri*, (Paris, 1932) adlı eserinde ileri sürülmüştür.

2 Bernhard Munkacsi, *Zur Bildung der Zehner - Zahlwörter im Türkischen*, KCsA, I, IV. bölüm, 1924, s. 314; ayrıca bk.: *Az Ural - altaji népek*, s. 38 - 41 ve KSz. V, 343 - 51.

3 Samuel N. Kramer, *Sumer edebiyatının yeniden ihyası*, Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, İstanbul, 1949, s. 32 - 36. (Seniha Moralı tercümesi).

III

MORFOLOJİK TASNİFTE TÜRK DİLİNİN YERİ

Beşer dillerinin düzenlenmesinde ve sıralanmasında umumiyetle dilcilerin başvurdukları metotlardan biri de dillerin «morfoloji» bakımından tasnifidir. Buna ayrıca «şekil tasnifi» de denebilir. Bu tasnif sistemi yukarıda bahsettiğimiz «jeneoloji» tasnifinden tamamile başkadır. Birincisi herhangi bir dilin diğer dillerle olan karabeti üzerine kurulduğu halde, ikincisi söz şekillerine dayanır ve bu çerçeve dahilinde bütün dilleri başlıca dört bölüme ayırır. Şöyle ki :

I. Münferit - silabik (heceli) diller :

Bu kategoriye giren dillerde, umumiyetle kelimeler gramer ve eklerden mahrumdur. Çin, Siyam ve Asyanın cenubî-şarkî dillerinde görüldüğü gibi. Bu yüzden bu dillerde gramer yalnız sintakstan ibaret kalmaktadır. Ve herbir kelimenin farklı birçok mânalar ifade etmesi dolayısile, sözlerin hakikî mânaları, cümledeki durumundan, vurgunun derecesinden, ahenginden ve saireden anlaşılmaktadır.

II. Mülâsik - yapışkan (eklemeli) diller :

Buraya Türkçe ve umumiyetle Ural - Altay dilleri grubu girmektedir. Dil tarihinde «mülâsik» diller bölümü, sadece, «agglutination teorisi» adile geçer. Aslı itibarile Lâtince olan «gluten» kelimesi 'yapışkan' ve «glutinare» de 'yapıştırmak' anlamına gelmektedir. Bu bölümün esas noktası, kelimelerin esas kökünе yapıştırılan veyahut bağlanan ek veya seslerle türemesidir. Bunlar kökün ahengine tâbi olmakla beraber eski şekillerini de muhafaza ederler ve kolaylıkla ayırt edebilirler. Meselâ : at: at+lar; at+lar+dan yahut : deve+ci+ler+den kelimelerinde olduğu gibi. Kelime morfolojisi üzerinde yapılan ve dünya dillerinden b'r çoğunun dahil bulunduğu bu tasnif

nevinin, ikinci derecede bir önemi olduğundan, burada daha fazla üzerinde durulmasına lüzum görmemekteyim.

III. Münsarif - tasrif edilen (çekimli) diller :

Buraya giren diller yalnız şekiller ve eklerle türemeyip, kelime köklerini de değiştirmekle meydana gelmektedir. Hind - Avrupa dilleri bu gruptan sayılmaktadır.

IV. Mümteziç - terkibî diller :

Bu gruba Şimalî Amerika yerlileri ile, genel olarak, Şimalî Amerika ırkına mensup kavimlerin dilleri girmektedir. Bu diller şeklen iltisakî olmak bakımından Ural - Altay dilleri grubuna yaklaşmaktadır. Ancak bileşik kelimeler terkiplenmesinde ve türemesinde, kendine mahsus bir hususiyete maliktirki, buna diğer dillerde rastlanmaz. Bazan bu dilde bir bileşik kelime bizim bir cümlemizin yerini tutmaktadır.

IV

TÜRK DİLİNİN DEVRELERİ VE MİLÂTTAN ÖNCEKİ DURUMU

Türk dilinin menşei ve en eski devresi hakkında fikir ve nazariyeleri, kısaca, gözden geçirdikten sonra, şimdi de Türkçenin eskiden yeniye doğru devir devir tabakalanması ile bugünkü ağızlara varıncaya kadar geçirdiği tarihî gelişme hususiyetlerinin krokisini çizmeğe çalışacağız. Bilindiği üzere, tarih öncesi Türk dili yaylımı ve esas karakteri, şimdiye kadar karanlık bir mesele olarak kalmıştır. Bunu ancak Pregrmatikal yâni «gramerden önceki devir» e mahsus bir metodla belirtmek mümkündür ki, bu da bugünkü Türk şive ve ağızlarının mukayeseli bir grameri vücuda getirilinceye ve Türk dilinin tarihî gramer gelişmesi tesbit edilinceye kadar, pek ağır bir mesele ve hattâ hipotez olarak kalacaktır. Yalnız şimdilik «en eski Altay dili» adı verilen kaynağın bazı fonetik hususiyetlerinin belirtilmesine çalışılmakla beraber, bu en eski Altay dili kaynağının kendisinin dahi, kesin bir ana kaynak olamıyacağı ve kendinden daha eskice devirlere nisbetle bir şive olabileceği kanaati elde edilmiştir. Türkçenin, en eski bir ana kaynağının, bugünkü vesaitle tesbitine imkân görülememesi üzerine, biz burada, eski vesikalara dayanarak, ancak Türk dilinin tabakalanması keyfiyetini ana hatlarile tarif; dil bakiyeleri elimize geçen tabakaları ise, taşıdıkları hususiyetlere göre, tesbit edebiliriz. Türk dilinin menşei meselesi hakkında daha önce ileri sürdüğümüz bilânçoya bağlı kalmak şartile, bu dilin ana kaynağından bugünkü şivelere varıncaya kadar geçirdiği gelişme merhalelerini, aşağı yukarı şöyle bir genel düzene koyabiliriz :

1. Altay devri = Türk - Moğol dil birliği
2. En eski Türkçe devri = Proto Türk » »
3. İlk Türkçe devri

4. Eski Türkçe devri
5. Orta Türkçe devri
6. Yeni Türkçe devri
7. Modern Türkçe devri.

Bu düzenin birinci maddesindeki Altay devri, yani Türk - Moğol dil birliği devresi hakkında Türk dilinin kaynağı bahsinde, kısaca malûmat verilmiştir. Buna eklenecek bir şey olmamakla beraber, ileride, eski Türk lehçelerinden Yakutça ve Çuvaşçadan bahsedilirken, bu mevzuun tamamlanmasına da çalışılacaktır.

İkinci en eski Türkçe yani Proto - Türk devri, hakkında malûmatımız olmadığından başlıbaşına dikkat nazarına alınamaz ve daha fazla üçüncü maddedeki «ilk Türkçe devri» ile birlikte bahis mevzuu olabilir. Birleştirilmiş bu iki devre için haklarında çok az malûmatımız olan, Milâttan evvelki ve sonraki Hun ve Bulgar Türk lehçelerini ileri sürebiliriz. Bu takdirde Milâttan önceki Türkçe ile Tukyu devlet'nin kuruluşuna kadar devam eden zaman Türkçesi için birleştirilmiş bir tabaka kabul etmiş oluruz ki, bu da Hun, Peçenek ve Bulgar lehçelerinden ibaret'r. Bazı kayıtlarla buraya Hazar Türkçesini de alabiliriz.

Eski Türkçe adını verdiğimiz dördüncü devre hakkında bolca ve kesin malûmata malik olduğumuzdan, bu devreye doğrudan doğruya Göktürk-Uygur Türkçesi devresi diyebiliriz. Zaman itibarile bu devre VI.-IX. yüzyılları içerisine alır. Uygur Türkçesine nisbetle Göktürkçe daha eski ise de, elimize geçen en eski Uygurca dil yadigârlarının tarihleri, kesin olarak tesbit edilemediğinden, birbirini tamamlıyan bu iki edebî şiveyi birleştirmekle, daha sağlam bir yol tutmuş oluruz zannındayım.

Bu devre, V-X. yüzyıllar, tarihî Türk dili gelişmesi içerisinde de incelenebilir. Bu takdirde başlıca aşağıdaki üç bölüme ayrılır : 1. Tukiyu (V-VIII), 2. Eski Uygur (VIII-IX), 3. Eski Kırgız [IX-X][1].

Beşinci Orta Türkçe devresini Orta - Asya Türk urukları edebî şivesi için «Müşterek Orta-Asya Türkçesi» adını verdiğimiz Türkçe ile, Selçukluların ve Osmanlıların hâkimiyet kurdukları sahalardaki «Müşterek Anadolu ve Azerbaycan Türkçesi» adlandırdığımız muhtelif edebî şiveler teşkil etmektedir. Siyasî tarih bakımından bu devre, bir taraftan Karahanlılar, Selçuklar, Moğollar, diğer taraftan da ilk Osmanlılar devri ile Azerbaycan sa-

1 N.A. Baskakov, *Tyurkskie yazıka* = *Türk dilleri*, 1960, s. 37.

hasını içerisine almaktadır. Zaman itibarile ise X.-XVI. yüzyılları ihtiva etmektedir.

Altıncı «Yeni Türkçe» devresi, XVI.-XX. yüzyıllar arasında birçok coğrafî alanlarda konuşulan ve zengin bir edebiyat yaratmış olan Türkçe ile muhtelif şivelerdir. Osmanlı, Çagatay, Özbek, Azerî edebiyatları bu meyandadır.

Son yedinci maddedeki «Modern Türkçe» devresi altında ise bugünkü canlı ve edebî Türk şiveleri kasdedilmiştir. Bunlar birbirinden çok uzak sahalara dağılmış olduklarından, ayrı ayrı incelemeye muhtaç olmakla beraber, Türk dilinin üslûp gelişmesi bakımından, en son merhalesini teşkil etmektedirler. Bu devre bir nevi «ıslahatçılık» veyahut «mücerret söz» arama devresi olarak da vasıflandırılabilir. Yapılışında iki prensip göz önünde tutulmaktadır :

1. Dilimize şu veya bu vesile ile girmiş olan yabancı kelime ve ıstılahları fonetik ve morfolojik bakımlardan Türkçeleştirmek.

2. Halk dilinden veyahut muhtelif tarihî Türk dili devrelerinden ıstılah ve tâbirler almaktır.

Bu yüzdendir ki, bu devre üzerinde çalışan gramerci ve sarfiyatçılarımız, her şeyden önce, diyalektolojik malzemeden faydalanmak mecburiyetindedirler.

Elimizdeki, ekserisi daha işlenmemiş dil yadigârlarına dayanılarak çizilen bu kroki, açık söyleyelim ki, kat'î olarak telâkki edilemez. Zira, Türk şiveleri üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler, bu şivelerin tasnifini henüz kesin bir sonuca vardırmaktan çok uzaktır. Nitekim, bugün kırktan fazla lehçe ve şivelere dallanıp budaklanan, Türk dilinin tarihî gelişmesini göz önünde bulunduran L. Ligeti, bir taraftan VI. yüzyıldan bu yana gelişen bu lehçe ve şivelerin, ana çizgileriyle tanınmamasını, bir taraftan da malzeme bakımından muvazi olarak iş'enemediğini ileri sürerek, Türk dilini üç esas devreye ayırmıştır[1] :

I. Eski - Türkçe. VI. - IX. yüzyıllar.

Bu Göktürkçe ile Uygurca devrini teşkil etmektedir. Eski Kırgızca da belki buraya eklenebilir. Her üç dil şekli Türkçenin hususiyetini taşır. Bu

1 L. Ligeti, *A kinai átirásos barbár nyelvi glosszák kérdése*, Nyelvtudomanyi Közleménvek, LI (1941)=Çin yazısile yazılmış barbar glossaları, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, IX, N. 3, 1951, s. 313 (Hasan Eren tercümesi) .

dillere şimdiye kadar ana Türkçe adı verilmiştir. Biz bu adı, daha eski bir devreye bırakabiliriz. Ana Türkçenin hususiyetleri arasında, uzun vokallerin sistemli bir şekilde varlığı ile artık düşmüş olan h- zikre lâyıktır.

II. Orta - Türkçe. X. - XV. yüzyıllar.

Bu devreye girenler bu bilgine göre şu Türkçelerdir :

a) Mânî ve Budda tercümeleri, Uygur yazı dilinin kurulmuş devri.

b) Çağatay yazı dili devri.

c) Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri.

III. Yeni-Türkçe devri. Türkçenin XVI. yüzyılından itibaren, bugünkü durumu ve kuruluşu.

Bilginin kendisince de, iki esas noktadan zayıf görülen bu taksim, istenildiğinde, elbette genişletilebilecek bir durumdadır. Mevcut lehçe ve şivelerin daha iyi incelenerek, taksimdeki karışık durumları kesinleşince, istendiği şekilde, mevcut taksim grupları içerisinde kendi yerlerini bulacakları gibi, yeni ortaya çıkabilecek kadîm devre Türkçesine ait yeni lehçe ve şiveler, üst sınırın genişletilmesile, kendi sahasını elde etmiş olacaktır.

İstirdaden şunu da söyleyeyim ki, her iki taksimde de kusurlar bulunabilir. Zira bütün dil tarihi taksimlerinde buna benzer kusurlar daima bulunmaktadır. Nitekim gruplar içerisine alınan bazı lehçe ve şiveler, hâlâ bugün bile karışık bir durum arzettikleri gibi, Milâttan önceki Türk dili durumu hakkında da serbest bir fikir ileri sürmek imkânına malik bulunmamaktayız. Zira Türk dilinin ana vatanı sayılan Ural ve Altay dağları arasındaki saha[1] bu zamanlarda, tarihî malûmata göre, durmaksızın

En eski ana Türk yurdunun neresi olduğu hakkında birçok fikirler ileri sürülmüştür. Bu konu üzerinde en çok incelemelerde bulunan J. Németh olmuştur. Onun bu hususdaki incelemeleri (*Probleme der türkischen Urzeit*, Analecta Orientalia memoriae Alaxandre Csoma de Körös Dicata, Budapestini, MCMXLII - MCMXLVII, s. 56 - 102) de belirtilmiştir. Ana yurt sahasını Sayan dağları ile Altay mıntakasında gösterenler *Vámbery* (*Das Türkenvolk*, s. 48) ile Oberhummer (*Die Türken und das Osmanische Reich*, 1917, s. 4) ve Rasovsiky (*Seminarium Kondakovianum*, VII, s. 4) olmuşlardır. Nisbeten daha cenupta görmek isteyen Georg Almásy'nin (*Centralasien die Urheimat der Türkenvölker*, KSz. III) fikirleri, daha fazla antropolojik araştırmalara dayandığından, o kadar da vazıh sayılmaz. Bazı bilginler ise ana Türk yurdunu Şarkî Türkistan'da aramaktadırlar (M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and in the Present Day*, 1918, s. 61 ve W. Radloff, *Das Kudatku Bilik*, I, 1891, s. 80-81). Ramstedt ise şarkta, *Şingan* dağlarının doğusunda ve batısında olmak üzere, Cenubî Moğolistanla Cenubî Mançurya'da aramakta ve burada konuşulan Türk-

göç yapan muhtelif şarkî Asya kavimlerinin çarpışma ve çekişme sahası olmuştur. Vaktile burası Tohar, Hun, Sak, İranîler, Tibetliler, Türk, Kırgız, Moğol ve saire gibi birbirinden farklı kavimlerin konuklama yeri olmuştur. Başka başka yönlerden akıp gelen bu kavimlerin yerleşme, taşma ve göçmesinde, şüphe yoktur ki, en önemli yeri Türkler tutmuşlardır. Milâttan önce Çin'lilerle Hun Türkleri arasındaki çekişme ve mücadeleler tarihçe tesbit edilmiş önemli olaylardan biridir. Hele Milâdın ilk beş yüz yılında, Orta - Asya ana yolu boyunca akan kavimlerin sayısı, hatırı sayılır derecede büyük olmuştur. Ne yazık ki, tarihçiler bu kavimlerden bahsederken, toplayıcı bir kelime mahiyetinde olan «İskit» tabirini kullanmakla iktifa etmişlerdir. Birbirinden ayrı kavimler topluluğuna işaret eden bu tâbir altında, bir bölümü Asya'da, bir bölümü ise Avrupa'da yerleşen kavimlerin anlaşılması gerekmektedir. Dicle'de bu kavimlerin karakter ve menşeleri tesbit edilememiştir[1]. Mamafih haklarında birçok fikir ve nazariyyeler ileri sürülmemiş de değildir. Bugün bunların hiç birisine halledilmiş nazarile bakılmadığı gibi, İskit kavim adı altındaki kavimler topluluğunun İran aslından oldukları hakkındaki iddia ve teoriler de kat'î değildirler[2]. Nitekim Müllenhoff'm, İskit'lerin İran aslından olduklarını ileri süren tezi[3], V. F. Müller tarafından reddedilmiştir. Bu bilgine göre, menşe bakımından İskit'ler birçok kavimlerin karışmasından türeme bir topluluk[4] olmakla beraber, ilk çağlarda oturak ve İran asıllı olmuşlar; sonraları ise içlerine bolca Ural - Altay menşeli kavimleri dahi almışlardır.

İskit'lerin tamamile Ural - Altay kavimlerinden ibaret olduğunu, hasadlar üzerine yaptığı filolojik araştırmalarla isbat etmeğe çalışan Neumann'-

çeyi de en eski Türk dili yadigârı olarak kabullenmektedir (MSFOu. LVIII, s. 453). Bu konu hakkında daha fazla bilgi edinmek için bk. (Sb. Finn. Akad. W. 1935. s. 86; Kai Donner, JSFOu. XL, I ve XLV, 1: 6; Una Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, 1938, s. 5; Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie*, 1824, III; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, baskı, s. 34 ve Schott, *Versuch über die tatarischen Sprachen*, 1836, s. 6).

1 Vaktile E. Chavannes, on iki yıllık hayvan şekli üzerine kurulan takvimin menşeini Türklere atfederek Hind-İskit'leri Türklerden saymıştı. Barthold ise, bu fikre iştirak etmiyerek bu iddiayı çürütmeye çalışmıştır. [Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında konferanslar*, İstanbul, 1927, s. 25].

2 B. A. Kaufmann, *La demeure des tatares de Crimée dans son rapport avec l'histoire de la colonisation de la presqu'ile*, Moscou, 1925, s. 26 - 27.

3 Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III. Berlin, 1892, s. 122.

4 V. F. Müller, *Oseticskie etyudi*, III. Moskova, 1887, s. 117 - 136.

ın incelemeleri, yine V. F. Müller'ce aydın ve açık bir fikir olarak kabul edilmemektedir. Bu işte daha fazla başarı elde eden Géza Nagy olmuştur. İskitlerin milliyeti başlıklı eserile G. Nagy, İskit'lerin Ural - Altay kavimlerinden türediklerini isbat etmiş[1] ve Minns de, onun bu yoldaki incelemelerini velisan araştırmalarını muvaffakıyetli sayarak, İskit topluluğu içerisinde Ural-Altay menşeli kavimlerin de bulunduğunu tevsike gayret etmiştir. Onların bu topluluğa girmesi, Minns'çe, daha sonraki devirlerde olmuştur.

Etnik bakımından İskit meselesi henüz çözülmemiş olmakla beraber, yayıldıkları coğrafî sahayı dikkat nazarına alınca, gerek Orta-Asya bozkırlarında, gerek Altay ve Moğolistan sahasında, bu topluluğa diğer bazı kavimlerle beraber Türkler ve Moğollar da dahil olmuşlardır. Altay ve Balkan yarımadası nehir adlarının filolojik karşılaştırmaları, birbirinden binlerce kilometre uzaklıkta bulunan bu iki İskit âlemi arasında göze çarpacak derecede bir benzerliğin mevcudiyetini göstermektedir[2]. Fakat bu nehir adlarının Ariyânî mi yoksa Turânî mi oldukları hakkında şimdilik kesin bir karar vermek yersizdir. Bununla beraber İrânîler İskit topluluğuna giren ve aynı zamanda bir kavim adından başka bir şey olmıyan Sak kelimesini bütün İskitlere teşmil etmişler ve bu yüzden İskitlere ayrıca Sak da denilmiştir.

İskitler gibi menşe ve dilleri şimdiye kadar, açıkça aydınlatılamıyan kavimlerden biri de Sarmat'lardır. Bu kavmin en genç şubesini Alan'lar teşkil etmektedir. Arap ve garp kaynaklarında bunlar As kavim adı altında zikredilmektedirler. Rus vakanüvislerinde ise Yas olarak geçerler. Orhun yazıtlarında[3] Kögmen dağları çevresinde oturan Az'la, Özbeklerdeki Az ve Kundur Türklerindeki[4] As kabile adları, yukarıki As kavim adile çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Avrupa gezginleri bunları muhtelif coğrafî alanlarda göstermektedirler. Marin'olli bunlardan bahsederken, Çingiz hanın dünya fethine kalkışdığı zaman, yanında 72 Alan asilzâdesinin bulunduğunu kaydetmektedir[5]. Lâkin dilleri hakkında şimdiye kadar kesin bir şey söylenememiştir. Hattâ Yas kavim adının etimolojik izahında birbirine zıt fikirler de leri sürülmüştür. Marr Rusça 'dil' mânasında olan yazık kelimesini iş-

1 G. Nagy, *A szkitūák nemzetisége*, Néprajzi Füzetek, 1895, N. 3.

2 Sabolevskiy, *S dvuh kontsov Skifskago mira*, Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski, Cracoviae, 1927, I, s. 315 - 317.

3 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, IV, İstanbul, 1941, s. 152.

4 Nebolsin, *Zapiski o kundrovskih tatarah*, Vestnik IRGO, 1851, vıp. II deki makalesi; Potanin, *Oçerki severo - zapadnoy Mongolii*, II, s. 39, not. 4.

5 *Rus i Asi v Kitaye, na Balkanskom poluostrove, v Rumınii i Ugorşyine*, Jivaya Starina, 1894, vıp. I, s. 70.

tikakça Yas kelimesile ilgili gördüğü gibi, 'Asya' kıt'ası mânasında kullanılan, Azia, Asia, Asiya kelimesini de aynı kökten türeme olarak kabul etmektedir[1]. Macar kaynaklarında Kuman kavim adile müteradif olarak kullanılan Iassones ve Iaziges kelimelerine gelince, bunlar hakkında yapılan etimolojik izahlar birbirinden ayrı fikirler doğurmuştur. Hunfalvy Macaristan etnoğrafisine ait bir araştırmasında Macarca saydığı Yazig kelimesini Yas'ın tamamile müteradifi olarak kabul etmekte ve kelimenin mânaca 'yay ve ok kirişi' olduğundan, esasında bir kavim adı olan kelimeyi 'ok' mânasında olan «iy» den getirmektedir. Németh'e göre ise, Alan'ların halefleri olan Yas'lar, İran asıllı olup, Türk Kuman'larla bir topluluk teşkil ederek o zamanlarda Macaristan'da yerleşmişlerdir[2]. Macar kaynakları bir müddet Yas kavim adını kullanmayarak, yalnız Kuman kelimesini kullanmakla iktifa etmişlerdir. XIV. yüzyılın başlarında Kuman'larla Yas'lar Bizans hizmetinde de gözükmektedirler[3].

Tarihleri kâfi derece aydınlatılamayan ve dilleri hakkında malzememiz bulunmayan, fakat Türkçe ile ilgili bulunduğu iddia edilen kavimlerden biri de Sümer kitabelerinde adları geçen Harri kavmidir[4]. Adı başka başka şekillerde telâffuz edilen bu kavim, uzun bir zaman Sâmî ırktan sayılmıştır. Hitit dil ve medeniyeti ile uğraşan ve bu sahanın gerçek bir bilgini olan Hrozny, son araştırmalarının birinde, bu kavimin ne Ârî ve ne de Sâmî olduğunu kesin olarak ileri sürmekten çekinmemiştir. Bu kavim daha milâttan önce üçüncü binyıldan beri Suriye'nin şimâli ile Halep'ten Ninive ve Asur'a kadar uzanan havalide devlet kurarak Babil ile Eti arasında bir köprü vazifesini görmüştür[5].

Harri'lerin konuştukları dile gelince, bu alanda araştırma yapan E. Forrer, bu dildeki örneklerin yokluğu, eklerin ise toplu bir halde bulunuşu bu

1 Marr, *Yazık i savremyonnost*, İzvestiya Gosudarstvennoy Akademii Mater, Kulturı, 1932, N. 60, s. 24 - 25.

2 Gyula Németh, *A honfoglalo magyarság kia lakulása* = Vatan kuran macarlığın teşekkülü, Budapest, 1930, s. 17

3 Ibid. s. 18; *Ceschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, s. 450.

4 Muhtelif telâffuzlara maliktir: Forrer'e göre *Harri*, Götze'ye ve Hrozny'ya göre *Hurri*, W. Koppers'e göre ise *Horri*'dir.

5 W. Koppers, *Halk Bilgisi ve cihanşümul tarih tetkiki karşısında Öz Türklük ve Öz İndo - Germenlik*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s 650, (bk, Forrer, *Eine Geschichte des Götterkönigtums aus dem Hatti Reiche*, Mélanges Cumot, Bruxelles, 1936, s. 688). Bazı bilginler ise Harri'leri eski Harezmin ahalisinden saymaktadırlar. Bu hususta daha fazla bilgi Harezm bahsinde verilecektir.

dil için çok canlı ve karakteristik bir nokta teşkil etmekle beraber, fiil şekillerinin, çok yerinde olarak, zenginliğine işaret etmiş ve herhangi bir karabet meselesinde münakaşalara girişmeden, yapıca Harri dili ile Türk dili arasında, önemli bir yakınlığın mevcut olduğu kanaatine varmıştır[1]. Fakat ne yazık ki, Milâttan binlerce yıl önceki Türk dilini karakterize edebilecek olan bu dil hakkında bugün kâfi malûmata ve malzemeye malik değiliz. Son zamanlarda yapılan geniş araştırmalar Hurri dilinin Urart dili ile yakınlığını, hatta akrabalığını kesin olarak tesbit etmiş durumdadır[2].

Nihayet bazı bilginlere göre, Türkçe ile ilgili sayılan dillerden biri de Etrüskçedir. Bu dil hakkında elimizde bugün epeyce mezar kitabeleri bulunmasına rağmen halâ fonetik ve morfoloji bakımından lâyıkile incelenmemiştir. Hele sintaks ve semantik bakımından âdeta el vurulmamış bir durumdadır. Bu yüzden de Etrüsk dilinin hangi dil grubuna alınması lâzım geleceği halledilmemiş bir vaziyettedir. Bilginlerden bir çoğu bu dilin kesin olarak Hind-Avrupa dilleri grubuna giremiyeceğini kabul ettikleri halde, aksini iddia eden eski nazariyeciler de yok değildir. Diğer bilginlere gelince, bunlardan J. Martha bu dili Fin - Ugor dilleri grubundan[3], V. Thomsen[4] ve Marr Kafkasya dillerinden, Trombetti ise Hind - Avrupa dilleri ile Kafkasya dilleri arasında, daha fazla Küçük - Asya ve Hellenizmden evvelki Yunan ve Ege denizi havalisi dillerinden saymaktadır. Ayrıca Etrüskçeyi Sâmî dillerden sayanlar da olduğu gibi başka başka dil gruplarına sokmaya çalışanlar da vardır[5]. Fakat bu bilginler içerisinde Etrüskçeyi Altay dilleri grubundan sayanlar, bizi bilhassa ilgilendirmektedirler. Etrüsk'lerin ana vatanını araştıran ve bu sahada başarılar gösteren Brandenstein'in[6] Etrüsk ve Lidya dillerindeki isimlerin tasrifi ile Altay dillerindeki isim tasrifi arasında bir mü-

1 E. Forrer, *Stratification des langues et des peuples dans le proche - Orient préhistorique*, JA., t. 217, Paris, 1930, I. Kasım - I. Ocak, s. 237 - 252.

2 V. A. Kraskovskaya, *Pamyatniki arabskogo pisma v Sredney-Azii i Zakavkaza*, Epigrafika Vostoka, 1952, VI, s. 110.

3 J. Martha, *La langue étrusque*, Paris, 1913.

4 Vil. Thomsen, *Remarque sur la parenté de la langue étrusque*, Samlede Afhandlinger, II. Kobenhavn, 1920, s. 471.

5 Etrüskler hakkında daha fazla malûmat edinmek için C. Autran'ın *Les langues du Monde*, Paris, 1924 başlığı altındaki kitapta neşrettiği *Les langues de l'Asie antérieure ancienne*, s. 273 - 318 ilâve ettiği Etrüsk'ler hakkındaki bibliografiya [s. 317318] bakmalıdır.

6 W. Brandenstein, *Etrüsk meselesinin şimdiki durumu*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 211 - 219 ve *Limni'de bulunan kitabe, Etrüsklerin Anadoludan neşet ettiklerine dair dil bakımından en ehemmiyetli delil*, s. 1044 - 1051.

nasebetin bulunduğunu kabul etmesi[1], bu nazariyeye çok büyük bir kuvvet vermektedir.

Etrüskçenin, Hind - Avrupa dilleri grubundan sayılmayacağını kabul eden Baron Carra de Vaux bazı Etrüsk kelimelerini Türkçe ile izaha kalkışmış[2], fakat hiç bir sonuca varamamıştır. A. Nehring ise, eti, Lidya ve Likya dillerinin zamirleri üzerinde Ural - Altay dillerinin tesirini kabul ederek, bu münasebetin Ural - Altay dillerinden hangisiyle olduğunu, ilgili incelemeler neticesinde tayin etmek lâzım geldiğini de yazmaktadır[3]. Savino Savini ise Etrüskçeyi Sâmî diller ailesinden sayar[4].

Milâttan önceki Türk dili ve dolayısile Türk kültür tarihini yakından ilgilendiren teferruat bir araya toplanacak olursa, bu yalnız az çok Altay-Türk devresi münasebetlerini göstermekle kalmayacak, aynı zamanda eski Ön - Asya ve Orta - Asya kültür cephelerini de aydınlatmaya yarayacaktır. Mukayeseli Türk lingvistiği, ileride çözülmesini üzerine aldığı en eski ana Türk dili gelişmesi ve yayılımı meselesini, gün geçtikçe artan ve yeni yeni kazılar neticesinde meydana çıkan maddî eserlere dayanarak, hallederse, şüphe yoktur ki, Türk dilinin oynadığı rolü daha açıkça meydana koymuş olacaktır. Mukayeseli kültür tarihi araştırmalarının bu işte oldukça ağır bir vazifesi olduğu da şüphesizdir. Türk dili araştırmalarının bugünkü durumundan elde edilecek olan kanaat, Türk ana yurdunda doğan ve oradan kendisini okşar muhitlere dağılan kültür, herhalde göçebe kültür dairesinin en yüksek seviyesinde bulunan hayvan besleyici atlı kültürüdür[5]. Son araştırmalar, ilk tarih sahasına çıktığı zaman Türkün bu kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, bütün bu tezler, daha geniş ve etraflı araştırmalara bağlı kalmakta ve bu yolda geniş bilgi ile çalışacak olan bilginleri beklemektedir.

1 W. Koppers, *Halk bilgisi ve cihanşümul tarih tetkiki karşısında Öz Türklük ve Öz İndo - Germenlik*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 651.

2 Carra de Vaux, *Mots étrusques expliqués par le turc.* Etrusca I, II, Muséon, s. 16+11 ve *Etrusca III. Mes communications de l'année* 1904, Paris, s. 1 - 21.

3 W. Koppers, aynı eser, s. 651.

4 *Rus Ansiklopedisi*, 64, s. 794.

5 L. Rásonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara, 1942, s. 10.

V

PROTO-TÜRKÇE DEVRİ

Göçebe Türk uruk ve boylarının tarihile yakından ilgili bulunanlar Türk dilinin muhtelif lehçe, şive ve ağızlara ayrılış ve genişlemesini kolayca takip edebilirler. Daha eskidenberi yerleşik kavimle, göçebe bozkır hayatı süren kavim arasında çok büyük ayrılıklar mevcut olmuştur. Tarihî devirlerde Türkler göçebe kültürün en yüksek seviyesi olan «savaşçı hayvan besleyenler» kültürünü inkişaf ettirmişlerdir. Ona göre de bu çağ, göçebe Türkün fikir hayatında: hakan, devlet, arazi, memur ve ilâh. gibi mefhumlar hakkında yerleşik kavminkinden başka telâkkiler kökleşip kalmıştır. Ayni görüş ayrılıklarile, savaş, barış gibi tâbirler ve anlamlar da yerleşik ve bozkır kavimlerinin sosyal hayat kuruluşunda müessir olmuştur. Bu bakımdan göçebe Türkün içtimai ve aile hayatı, aynı çağda yaşayan yerleşik kavminkinin aksini teşkil etmiştir. Son zamanlara kadar, çok değişmeler geçirmiş olan bu tipteki göçebe hayat tarzına Kırgız Türklerinde rastlanmakta idi. Aralarında epeyce zaman yaşamış ve bu alanda incelemeler yapmış olan W. Radloff'un bu hususda verdiği malûmat sayesinde[1], bu eski göçebe Türk hayat tarzını, bir dereceye kadar tasavvur etmek imkânı elde edilmiş gibidir. Buradan edinilen fikre göre, bir taraftan büyük kabile birliğini çeşitli aile bölümlerine, diğer taraftan aksine olarak küçük kabile veya aile bölümlerini büyük bir birlik durumuna koyan bu ilk çağ Türk hayatı, şüphe yoktur ki, Türk dili yaylım ve gelişmesi, bilhassa muhtelif Türk lehçe, şive ve ağızlarının tekâmülü üzerinde pek etkili olmuştur. Bu türden hayat şartları altında, şu veya bu kabilenin bir birliğe doğru gitmesi yahut tersine, birlik halinden bölümlere parçalanması, o kabilenin konuştuğu dili aynı yolla birliğe yahut muhtelif lehçe, şive veyahut ağızlara ayrılmağa götürmüştür. Bununla beraber, bu ilk çağ hayat durumunda, Türk dili bugünkü gibi birçok

1 W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Yusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun*, I. St. Petersburg, 1891 s. LII - LIII.

değişikliklere uğramamış, lehçe ve şivelere ayrılmamıştır. Buna rağmen, yayıldığı geniş coğrafî sahada, kendi topluluğunu nisbeten saklamış olduğu halde, ayrılmaz ve parçalanmaz bir Türk dilini yine de kuramamıştır. Zaten hayat şartları o çağ için böyle bir dile ihtiyaç göstermemiştir. Yalnız Türk dilinin lehçe ve şivelere ayrılması o zamanlarda bugünkü kadar kesin olmamıştır. Halbuki, bugün Türk lehçe ve şiveleri arasındaki ayrılık o kadar ileri varmıştır ki, bir Türkmen yahut Özbek kendi kardeşi Yakutla, bir Anadolulu, öz dilinden ayrılan Çuvaş ve Yakutla konuşamaz ve anlaşamaz bir hale gelmiştir. Muhtelif sebeplerle vücuda gelen bu şiveler, üstelik birçok karışık unsurları içerisine almasıyla, doğru ve sağlam bir tasnife tâbi tutulamamaktadır. Zira, hangi Türk şivesi ele alınırsa alınsın, bünyesinde kökleşmiş öyle dil hususiyetlerine ve özelliklerine raslanır ki, bunlar bahis konusu olan şive için tamamile yabancı olup, diğer bir kardeş şiveden alınmıştır. Bu kaynaşma, şüphesiz daha çok erken çağlardan beri devam edegelmiş ve zamanla yerleşip kalmıştır.

Çünkü, bozkır hayatının doğurduğu yaşayış şekli, bir çok yeni yeni etnik birleşmelerin doğuşuna sebep olmuştur. Bunlar, içlerine aldıkları unsurlara ve asılı bulundukları şartlara göre, başka başka adlar almaktan çekinmemişlerdir. Bunlarda, yani bozkır halklarında, sosyal bünyenin ana ünitesini, en küçük bir birlik mahiyetinde olan «süyök» yani kemikle «klan» teşkil etmiştir. Her ikisi aynı derecede olmakla beraber, daima hayatta birbirinden ayrılmakta idiler. Her bir göçebe, bu iki teşekkülü esas saymakla beraber, menşe meselesini en önemli bir mesele olarak göz önünde bulundurmakta idi. Bu yüzden süyök'e mensup olan kendisini klan'a mensup olandan ayırt etmeği lüzumlu görmekte idi. Zira, sosyal bünye bakımından, süyök müşterek bir menşe ve ecdattan inen fertlerin birleştiği bir ünite olduğu halde, klan bilâkis, siyasî, içtimaî ve ekonomik esaslar üzerine kurulmuş bir teşekkül mahiyetinde idi. Birincisi kapalı bir muhit dışına çıkmayan zümre, ikincisi ise tersine kolayca değişen ve hattâ ortadan kalkan bir teşekkül idi. Her ikisinin birleşmesi ile, daha kuvvetli ve idarî kıymeti haiz yeni oymak adını alan «tribü» vücuda gelmekte idi. Göçebe hayat şartları içerisinde daha geniş etkisi ve salâhiyeti bulunan bu yeni teşekkülün, kendine mahsus, müşterek bir geleneği, müşterek bir dili, hattâ müşterek bir giyim tarzı mevcut idi. Tabiî olarak, her kabîlenin müstakil bir de adı, etnonimi vardı. Siyasî vaziyete göre birleşir ve dağılırdı. Kabîle, bazan büyük bir federasyondan vücuda gelirdi; bazan da büyük bir «klan» ın idarî hâkimiyetini kabul ederdi. Bu takdirde, yeniden taamamiyle yeni bir etnik ad altında, birleşik bir klanlar koalisyonu vücuda gelmiş olurdu.

Bu neviden klanlar birliği, Türk onomastiğinde esas kabîle adı yanında, bir de koalisyona girenlerin sayısını belirten rakamlar ilâvesiyle ifade edilmekte idi. Meselâ : Tokuz Oğuz, Tokuz Tatar, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, On Uygur gibi. Bunların vücuda gelmesiyle, Bozkırlarda yeni ulus yahut il adı altında göçebe bir devlet kurma sistemi de vücuda getirilmiştir ki, bunlar çoğu zaman birbirinden farklı etnik birlikler kompleksinden terekküp etmişlerdi.

Lâkin, seyyar Bozkır hayat şartlarına bağlı kalan tribü, ulus ve il teşekkülleri. kemik ve klan birliklerine nisbetle daha az sağlam ve sabit idiler. Bunların istikrarı, her şeyden evvel, gündelik hayat ihtiyaçlarına bağlı bulunmakta idi. Zaruret icabı, ansızın toplanır ve dağılırlardı. Durmadan değişmeler il, ulus ve tribü'nün en karekteristik bir vasfı halini almıştı. İşte tarihin, göçebe imparatorlukların en büyüklerinden birini, Orta-Asya sahasında kurmağa memur ettiği Türk devletinin toponymie nomenklâtüründe, bir taraftan sabit süyök'le klanın, bir taraftan da seyyar ve değişen kabîle, il ve ulusun medenî ve sosyal onomastik izlerinin birleşmesine ve bağdaşmasına yol açmıştır.

Bununla birlikte Türkçenin ilk aşamalarındaki karşılıklı şive tesir ve ayrılıkları, sırf dil merkezinde vaki olduğundan, göze çarpacak derecede şive aykırılıkları doğurmaktan uzak kalmıştır. Ancak zamanla, yabancı komşular ve daha birçok diğer sebepler tesirile baş gösteren Türk uruk ve boy yayılmaları, ister istemez Türk dili içerisindeki şive farklarının genişlemesini ve gelişmesini temin etmiştir. Şekilleşmiş olan bu şiveler, ilk çağlara doğru götürüldükte, görülür ki, aynı bir kök dilin dalları olmaları hesabile, aralarındaki fark, o zamanlarda pek önemsiz olmuştur; hattâ biz Türk dili için öyle bir devre tasavvur edebiliriz ki, bu devrede, yekdiğerinden ayrı mesafelerde konuşulan şiveler aşağı yukarı, ahenkli bir dil birliği teşkil etmişlerdir. Öyle ise, bu şiveler birliğinden türeme, ayrıca bir öz ana Türk dili kökü mevcut olmuştur. Bunun karakter ve esasının ne gibi unsur topluluğundan ibaret olduğunu tayin etmek zordur. Edebî ve san'at dilleri dışında, şahsî telâffuzların daima mevcut olduğu, burada dikkat nazarına alınırsa, her canlı dil gibi, öz ana Türkçenin de birçok şahıs ağızlarından vücuda geldiğini kabul etmemiz gerekmektedir. Bu takdirde ana dilin bünyesinde bile, sonraları ayrılmaya başlayan şivelerin birer nüvesi mevcut olmuştur. Daha sonraları elverişli şartların baş göstermesile, çözülmeler başlamış ve Türk lehçe ve şiveleri birer birer belirmekte gecikmemişlerdir.

Şahıs ağızlarının topluluğundan ibaret olan bu ana Türk dili, kendi başına türeme bir dil olmayıp, devrinin aynı seviyedeki dilleri veyahut ağız-

ları arasında bir şiveden başka bir şey olmamıştır. Bu şive daha kadim bir ana dilden doğmuştur; bu sonuncu ise, Altaycılara göre, ana Altay dili olup, hem Türk, hem de Moğol dillerinin ana kaynağını teşkil etmiştir.

Türk dili menşei hakkında Altaycılar tarafından ileri sürülen teoriler tamamlandıktan sonra, dil tarihi sahasında onların riayet ettikleri usul üzerinde de durmamız gerekmektedir. Bu usule göre, herhangi bir ses sadece manaya delâlet eden bir vasıtadır. Yani, ses olmadıkça dil de olmaz. Sesler başlı başına bir topluluk halinde tesbit edilince, muayyen bir madde haline gelirler ve bulundukları şartlar içerisinde yumuşak veyahut kalın bir telâffuz vücuda getirirler. Mahreç tesirine göre, her bir maddedeki sesler, daha sert veya daha yumuşak bir şekil alırlar. Demek oluyor ki, seslerin ve onların vücuda getirdikleri maddelerin tayin ve tesbiti meselesi, bunlara ait olan malzemenin varlığına bağlıdır. Bu kural bulunmadıkça, bunlar üzerinde herhangi bir esaslı araştırma ve karşılaştırma zemini bulmaya imkân görülmemektedir. Bu takdirde malzemesi elimize geçen devrelerden evvelki, madde halinde işlenebilecek ve üzerinde müşahedeler yapılabilecek kâfi derecede madde ve sesler kütlesi mevcut olmayan devreler için, garp dilcilerinin tarihî sahada tatbik ettikleri «gramatikal» metoda karşı, tarihten önceki devre için «pregramatikal» yani gramerden önceki devreye mahsus bir metot tatbik etmek gerekecektir.

Altaycılar, ana Türk dilinin esas maddesini teşkil eden ses sistemini, bu noktadan aydınlatmaya ve tesbite çalışmışlardır. Bunlar ellerindeki vesikalara ve tarihî fonetik esaslarına dayanarak, dar manada aldığınız Türkçeyi ve bunun daha evvelki ana dille olan bağlılığını ve münasebet gelişmelerini tabaka tabaka ayırarak, aralarında yapılan mukayese sonucunda eski ana dil ses sistemini, kendilerince, muayyen bir şekle bağlamışlardır. Altaycılar içerisinde bu alanda en çok çalışan ve ortaya iddialar atan N. Poppe'dir. Bu bilgin ana Altay prefiksleri ve dolayısiyle ana Türkçeyi temsil eden kelimelerin başına gelen konsonantları tesbite çalışmıştır. Onun bu ülküyü gerçekleştirmek için ele aldığı dil Moğol dili olmuştur. Zira, asıl dil malzemeleri bize kadar gelebilen yedi ve sekizinci yüz yıl Orhun ve Uygur Türkçesi, Altay dilleri mukayesesinde, Moğol diline nisbetle daha az arhaik olmuştur. Ve Orhun Türkçesinin ana Türk dili çevresindeki gelişme merhaleleri[1], Moğolcanın ana Altay diline karşı olan münasebeti ve gelişme merhaleleri derecesinde olmamıştır[2]. Bütün bunları dikkat nazarına alan Altaycı N.

1 Pedersen, *Türkische Lautgesetze*, ZDMG., LVII, s. 559.

2 N. Poppe, *Altaisch und Urtürkisch*, UJ., 1926, VI, s. 117.

Poppe, kelime başında olmak üzere, ana Altay dilleri için şöyle bir ses sistemi krokisi vücuda getirmişti[1].

Ana - Altayca	*p	*b	*t	*d	*ķ	*ġ	*k	*g	*ʒ	*c	*y	*n′	n*	*ç	*s
Moğolca	o	b	t	d	k	ġ	k	g	d	c	y		n	ç	s
Türkçe	o	*b	*t		ķ		*k				*y			*ç	*s

Kelime ortası ve sonundaki konsonant sistemine gelince, bu hususta fazla malûmata girişilmeden, şimdilik ana Altaycanın r ve l sesli olmasının kabulile iktifa edilmiştir.

Yukardaki kroki üzerine, karakterce Orḫun yazıtları dili hususiyetlerini taşıyan ve zamanca Milâdî I. yüzyıla kadar götürülen Proto - Türkçe dil gelişmesi tarihi bakımından, ana Altayca'ya nisbetle, başlıca iki devre geçirmiştir. Birinci devrede *ķ ve *ġ; *k ve *g; *t ve *d; *n, *n′, *ʒ, *c, *y gibi sesler birbirlerile kaynaştıkları halde, ikinci devrede *r sesinden *z ve *l sesinden de *ş sesi türemiştir. Taşıdığı esas hususiyetlerile birinci devreye iştirak etmiş olan Çuvaşçanın umum Türkçeden ayrılış zamanı ise, bu iki devre arasına raslamaktadır. Bundan dolayı da Çuvaşçanın Yakut lehçesile beraber müşterek bir gelişme devresi geçirdikleri fikri kabul edilmemektedir. Çünkü, Çuvaşça r ve l hususiyetli şive grubuna girdiği halde, Yakutça, aksine olarak, z ve ş hususiyetli Türk şiveleri grubundan sayılmaktadır. J. Németh bu iki Türk lehçesinin beraberce geliştikleri fikrini taşımıştır[2]. Halbuki şive bakımından olduğu gibi, coğrafî yaylım bakımından da bu iki lehçe ayrı ayrı süzgeçten geçirilmeğe değer birçok karakteristik hususiyetler taşımaktadırlar.

En eski Türkçenin ses bakımından karakteri ve bu seslerin gelişmeleri

1 Aynı eser, s. 119.

2 J. Nemeth, *Die langen Vokale im Jakutischen*, KSz. XV. s. 161, not.

hakkında burada daha fazla tafsilâta girişmeğe lüzum görmemekteyim. Zira Altaycılar tarafından en eski Türkçe hakkında ileri sürülen yukarıdaki fikirler, şimdilik devamlı birer hipotez olarak telâkki edilmelidir[1]. Orta-Asya'nın en eski devri hakkındaki tarihî kaynaklar ve bu kaynaklarda adları geçen birçok kavimlerin dilleri ve ana yurtları tayin edilmedikçe, Türk ve Altaylılar için hangi çağın en eski devre olarak kabul edilebileceğini tesbitten uzaktayız. İleride Türk tarihi araştırmalarının ilerlemesile, bu mevzuun, bugünküne nisbetle daha çok canlı ve isabetli bir şekilde bahis edileceğine şüphe yoktur. Şimdilik, ancak Türk dili tarihi araştırmasiyle ilgili olan bu teori ve hipotezler hakkında, herhangi bir müsbet veya menfi fikir ileri sürmeden, kısaca malûmat vermekle iktifa edilmiştir.

1 Udo Posch, *Die altaische Sprachwissenschaft - Theorie oder Hypothese?*, Handbuch der Orientalistik, V. Mongolistik, 1964, s. 17-34; J. Németh, *Die türkisch - mongolische Hypothese*, ZDMG, LXVI, s. 565.

VI

İLK - TÜRKÇE DEVRİ

1

HUNLAR VE DİLLERİ

Hurri yahut Sümer yazıtlarındaki adlarile Kuirri'ler, Milâttan önce XXIV. yüzyıllarda Babilistan'ı ellerine geçirdiklerinde, Çin'in şimalinde bugünkü Moğolistan'la Cungariya'da, cihan tarihi akışında büyük mevkileri olan Hun Türkleri oturmakta idiler[1]. Çin kaynaklarının en eski çağlarda bile Çin'in komşusu olarak Şan - jun, Hyan - yun, Hiung - nu ve ilâhara gibi başka başka adlar altında kaydettikleri kavim hep bu Hun'lar olmuşlardır[2]. Çok eski çağlara götürülen bu kavim hakkında nisbeten daha kesin kayıtlar Milâttan önce VIII. yüzyılda başlamaktadır. Bu zamanlarda zengin otlak ve ekine çok elverişli olan şimalî Çin'in Hun - he yani 'Sarı - su' nehri boyunda yaşamakta idiler. Asıl Hun tarihinin en parlak devresini Milâttan önce III. yüzyıl sonuna doğru, önderlik vazifesini üzerine alan Mete (Mato-tun)'nin [ölümü M.ö. 174][3] tarih sahnesine çıkması teşkil etmektedir. Her ne kadar bunun zamanında Hun urukları birliğinin ana yurdunu, takriben, bugünkü Moğolistan sahası teşkil etmişse de, zaman zaman siyasî hâkimiyetleri: Man-

1 O. E. Forrer, *Stratification des langues et des peuples dans le proche - Orient préhistorique*, JA. cilt 217, 1930, I. Teşrin - I. Kânun, s. 237 - 252.

2 Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemeon i narodnostey*, Jivaya Starina, vıp, III - IV, 1896, s. 290.

3 Bu kelimeyi ifade eden hiyeroglif başka başka telâffuz şekillerile okunmaktadır. Çin tarihçilerinden Tsyan - Han - şu Yan Şi - gu kelimeyi Mo - du, Groot ise Mao Dun (*Chinesischer Purismus bezüglich einiger Fremdnamen*, «Festschrift F. Hirth», Berlin, 1920, s. 137) olarak gösterir. F. Hirth kelimenin okunuş şeklini Türkçenin bağadur kelimesine benzetmektedir [*Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker. I. Die Ahnentafel Attila's nach Iohannes von Thurocz*, İzvestiya Akademii Nauk, cilt XIII, No. 2, 1900]. Sonuncu fikir hakkındaki itirazlar için bk. «Asia Major», cilt II, 2, 1925, s. 301.

çuko, Sibirya, Şarkî Türkistan, Orta-Asya gibi bölgeleri de içerisine alan Şark ve Garp ülkelerine yayılmıştır. Ve bu bakımdan Çin'in uzak hudud komşuları olmuşlardır. Bütün Çin haritalarında[1] Hunlar, daima Çin'in şimalinde gösterilmişlerdir. Bu suretle haritalar vasıtasile Hun Türklerinin yerleştikleri ve bulundukları gerçek saha, aşağı yukarı tesbit edilmiş bir duruma getirilmiştir. Mao - tun'un zamanında ise Hun devleti, Çin de dahil olmak üzere, muazzam bir alana yayılmaya muvaffak olmuştur. Fakat uzun ömürlü her devlet gibi, Hun devleti de, zaman zaman, genişlemiş, bazan da küçülerek, siyasî ve askerî sarsıntılar geçirmiştir. Nitekim Milâttan önce I. yüzyılda, Hun Türkleri tarihinde Mao - tun kadar önemi olan Huhan - e ve Çji - çji gibi iki önderin zamanında, Hun devleti iç sarsıntıları geçirerek cenup ve şimal Hunları adiyle başlıca iki zümreye ayrılmıştır[2]. Bu iki bölge hanlarının birbirlerini desteklemeleri ve tutmaları şöyle dursun, aralarındaki sürekli uyumsuzluk yüzünden, ister istemez sonunda, Çin hakimiyeti altına girmeğe mecbur olmuşlardır. Mamaafih Milâttan sonra V. yüzyıla kadar Çin için daimî tehlikeli bir düşman olan Hunlar, daha Avrupa istilâsına çıkmadan önce, gerek coğrafî durumları, gerek menfaatları icabı mütemadiyen Çin'le ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Daimî hayat mücadelesi, seyyal ve sınır bilmeyen göçebe kavimle, medeniyet kurmuş yerleşik bir milleti karşı karşıya koymuş ve bu yüzden, bu iki birbirine yabancı kavmin mücadelesi pek zor olmuştur. Han'lar devrinde [M. ö. 206 - M. s. 221] Çin'in, Hun Türklerine karşı olan durumu o kadar zorlaşmıştı ki, bu devirde her bir Çin hükümdarının ana yasası, ne bahasına olursa olsun, şimal komşularile iyi münasebetler kurmak olmuştur.

Milâttan sonra IV. ve V. yüzyıllarda Çin ikiye parçalanınca, Çin'in şimalinde kurulan ve bazan Çinli bazan ise yabancılar tarafından kısa fasılalarla idare edilen devletlerde, kimse kendi başına bir hakimiyet tesis edeme-

1 Milâdî 440 tarihlerine ait Vey sülâlesi devri haritası Albert Hermann'ın *Die ältesten chinesischen Karten von Zentral - Westasien,* «Festschrift Friedrich Hirth», Berlin, 1902, s. 185 - 198 de neşredilmiştir. XI. yüzyıla ait olup taş üzerinde kabartma halinde kazılmış diğer iki Çin haritası da Ed. Chavannes'ın *Les deux plus anciens spécimens de la cartographie chinoise.* Bulletin del'Ecole Française d'Extrême Orient. cilt, III. 1903, No. 2 de; Hun boyları birliğine, Çin'e, Hunları ve Çin'i çevreleyen muhtelif diğer kavimlerin durumuna, önemli sefer yollarına ve kavimler göçüne dair oldukça değerli bilgiler veren bazı eski haritalar Al. Herrmann'ın *Historical and Commercial Atlas of China,* Harvard - Yenching Institute, Monograph serie, cilt. V, Cambridge, 1953, s. 17 de mevcuttur.

2 Han devletinin bu iki önder zamanındaki durumu A. N. Bernştam'ın *İz istorii Gunnov I v. do n. e. Hu - hae-i Çji - çji şaınyui,* «Sovetskoye Vostokovedenie», I, Akademiya Nauk SSSR., Moskova, 1940, s. 51 - 77 de izah edilmiştir.

miş ve birçok kuvvetler bu alanda birbirile çarpışıp durmuştur. Şimalde kurulmuş olan bu devletlere umumî olarak «Onaltı» devlet adı verilmiştir. Bu devletler içerisinde Çinliler ve Tibetliler tarafından kurulanı bulunduğu gibi, Sien - pi ve Hun'lar tarafından da kurulanları vardı. Sayıca Hunların kurdukları devlet dört idi. Bunlar muhtelif sebeplerle bir çok değişikliklere uğramışlar, bazıları birbirini ortadan kaldırmış, bazıları da yeni kurulan Hun devletleri tarafından istilâ edilmişlerdir. Devlet haline gelen Hun boyları, yeni hayat şartları altında, şüphesiz, yeni bir kültür hayatına da başlamışlardır. Göçebelikten yerleşik hayata geçen bu devletlerde, hükümdarlarca himâye edilen kültür hareketleri yanında, ayrıca, Orta-Asyadan gelme Buddizm ve Hıristiyan dinleri de himâye görmekte idi.

Şimalde kurulan «Onaltı» devlet teşekkülünün muhtelif kuvvetler tarafından istilâsı üzerine kurulan yeni muazzam Pey - Wey devleti, VI. yüzyılda ikiye ayrılınca, garp bölgesini bir Çinlinin idare etmesine karşı, şark bölgesini Yu - Went'ay adlı kudretli ve becerikli bir Hun imparatoru idare etmekte idi. Daha sonraları şarktaki Çin hükümdarı, tahtını Hun imparatoruna bırakınca, bütün devlet Hunların idaresi altında birleşmiş oldu. İmparatorun Tukiyu devleti kağanı Muhan'ın kızile evlenmesine ve bu devletle askerî bir ittifak yapmasına rağmen, araları pek gergin idi. Kardeş devletten yardım görmeyen Hun imparatorluğu, bir çok savaşlar yüzünden, kuvvetsiz düşerek, nihayet 581 yılında, Hunların şarkî Asya'daki sonuncu devletleri olmak üzere sona ermiş ve bu suretle Çin de, Hun tehlikesinden kurtulmuş oldu.

Binlerce yıl Orta - Asya sahasında tarihî roller oynamış olan Hunların harekâtı, yalnız bu sahaya münhasır kalmamış, bir çok askerî ve sosyal gelişmeler sonunda kuvvetlenerek, anayurtlarından çok uzaktaki sahaları da işgal etmişlerdir. Milâttan önce IV. yüzyıllarda merkezleri bulunan Kansu'nun şimalinden harekete geçtikten sonra, Gobi çölünün cenup taraflarını da ellerine geçirmişler ve üç yüzyıl boyunca Çin'i epeyce uğraştırmışlardır. Bunların ne kadar büyük bir askerî kuvvete malik olduklarını, Çin'in, bunlara karşı kendisini koruyabilmesi için, «Sedd-i Çin» adlı büyük - sur'un inşası ile yaptığı deneme müdafaasından anlamak kabildir.

Fakat, Hunların asıl sınırları dışına taşmaları meselesi, Milâttan önceki 53. yıldan itibaren başlar. Zaman geçtikçe büyük kuvvetler elde eden Hunlar, ilk hamlede, Şarkî Türkistan'ın şimal eyaletlerini ellerine geçirdikten sonra, yavaş yavaş Tyanşan'dan şimalî - garbe inerek, Balkaş gölüne kadar yayılmışlardır. Daha sonraları Alan'ları oturdukları yerden çıkartarak, Amu-

derya ile Aral gölü bölgesinde yeni bir Hun devleti kurmuşlardır. Bu ise Hunların cenubî Rusya ve şarkî Avrupa'ya karşı daha sonraları yaptıkları istilâ hareketlerinin bir başlangıcı idi. Fakat yeni Hun devletinin uğradığı yenilgeler yüzünden, bir zamanlar, ekserisi yeni kurulmuş olan Alan devleti içerisine katılarak, bir çok yerlerde kendi işlerile meşgul olmuşlardır. Bunlar uzun zaman Don, Hazar denizi ve Ural dağları arasında hayat sürerek, kimseye karşı bir tehlike teşkil etmemişlerdir. Bu hal Milâdî 375 yılına kadar devam etmiştir. Lâkin bu tarihte Hun önderliğini üzerine alan Balamir, kuvvetli bir Hun ordusu ile Don nehrini aşarak, Don kıyılarından Karpat eteklerine kadar uzanan sahada yeni bir devlet kurmuştur. V. yüzyılda bu Hun devletinin sınırları mütemadiyen genişlemiş, nihayet büyük Hun kumandanı Atillâ'nın zamanında [445 - 453], Hun imparatorluğu sınırları içerisine Ren, Tuna ve Volga nehirleri arasındaki bütün sahalar girmiştir. Fakat Atillâ'nın 451 yılındaki yenilmesi ve 453 yılındaki ölümü, bu büyük Türk devletinin yok olmasına ve Hunların muhtelif sahalara dağılmasına sebep olmuştur. Bunların bir kısmı tekrar Türkistan'a dönmeğe muvaffak olarak Sâsânîler İran'ını tehdit etmişlerse de yeni Türk istilâsı sonucunda tarih sahnesinden çekilmeğe mecbur kalmışlardır.

Yalnız Türk tarih ve kültür tarihi bakımından değil, cihan kültür tarihi ve umumiyetle beşeriyet tarihi bakımından gün geçtikçe önemleri belirmeğe başlayan Hunlar hakkında, bilginlerce vücuda getirilen araştırma ve incelemeler, bolca olmasına rağmen, kâfi sayılmazlar. Bunların mühim bir kısmı sırf Çin annallerine[1] dayanarak kaleme alındığı veyahut doğrudan doğ-

1 Hun Türklerine ait Çin annal ve kaynaklarının başlıcalarını O. Jakinf'in *Sobraniya svedeniy o narodah, abitavşih v Sredney Azii v drevniya vremena,* Sanktpeterburg, I-II. 1851; De Groot'un, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens,* Berlin - Leipzig, 1921 - 1926 [bu kitaptaki kelime transkripsiyonları birçok defa hatalıdır. Bu hususta bk. E. von Zach, *Einige Verbesserungen zu de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,* Asia Major, cilt, I, 1924, s. 125-133]; D. W. Eberhard'ın, *Çin'in şimal komşuları,* «Türk Tarih Kurumu» yayınlarından, VII. seri-No. 9. Ankara, 1924; W. Eberhard, *Muahhar Han devrinde (M. s. 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış,* Beleten, «Türk Tarih Kurumu», cilt, IV, sayı, 16, Ankara, 1940, s. 337-385). İster tercüme, ister iktibas şeklinde olsun, Eberhard'ın Çin kaynaklarına dayanan, Türk tarih ve medeniyetine ait birçok dikkate değer araştırmaları vardır. Bunların bir çoğu Türkçedir [bunların bir bibliyoğrafyası ve umumiyetle bu sahaya ait eserler listesi, *Çin'in şimal komşuları* adlı eserin bibliyoğrafya kısmında, s. *251 - 259* da mevcuttur]; Franz Altheim, *Geschichte der Hunen,* Berlin 1960-1961, I-III.

rüya annal tercümelerinden ibaret olduğu halde, diğer bir kısmı da Çin, Orta - Asya tarihleri araştırması dolayısile Hun Türklerine temas etmişlerdir[1]. Memnunlukla söyleyebilirim ki, son zamanlarda Hun Türkleri araştırmaları, eskisine nisbeten, daha ciddî olarak ele alınmış ve bu sahada yeni yeni eserler meydana çıkmaya başlamıştır[2]. Bu suretle vaktile Moğol[3], Fin[4], Slav[5] ve saire milletlerden biri sayılan, gerçekte ise öz Türk kavimlerinden başka birşey olmayan Hunların hakikî rolleri ve medeniyete hizmetleri, gün geçtikçe daha geniş bir surette belirmektedir.

Nitekim Avrupa'nın Hunlarca istilâsı, uzun zaman Avrupa efkârında Hunlar aleyhinde geniş bir cereyan doğurmaktan geri kalmamış ve hattâ bu kavim bir Avrupalı için barbar ve kültür yıkıcı bir kuvvetten başka bir şey olmamıştır. Halbuki, yeni yeni incelemeler, kültür bakımından Hunların çok müsbet roller oynadıklarını göstermektedir. Göçebelikten yavaş yavaş yerleşik hayat seviyesine yükselen ve devri için herbir bakımdan düzenli ve örnek bir devlet mümessili bulunan, Çin'i yenebilecek derecede askerî ve gayretli bir devlet kurucusu olan Hunlar, şüphesiz, ticaret ve iktisat yönlerinde de, Çin'le Garp devletleri arasındaki ticaret gelişmesinin faal bir unsuru ve arabulucusu olmuşlardır. Bu devletin iktisadî hayatının gelişmesi için lâzımlı olan ana yollar, büyük ticaret yolları ve bunların içerisinde en önemli sayılan mühim iktisat kaynakları, buna benzer bir iktisadî sistemle beraber çok evvel de mevcut olmuştur. İstep âlemindeki muhtelif göçebe

Bu kabil araştırmalara örnek olarak O. Franke'nin *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens,* Berlin, 1904; E. Park'ın, *The Turco-Skythian Tribes,* China Review, cilt, XX - XXV; Wylie, *History of the Heuny - Noo in their Relations with China* (ayrı basım) ve saire gibi çok önemli eserleri zikredebiliriz.

2 A. von Gabain, *Hun - Türk münasebetleri,* II. Türk Tarih Kongresi, 1943, s. 895; O. Pritsak, *Kultur und Sprache der Hunnen,* Çijevskiy Festschrift, Berlin, 1954; M. Köymen, *Der Hsiung-nu-Stamm der Tu-Ku,* DTCFD. III, I, Ankara, 1944, s. 60-68.

3 Hunları Moğollardan sayan biri de Schmitd'dir. 1824 tarihinde neşrettiği *Forschungen im Gebiete der älteren religiösen, politischen und literarischen Bilddungsgeschichte der Völker Mittel - Asiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeter* adlı eserinde, bu fikri ileri sürmüş, G. F. Neumann'ın *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwickelung,* Leipzig, 1847'de de müdafaa edilmiştir.

4 Bu fikri terviç eden Saint - Martin'dir [bk. Lebau, *Histoire du Bas - Empire,* Paris, 1824 adlı eserin dördüncü cildindeki şerh kısmına].

5 Bu hususta daha fazla malûmat, bibliyoğrafik malûmat mahiyetinde olan K. A. İnostrantsev'in *Hun-nu ili Gunni,* «Jivaya Starina», III, 1900, s. 353-386 daki makalesinde mevcuttur.

Türk devletlerinin siyasî ve askerî faaliyetlerine takaddüm eden sürekli iktisadî münasebetler, Hun devleti için muayyen bir iktisadî gelenek karakterini almıştır. Hun kervanları muhtelif ticaret eşyalarını uzak şarktan garbe nakletmekle iktifa etmiyerek aynı zamanda Buddizm ve Hıristiyanlık gibi dinî akidelerin de yayıcıları olmuşlardır.

Hun devletinin ekonomik teşkilâtı, son elde edilen arkeolojik buluntuların[1] da gösterdiği veçhile, kendilerinden önceki ve sonraki göçebe devletlerinkinden farklı olmuştur. Ziraat, çobanlık, avcılık, balıkçılık ve bilhassa ticaret, bunların hayatında çok önemli bir yer tutmuştur. Elde edilen mahsul yalnız kendi ihtiyaçlarını karşılamak için değildi, ayni zamanda uzak ülkelere de nakledilivordu. Değer taşıyan mallar memleketin en uzak köşelerinden getirilerek depo edildikten sonra, ihracata elverişli mevsimlerde, muhtelif taşıt vasıtalarile, Hun askerinin muhafazası altında, uzak ülkelere gönderilirdi. Bir çok uzak ve yabancı memleketlerle yapılan bu ticaret temasları, şüphe yoktur ki, Hun ana yurdunun kültür durumunu ve karekterini her sahada aksettirmekte idi. Diğer taraftan ise bu temaslar esnasında Hunlar da dahil olmak üzere, istep sahasının muhtelif halkları, kervana refakat edenleri ve saire, yeni sahaların ahalisile tanışmış ve bunların kültür durumundan faydalanmışlardır. Bundan dolayıdır ki, Hunlara ait, arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen muhtelif eşya buluntuları, eski Hun Türklerinin alışveriş ve iktisat teşkilâtı sistemini aydınlatmaya ve izaha yarar canlı birer şahittirler. Hele bu eşyaların çok geniş ülkelere serpilmiş olması, Hun kültür dairesinin vüs'atini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda bu devlet teşkilâtının çok kudretli ve sağlam yapı üzerine kurulduğunu da isbat etmektedir. İleride, Hunların yayıldıkları bölgelerde yapılacak olan yeni ve ilmî arkeolojik araştırmalar, vaktile Avrupa ve Asya milletleri tarihinde önemli roller oynamış olan bu kavmin, kültür tarihine ait karanlıkta kalmış olan bir çok noktalarını, daha geniş bir surette aydınlatacaktır.

Bu suretle IV. - V. yüzyıllarda bütün varlığile Avrupa'yı istilâ eden Hunlar, kendilerile beraber, yüzyıllarca vücuda getirdikleri kültürü de getirmişlerdir. Avrupa milletlerinin hissesine düşen bu kültürel tesirin derecesi, şimdilik Hun Türklerinin gerçek kültür durumları belirtilmediğinden, tâyin edilemiyor. Sefir Priskos'un, Atillâ kumandası altında toplanan kavim-

1 Nandor Fettich, *Hunlar zamanına ait olup Szeged-Nagyszéksos'ta bulunan Prens mezarı hafriyatında bulunan eşya*, İkinci Türk Tarih Kongresi tebliğleri, İstanbul, 1943, s. 320 - 328.

leri, genel bir isim olan «İskit» adile adlandırması, Avrupa bilginleri arasında Hun kavim adı aleyhinde olmak üzere, daha fazla İskit tâbirinin yayılmasına hizmet etmiştir. Bu yüzdendir ki, Avrupa ile Asya mimarîsi arasında göze çarpan sıkı ve kuvvetli benzeşme, Hunlardan fazla İskit'lere mal edilmiştir. Halbuki Don nehri kenarlarından, ta Fransa'nın içlerine kadar uzanan saha mimarîsinde tesbit edilen tip, şekil ve stil birliği, eski Hun Türklerin kültür seviyesini göstermekle kalmamakta, aynı zamanda bu kültürün geniş bir yayılma sahası bulduğuna da delâlet etmektedir. Macaristan'la cenubî Rusya sahalarında yapılan ilmî kazılar, artık bu kültür kaynağını da tâyin etmiştir. Eski Yunan muharrirlerinden Prokopios, eski Bizanslıların Hun Türklerinden elbise biçimlerini ve şekillerini, Hunca adlarile beraber aldıklarını açıktan açığa söylemektedir[1]. Eski Hıristiyan Bulgar resim ve minyatürlerinde tesadüf edilen kılıçların, bu Türklerden aynen alındığı söylenmektedir[2]. Hattâ Büyük Şarl, Mavritan kralına yazdığı bir mektubunda bu kılıç nevine «gladius huniscus» adını vermiştir[3]. Yine Hıristiyan Bulgar minyatürlerinde sık rastlanan iki sivri kancalı ve üç çatallı bir harp âletinin, Bizans minyatürlerince izah edilemediğinden, Hun Türklerinden alındığı ileri sürülmektedir. Ay şeklini andıran bu üç çatallı âletten başka, ucunda ay şeklinde demir bir tasvir taşıyan kırmızı bir kumaşın takılmasile kullanılan, diğer bir askerî amblemin, eski Bizanslarda mevcut olmayıp İskitlerde, yani Hunlarda bulunuşu, bunun da bu Türklerden alındığına şüphe bırakmamaktadır[4]. Zira, Avrupayı istilâ eden Hunların, şüphe yoktur ki, çağın bu sahadaki askerî kuvvetleri üstünde, muazzam bir askerî devlet teşkilâtları[5] ve çeşitli savaş silâhları mevcut olmuş ve bunlar her yeni istilâ edilen sahadaki devlet teşkilâtı tarafından benimsenmiştir. Bazı araştırıcılara bakılırsa, bu eski Bulgarlar, Hunlar gibi mükemmel süvari olmuşlardır. Haddizatında Hun başarılarının en büyük âmillerinden biri de, atlı göçebe kültürü ile tarih sahnesine çıkmış olmalarıdır. IV. yüzyıldan itibaren meydana çıkan Hun süvariliği ile beraber ata binmek ve ok atmak geleneği de

1 Graf Tolstoy ve N. Kondakov, *Russkiya drevnosti v pamyatnikah iskusstva*, vıp. III, S. Petersburg, 1890. s. 3.

2 V. V. Stasov, *Minyaturı nekotorıh rukopisey vizantiyskih, bolgarskih, russkih, djagatayskih, i persidskih*, 1902, s. 58.

3 Nicot, *Thrésor de la langue Française*, Paris, 1600 «cimeterre» kelimesi bahsi altında; V. V. Stasov, ibid.

4 V. V. Stasov, aynı eser, s. 62.

5 Bu hususta geniş malûmat De Groot'un, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Leipzig, 1921 adlı eserinde verilmiştir.

Avrupada yayılmış ve bu âdet sonraları Türklerin millî bir geleneği olmuştur[1].

Nitekim, son arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen altın oklarla mezarlara gömülen gümüş ve altın eşyalar, Hunların san'at sahasında çok ilerlemiş bir millet olduğunu göstermektedir[2]. Öteki dünyaya karşı besledikleri geniş bir inanç üzerine ölülerle beraber gömülen eşyalar arasında yayların da bulunuşu, bu âletin hem silâh ve hem hakimiyet sembolü karşılığı olarak kullanıldığına delâlet etmektedir[3]. Ayrıca öldürülen düşman büyüğünün kafa tasını kadeh yerine kullanarak, şarab içme geleneği tarihî Hun sihri telâkkilerinden sayılır[4].

Tarih sahnesinde bu kadar önemli rol oynamış olan ve medeniyetini diğerlerine aşılamasını ve değerlendirmesini bilen Hun Türklerinin dilleri hakkında, maalesef bilgimiz nispeten kıttır. Serpinti halinde başka başka kaynaklarda zaptedilen bazı kelime unsurları dışında, bu şiveye yahut lehçeye ait, herhangi bir fikrin yürütülmesine elverişli hiç bir şey bize kadar gelmemiştir desem, mübalâğa etmemiş olurum. Ötedeberide geçen kelimelere gelince, bunları bir sıra haline getirmek icap ederse, sayıları ancak otuz kırk kadar olur. Rivayet kabilinden olmak üzere nakledilen birkaç kelimeden ibaret Hun cümlelerile[5], yalnız mânası Çin annallerince zaptedilen bir Hun ağıtı tercümesi[6] ise, bu şive hakkında en basit bir fikir dahi, vermeyecek derecede muğlâktır. Halbuki aynı Çin annallerine bakılırsa, Hun sülâlesi hükümdarları bilgin olup, ilimle uğraşdıklarından devlet işini bile ihmal etmişlerdir. Kendi şairlerinin bulunduğuna da şüphe yoktur. Fakat saray vak'anü-

1 A. Caferoğlu, *Türk onomastiğinde «At Kültü»*, Türkiyat Mecmuası, X, 1953, s. 202.

2 Gy. Laslo, *The significance of the Hun Golden Bow*, Acta Archeologica Academiae Hungaricae, Budapest, s. 91-101.

3 J. Harmatta, *The Goldenen Bow of the Huns*, Acta Arch. Acad. Hungaricae, 1951, s. 106-149.

4 V. Beşevliev, *Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren*, Acta Antiqua, 1962, X, 1-3, s. 21.

5 Bu sözde Hunca olan cümleler, önceleri Vasilyev tarafından JMNP., 1872 Eylül nüshasında s. 115-116 da deşifre edilmiştir. Daha sonraları Abel Rémusat bu cümleyi *Nouveaux mélanges asiatiques* c. 2, Paris, 1829, s. 179-183 de düzeltmeye açlışmıştır. Bk. ayrıca Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemeon i narodnostey*, «Jivaya Starina» vip. III-IV, 1896 s. 293, not. 1 ve L. Bazin, *Une texte proto-turc du IV. siecle: le distique Hiong-Nou du «Usin-chou»*, Oriens, I, 2, Leiden, 1948, s. 208-219; IV. yüzyıla ait bir cümlelik «Hiung-nu glossası» G. J. Ramstedt tarafından araştırılmıştır *Über den Ursprung der türkischen Sprache*, SFAW., 1935, s. 81-91; [bu hususta bk. L. Ligeti, *Çin yazısile yazılmış Barbar glossaları meselesi*, DTCFD. IX, 3, 1951, s. 322. Hasan Eren tercümesi].

6 Atsız, *Türk tarihi üzerinde toplamalar*, İstanbul, 1935, s. 100.

visleri ile işlek hurufatları olmadığından, bu Türk dili ve edebiyatı yadigârları ihmal edilmiş ve bize hemen hiç bir şey bırakmadan, tıpkı Hun devletinin düşmesi üzerine Hun boylarının diğer Türk boyları içerisinde erimesi gibi, bu şive de belirli bir iz bırakmadan diğer Türk şivelerine katılmıştır.

Hun istilâsına uğrayan ve Hun göçü ile ilgili bulunan kavimlerin dillerinde eski Hun dili bakiyelerini arayanlar, bugünkü Macar[1] dilindeki bazı Türkçe kelimelerin Çuvaşlar tarafından verildiğini ve bunların içerisinde Hunca unsurların da bulunduğunu ileri sürmektedirler. Bunların neden ibaret olduğu henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Hunların Doğu komşuları olan Sien-pi'lerin dilleri de Hunca için bir örnek olabilir. Fakat bunların şivesi hakkında da malûmatımız yok denecek derecededir. Öyle ise şimdilik, tarihî âbidelerle, muhtelif kaynaklarda, sarih olarak geçen Hun kelimeleri ile iktifa etmekten başka çare yoktur. Bir çok vesilelerle ele alınan Hun kelimelerinin bir çoğu, askerî deyimlere ve devlet teşkilâtına aittirler. Bunların Çin annallerindeki şeklinden yapılan transkripsiyonları, o kadar çok karışık ve fenadırlar ki, bunların üzerinde doğru iştikak yapılması âdeta imkânsız gibidir. Sırf Çincenin monosillabik bir dil oluşundan[2] ileri gelen bu zorluğa rağmen, Çin vak'anüvislerine göre, Hun devletinin en yüksek rütbesi, Tanhu'ların oğullarının taşıdıkları t'o-k'i ünvanı olmuştur. De Groot bu kelimenin toğru 'doğru, kelimesi olması lâzım geldiği fikrindedir[3]. Zira Çincedeki «hien» işareti ile ifade edilen kelimelerin mânası «hakîm, âdil, dürüst» olup, eskidenberi en şerefli ünvanlardan biri olmak üzere, Tanrı oğulları tarafından taşınmıştır[4]. Shiratori'ye göre ise, bu lâkap t'u-şi olup, eski Türkçenin tüz'i «düz, doğru, âdil» olmuştur[5]. Bu kelime 'âdil, mânasında olarak Orhun - Uygur Türkçesinde de geçer.

Askerî ıstılahlara gelince, bunlar üzerinde o kadar durmaya gelmez. Bir taraftan kelimelerin okunuşundaki hatalar, diğer taraftan manalarının izahındaki zorluklar, bu çok külfetli işten, şimdilik, çekinilmesini daha uy-

Bu kabilden olarak bk. Bernhard Munkacsi, *Hunnische Sprachdenkmäler in Ungarischen*, KSz. II. 186-198.

2 Gy. Németh, *Attila és Hunjai*, Budapest, 1940, 44 - 47 ve 275 - 276; J. Eckmann, *Hiung-Nuların dili*, Türk Dili, Belleten, 1949, III, sayı 12-13, s. 102-105.

3 De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, 1, Berlin, 1921, s. 55.

4 Ibid.

5 Kurakici Shiratori, *Über die Sprache des Hiung-nu Stammes und der Tunghu-Stämme*, Tokio, 1900, s. 7 [bu eser hakkında B. *Munkacsi*'nin KSz. IV, 2. bölüm, s. 240 daki tenkit makalesine bak].

gun gösterecek sebeplerdendir[1]. Birer mânası olduğu bilinen bu devlet teşkilâtı rütbelerinin asıllarını tayin etmek imkânsız olmakla beraber, burada şöyle böyle tesbit etsek dahi, bunlar Hun dili karakterinin tayininde önemsiz kalmaya mahkûmdurlar. Yunan kaynaklarında en eski Türkçe kelime olarak kaydedilen ve «sütle karıştırılıp içilen üsâre» mânasına gelen asghu kelimesi dışında, aynı kaynaklar 74. Milâdî yılı Çin - Hun muahedesinde geçen bir Hun kelimesini zaptetmişlerdir. Bu da «kılınç» mânasında olan kingli kelimesidir[2]. Çin kaynakları aynı kelimeyi 1022 yılı hâdiseleri dolayısile kaydederler.

Mamafih Hun Türkçesini, gayet ihtiyatlı olmak şartile, hiç olmazsa, kaba taslak tasvire yarayabilecek olan kelimeler, J. Németh'in muhtelif kaynaklara dayanarak tesbit ettiği Hun anthroponym'leridir. Bu bilgince sarih olarak ileri sürülen hasadlar şunlardır[3].

1. Oibars (Priskos'a göre) = Aybars 'Atillâ'nın amcalarından < ay + bars, ay + pars'.

2. Mundiukhos (Priskos'a göre) Mundzucus (Jordanes'e göre) Muncuk < boncuk 'Atillâ'nın babası'.

3. Kreka ||Rekan (Priskos'a göre)=Arıkan 'Atillâ'nın baş karısı'.

4. Ernákh (Priskos'a göre)||Hernac (Jordhanes'e göre)=İrnik || İrnek 'Atillâ'nın oğlu'.

5. İlek (Priskos'a göre) || Ellac (Jordh. göre) = İllek, İlek, 'Attilâ'nın oğlu'.

6. Dengizih (Priskos'a göre) 'Attilâ'nın oğlu'.

7. Atakam (Priskos'a göre) = Ata + kam 'bir Hun ricali'.

8. Eş(s)kam (Priskos'a göre) = Eş + kam 'bir Hun ricali'.

9. Akatziri (Priskos'a göre) = Ağaçeri (?) 'Ethnonyme'.

Bu hususta daha fazla malûmat edinmek isteyenler De Groot'un eserinden epeyce istifade edebilirler.

2 İE. de *Türk* maddesi.

3 *Gy.* Németh, *A honfoglalo magyarság kialakulása,* Budapest, 1930, s. 133 v.d.; *Attila és Hunjai;* J. Eckmann, *Hunların dili,* Türk Dili, Belleten, 1949, III sayı 12 - 13, s. 106 - 114; L. Ligeti, *Sur deux mots Comans,* Acta Antiqua, 1962, X, 1 - 3, s. 168 - 173.

Yine Németh tarafından ileri sürülen ve Hun şivesinin tesbitinde değeri olan kelime, kız manasına gelen ki-ts'u dur[1]. Kelimeyi bu telâffuzla nakleden Çin annalleridir. Elimizde bulunan bu kelimelerden bilhassa 'kız' mânasına olan ki-ts'u ile Attilâ'nın oğlunun adı olan Dengizik, taşıdıkları «-z-, -z» hususiyetleri bakımından, Hun Türkçesinin, Bulgar Türkçesinden farklı olduğunu göstermeleri ile dikkata şayandırlar. Çok büyük bir ihtiyatla ileri sürdüğüm bu fikir, diğer yeni misallerle gerçekleştirilirse, Hun dilinin Bulgarca ile aynı zümreden olduğunu kabul eden teoriyi[2] çürütecek ve Huncanın, Çuvaş dili ile müşterek bir ana yol tuttuğu meydana çıkmış olacaktır.

Şimdiye kadar verdiğim malûmattan da anlaşılacağı üzere, Hun Türkçesi hakkında kesin olarak bir fikir ileri sürmek için, daha çok zamana ihtiyaç vardır. Elimizdeki kısır dil yadigârlarına[3] dayanarak kat'î bir iddianın ileri sürülmesi ihtiyatsızlıktan başka bir şey olamaz. Bahusus ki, Türk lehçe ve şiveleri bakımından, hâlâ izah edilemiyen bir sürü Hun kelimeleri vardır ki, bunların aydınlatılması, şüphesiz, Hunların, umum Türklük cephesinden de aydınlatılmasında, pek büyük tesiri olacaktır. Son zamanlarda Hiungnu'ların yani Hun Türklerinin, yalnız Türklerin değil, aynı zamanda Moğolların da ecdatlarının bir kısmı oldukları fikri ileri sürülmektedir[4] Türklük tarihi bakımından bu yeni iddia, Hunlar üzerindeki araştırmaların önemini bir kat daha arttırmış ve bu mevzua yeni bir canlılık vermiştir. Lâkin Türk dilinin gelişmesi sebepleri bu tarihî mülâhazaları kesin olarak teyid etmedikçe, bu fikirler de birer hipotez olmaktan kurtulamayacaktır.

1. J. Németh, *La provenance du nom «bulgar»*, Symbolae Grammaticae in honorem Ionnis Rozwadowski, II. Cracoviae, 1928, s. 218.

2 Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, s. 710.

3 Vaktile Shiratori, Çin kaynaklarına dayanarak Hunca için, kesin olarak, onbeş kelime tesbit etmişken (*Über die Sprache des Hiung-nu Stammes in der Tunghu-Stämme*, Tokio, 1900, s. 37-58 ve bu eser hakkında bak: B. Munkacsi, KSz. IV, s. 240-253), sonraları bu kelimelerin açıklanmasından memnun olmayarak yayınladığı (*Sur l'origines des Hiong-nou*, JA, CCII, s. 71-78) adlı bir araştırmasile, Hun dilini Tunguzca ile Moğolcadan saymaya çalışmıştır. Ramstedt ise Hun dilini Bulgarca tipinde bir dil olarak kabul etmiştir. Hunlara ait glossaları Türkçe ile izah edenlerden biri de V. A. Panov olmuştur (*K istorii narodov Sredney Azii (Orta-Asya halkları tarihine dair)*, Vladivostok, 1916).

4 A. von Gabain, *Hun-Türk Münasebetleri*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 910 ve O. Franke, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens*, Berlin, 1904, s. 9, 10.

2

HUN BİRLİĞİNE GİREN BAZI TÜRK BOYLARI

Daha Milât öncesi I. yüz yıl Çin annalleri Çin'in temasta bulunduğu Tung-hu'lardan söz açarken bunların bir çok kavimler birliğinden, türediğini, Milât öncesi 89. yılda ise bu kavim birliği yanında ayrıca bir de Hiung-nu birliğinin bulunduğunu açıkça kaydetmektedirler. Zamanla, bir kaç yüz yıl boyunca, bir çok savaş ve barış sonuçlarında, bu kavimler arasında geniş ölçüde kaynaşmaların hasıl olduğuna şüphe yoktur. Bundan dolayıdır ki, IV. yüzyılda Avrupa içlerine kadar girmiş olan Hun Türklerini, etnik bakımdan, bir çok milletler conglomêrat'sı olarak telâkki etmek gerekmektedir. Hunlar hakkında malûmat veren muhtelif kaynakların, onları birbirinden farklı tavsif edişleri de, bu ad altında birleşen kavimlerin ve boyların kültür ve seviyeleri durumundan ileri gelse gerektir. Bazı kaynaklar bunları Fin - Ugor yahut Moğol tipi, göçebe yahut yarı göçebe olarak tanıtmak istedikleri halde, diğerleri aksine olarak, tamamile oturak şehirde yaşıyan ve çağına göre muntazam bir devlet hayatı yaşayan kavim olarak tasvir etmektedirler. Bununla beraber, ayrıca bir de başka başka kavimler grupunun yahut boylarının, aynı kaynaklarda önemle zikredilişi, meselenin hallini ve bu yolda sarih bir fikir ileri sürülmesini bir kat daha zorlaştırmaktadır. Akhunlar tâbirinin doğması da, bu tarihî kaynaklardaki malûmatın karışıklığından ileri gelmiştir[1]. Zira, V. yüzyıldan bu yana, Sasânî devletin'in yayılmasına ve varlığına, büyük bir tehlike teşkil eden Orta-Asya'daki siyasî hareketler başgösterince, Avrupa basınında bu, «Barbarlar harekâtı» diye adlandırıldığı halde, gerçekte «Akhunlar» veyahut «Eftalitler» adı altındaki halk birleşmesinden doğan, Orta-Asya barbarları kasdedilmiştir. Eftalitlerin ilk hareket sahası olarak Harezm'i gösterenler de vardır ve Ortaçağ başlarında, Kerder (yahut Kürder) sırf burası ile siyasî münasebette gösterilmekte olduğundan, bilgin Lerh de

1 N. Pigulevskaya, *Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR (SSCB halkları tarihine dair Süryanî kaynakları), Moskva,* 1941, s. 37.

Hun - Kiderit'leri bu kelime ile ilgili görmeye çalışmıştır[1] ki, Akhunlar, bunlar arasından ilk harekete geçeni olmuştur. Hattâ, Eftalit etnonimini, Türkleştirilmiş bir kelime olarak telâkki edenler de vardır. Bunlara göre bu kelime gûya Masagetlerin Türkleştirmiş oldukları «Gwata - eli», yâni «Gwata - halkı» ndan doğmuştur. Bunların yüksek bir medeniyete örnek olmak üzere, yay biçiminde kurmuş oldukları şehir bakiyelerine rastlanmaktadır[2]. Son zamanlarda Eftalitlerin Türk oldukları üzerinde direnenler Fray ile Sayili'dir[3].

Böylece V. yüzyıldan itibaren, sınırları içerisine Bedehşan, Toharistan, Garcistan, Afganistan ve kısmen Hindistan gibi muazzam bir sahayı alan Eftalit imparatorluğu, ister istemez, yerli kültür harekâtında da, muayyen roller oynamaktan geri kalmamıştır. Çin kaynaklarına bakılırsa, Kişmir, Kandahar, Vahan, Soğd, Buhara ve hatta Kâşgar ve Hotan bunların tasarrufu altına geçmiştir. Buddizm dini aralarında revaç da bulmuştur.

Mamafih V. yüzyılın altmışıncı yıllarına doğru Orhun vadisinde kurulan büyük Türk devleti, Eftalit devletinin son saatını çalmış ve hakimiyetine son vermiştir[4].

Bununla beraber bir çokları hâlâ yanlış olarak Eftalitleri[5] bu Akhunlardan saymaya çalışmaktadır. Halbuki, bu hata daha geçen yüzyılda düzeltilmiştir[6]. Süryanî kaynaklarına bakılırsa, vaktile Akhunlar Kafkasya'ya da inmişlerdir. Şimalî-Şarkî Kafkasya'yı istilâ eden Hun boyları ise, kendi öz adlarile beraber ayrıca bir de Sabir adını almışlardır[7].

1 S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsvilizatsii (Kadim Harezm sivilizasyonu izlerinde)*, Moskva, 1948, s. 211.

2 S. P. Tolstov, *Goroda Guzov (Oğuz şehirleri)*, Sovestkaya Etnografiya, 1947 Nr. 3.

3 Fray and Sayili, *Turks in the Middle East before the Saljuqs*, Journal of the American Oriental Society, 1943, cilt 63, Nr. 3, 5, s. 195-196.

4 Daha fazla bilgi için bak: E. Specht, *Mémoire sur les Indo-Scythes et Ephthalites*, JA, 1883; Drouin, *Mémoires sur les Huns-Ephthalites etc.*, Muséon, Louvain, 1895, s. 10 ve devamı.

5 Eftalitlerin Akhunlardan sayılamıyacağına dair bk. Vivien de-Saint Martin, *Les Huns Blancs ou Ephtalites des historiens byzantins*, Paris, 1849, s. 71; Alexander Cunningham, *Ephtalites or White Huns*, Transaction of the ninth International Congres of Orientalites, I, London, 1893.

6 N. Pigulevskaya, aynı eser, 38.

7 İbid. ve Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1047, s. 232.

1. SABİRLER

Geçmişte oldukça önemli faaliyetde bulunan bu kavim hakkında, kendilerile sıkı temaslarda bulunan ve üzerlerinde hatırı sayılır tesirler yaptıkları anlaşılan milletler kaynaklarında, kâfi derecede malûmata rastlanmaktadır. Bunlara dayanarak J. Németh'ce yapılan son araştırmalarda, Sabir'lerin Türk soyundan oldukları ileri sürülmektedir[1]. Daha önceleri Zeuss[2] bunları Hun-Bulgar'lardan yani Türklerden saydığı gibi, Wiklund[3] da bu kavmi garbî Sibirya'ya ilk göç eden Türklerden saymıştır. Maamafih, tıpkı Hunlar ve Göktürkler gibi, bu kavim hakikat belirinceye kadar, Avrupa bilginlerinin araştırmalarında kâh İslav, kâh Fin-Ugor, kâh Moğol, ve kâh Macar olarak telâkki edilmiştir.

Sabirlerin kavmiyetini en iyi karakterize edebilecek olan dil yâdigârlarına gelince, bunlar, kendi haklarında malûmat veren kaynaklarda, mevzuu bahis olan Sabir, Boğarığ, Boa, Balaḫ, İliger gibi mahdut has adlar çerçevesini aşmamaktadır. Yer ve şahıs adları üzerinde yapılan iştikak araştırmaları, bir çok defa, yanlış sonuçlar verdiğinden, yukarıda sıraladığım kelimelerin izahından, şimdilik çekinilmesi daha uygun olur kanaatindeyim[4].

2. AVARLAR

Hun adı altındaki kavimler birliğini teşkil eden boy ve uruklar arasında, en çok önemli sayılması lâzım gelenlerden biri de Avar Türkleridir. Tukiyu Türkleri ile Alanlar tarafından, kendi yurtlarından çıkarıldıktan sonra, önderleri bulunan kağan Bayan'ın[5] başkanlığı altında, Maverayı Kafkasya'yı işgal ederek Bizanslılarla temasa girişmişler ve 558 tarihinde Kandiḫ'in riyaseti altında İstanbul'a imparator Jüstinianus'un nezdine [527 - 565] ayrıca bir hey'et de göndermişlerdir. Bu görüşmeler sonucunda, vergi mukabi-

1 Sabir'ler hakkında derli toplu malûmat Şerif Baştav'ın *Sabir Türkleri* adlı makalesinde («Belleten», Türk Tarih Kurumu, V, Ankara, 1941, sayı 17 - 18, s. 53 - 99) mevcuttur.

2 İbid, s. 81.

3 Ebert *Reallexikon*, III, 376.

4 Bu toponimlere ait iştikak denemeleri için bak Ş. Baştav, *Sabir Türkleri*, s. 18 ve devamı.

5 Bayan'ın Bizanslılarla ilk temasına vasıta olan Alan kumandanlarından Sarosi olmuştur. Zira bu çağlarda Jüstinianus, ancak imparatorluğun şimâlî - şarkî hudutlarının kumandanı ödevini görmekte idi.

linde, Bizans imparatorluğu sınırlarının barbarlara karşı müdafaasını kendi üzerlerine almışlardır.

Avarların geniş bir surette harekete geçmeleri ve yeni yeni sahalara yayılmaları, bu çağlarda, en çok Balkan yarımadasına akınlar yapan İslâvlar üzerinde müessir olmuştur. Dağınık bir halde bulunan İslâvlar, bunların tazyiki ile birleşerek yeni bir yurd edinmek teşebbüsünde bulunmuşlardır. Avarlar ise Balkan'da yerleşmişlerdir. Fakat Avar istilâsı sırf buna münhasır kalmamış ve o kadar başarılı olmuştur ki, kağanları Bayan 537 de İstanbul üzerinde bile dehşet uyandırmıştı. Avar akınları zamanla Avrupa'nın bir çok yerlerini de tehdidi altına alarak geniş bir sahayı kaplamıştı. 558 yılında Sabirlerin çökmesi üzerine[1] şarka doğru kayan Avarların bir kolu, cenuba dönmüş ve 560 tarihinde Volgadan Danübe kadar uzayan sahayı kendi idâresi altına almıştır[2].

Avarların Balkan yarımadasında yerleşmeleri İslâvlar için bir nevi kılavuzluk mahiyetinde olmuştur. Kendi menfaatlerine uygun gördükleri bu kavmi[3], icabında yer değiştirmeğe mecbur ettikleri gibi, İslâv sahasının genişlemesinde de onlardan istifâde etmişlerdir. Eski Rus kroniklerinin «Obri» kavim adı altında zikrettikleri Avar Türklerinden acı bir dille şikâyet etmeleri, bunların İslâvlar üzerindeki önemli tesirini göstermeğe yarayan kıymetli birer delil sayılabilir. Hattâ Avarların dağılmasından doğan sevinç ve memnunluk, İslâv edebiyatında, bir ata sözünün doğmasına bile yer vermiştir[4].

VIII. yüzyılda, artık Avar devleti de sönmeğe başlamıştır. Muhtelif Avrupa devletlerine karşı açtıkları savaşlar, hep yenilmeleri ile sonuç buldu. Fransa, Almanya, Grek, İtalya gibi devletlerle olan savaşlar, yavaş yavaş Avar devletinin çökmesine yaradı. Nihayet, bir taraftan Büyük Karl'ın Avar topraklarının garp bölümünü ele geçirmesi [791-796], bir taraftan da Bulgar kralı Kurum hanın zaferi ile iç kavga ve çekişmeler, Avar devletinin tamamile dağılmasını mucip oldu. Geride kalan Avar boyları ise, başta İslâvlar olmak üzere, bulundukları çevredeki kavimler içinde erimişlerdir. Böyle-

1 J. Marquart, *Osteurpäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903, s. 46; A. Mordtmann, *Avaren and Perser vor Konstantinopel*, Mitteilungen des deutschen Exkursionsklubs in Konstantinopel, 1903. V.

2 R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1948, s. 222.

3 J. Marquart *Osteurpäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903, s. 127.

4 L. Râsonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara, 1942, s. 69; A. A. Şahmatov, *Povest vremennıh let*, 1916, II, s. 11; I. S. Derjavin, *Slavyane v drevnosti*, s. 165-166, A. Caferoğlu, Çin kaynaklarının Saçören Türkleri, VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 20-26 Ekim 1961, kongreye sunulan bildiriler. TTK. yay. Ankara 1967, s. 89 - 95.

ce Avrupa kaynaklarının yanlışlıkla, Hun devleti adını verdikleri ikinci Hun, yani Avar devleti de dağılmış oldu. Ve bu devletin şark kısmının yarısı, Türk Bulgarların eline geçti.

Avar Türklerinin kültür seviyesi hakkında, şimdilik kesin malûmat verecek durumda değiliz. Muhtelif kazılarla elde edilen kültür hatıraları bu Türk boyunun, istep halkı olmalarına rağmen, maddî bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. Nitekim VI-VIII. yüzyıllara kadar Karpat havzasında hakim olan Avarlara ait, son yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, meselâ Firstosvaralja'da bulunan Avar kuyumcu âletleri, Erzsébetvâros = Erjebetvâros'da ve Mezöband'da elde edilen süvari mezarı ve saire buna esaslı bir delil teşkil etmektedir[1].

Bundan başka tıpkı Hunlarda görüldüğü gibi, ilerlemiş bir askerlik san'atına malik idiler[2]. Altın bakımından çok zengin idiler. Bizanstan aldıkları altın vergi, zamanı için, hatırı sayılır bir yekûna yaklaşmakta idi. Kuvvetleri sayesinde Tukiyu'ları demir madenlerinde çalıştırarak, icabeden demir malzemeyi de temin etmişlerdir[3]. Efesli Joann'a bakılırsa, Justinianus'un Avarlara gönderdiği vergi yahut mükâfat: «altın, gümüş, elbise, kemer ve altın eğerler» den ibaret olmuştur[4]. Menander ise, aynı çağda, Avarlara verilen kıymetli eşya ile altın tellerden bahsetmektedir. Bu altınların Avarlarca kuyumculukta kullanıldığına dair, bugün elimizde kesin malûmat vardır. Son arkeolojik buluntular, Avar Türklerinin, kendi devirlerindeki Avrupa milletlerinden seviyece hiç de aşağı olmadığını açıktan açığa göstermektedir.

Avar Türkçesini, bazı yer, rütbe ve özel adlar istisna edilirse, karakterize edecek hiç bir vesika, maalesef, şimdiye kadar elimize geçmemiştir. Tıpkı Hunlarda olduğu gibi Çin kaynakları da bu Türk kavminin hükümdar adlarile rütbelerini tesbit etmişlerdir. Çin transkripsiyonuna uydurulan bu kelimeleri doğru dürüst tesbit etmek o kadar kolay değildir. Bunların içerisinde

1 Marosi - Fettich, *Trouvailles Avares de Dunapentele*, 92, Archaelojia Hungarica, XVIII, Budapeşt, 1936.

2 Romalılar ile Bizanslılar bu bakımdan tamamile Avarları taklid etmişlerdir. O kadar ki, süvari teçhizat ve muamelâtı Avar modelinin aynı olmuştur. Mızrak, zırh, altın göğüslük, süvari abası ve çadır şekli gibi birçok askerî unsurlar tamamile Avarlardan alınarak yeni Bizans ordusu teşkilâtında kullanılmıştır (bk. Geza Fehér, *Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba olan millellerin kültürü - Türk kültürünün Avrupaya tesiri*. İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 315).

3 N. Pigulevskaya, *Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR*, *Leningrad*, 1941, s. 75.

4 İoannes Ephesius'un *Brooks neşri*, 324; N. Pigulevskaya, aynı eser, s. 94.

zikre değenleri Tolu, Talan, Avar=Apar, Çuluk, Tohan, Çunu, Kapkan[1] ve ilâh gibilerdir. Yer adlarına gelince, bunlar Avar Türklerinin işgal ettikleri bölge içindeki hatıralardan ibarettir. Avrupa bilginlerine göre, bugünkü Pylos yer adı eski eis ton Avarino'dan gelerek Navarino şeklini aldığı gibi, Antivar'ın adı da «Civitas Avarorum» 'Avarlar şehri' den doğmadır. Bunların haricinde birçok Avar yer adlarının bulunduğuna şüphe yoktur. Diğer yine rütbe veyahut unvan adı olarak bize kadar gelen «bağan, yuğruş»[2] gibi kelimeler, hep eski Avar Türkçesi hatıralarından sayılmaktadırlar. Fakat bunlardan faydalanarak Avarların bugünkü durumu üzerinde, herhangi bir fikrin ileri sürülmesi, tamamile yersiz olur.

3. PEÇENEKLER

Aşağı yukarı aynı devrede, VIII. yüzyıl sonlarına doğru âni bir akınla, Doğu Avrupa Bozkırları, Asya'dan gelen Türk Peçenekler istilâsına uğramıştır. Bu istilâ Hunlarınkine kıyasla daha sert ve daha çetin olmuştur. Kısa bir zaman içerisinde Volga ve Aral ırmakları da işgalleri altına geçmiştir.

Arap yazarlarından İbn Hurdadbih, IX. yüzyılda bu Türk boyunun, idaresi altına aldığı sahayı, doğrudan doğruya, Türk ülkeleri içerisinde göstermektedir. Bu yüzden, çağın en kudretli ve parlak kavimlerinden sayılan Dokuz - Oğuz, Kimek ve Guz'larla, sıkı dostluk bağı kurmuştur[3].

Menşeleri hakkında kesin bir fikir edinilememiştir. Yakinf Biçurin'e göre, Orta - Asya Türk kültür harekâtında vazife almış olan bu Türk boyu, büyük göçe katılmış Kang'lardan saymaktadır. Çinliler ise bu sonuncuyu Kangyuy olarak adlandırmışlardır[4].

Ayni fikri kabullenenler arasında Golubovskiy de bulunmaktadır[5]. Kanglı'lardan türeme olduklarına dair Bizans ve saire kaynaklarında da bil-

1 J. Marquart, *Die nichtslavischen (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste, Nachschrift.* T'oung Pao, 1916, s. 179; Eski Macarcada [<Avar] Koppan ~ Kappan 'rütbe, (Györffy György, KCsA., 1939, s. 543-4), ki bugünkü Moğolcada hafan [Ramstedt, *Korean etymology,* Helsinki, 1940, s. 95].

2 M. F. Köprülü, *Eski Türk ünvanlarına ait notlar,* Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II, İstanbul, 1939, s. 25, vd.

3 *Türkmen ve Türkmenistan tarihine ait malzemeler,* 1939, I, s. 144.

4 N. Y. Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii ve drevnie vremena,* 1950, II.

5 P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsi do naşestviya Tatar,* Kiev 1884.

gi verilmektedir. Bir zamanlar Fin - Ugor'lar, Peçenek topluluğuna dahil sayılmışlardır. Hatta bu karma halk topluluğuna «Çam halkları» adı dahi verilmiştir[1].

4. BULGAR TÜRKLERİ

Başka başka etnik birliklerden doğma ve türeme Hun - Türkleri ittihadına giren kavimler hakkında, muhtelif kaynaklarca yapılan tarifler, bunların gerçek varlıklarının tesbitinde bir çok zorluklar doğurmaktadırlar. Kavimlerin sosyal durumlarına göre, şu veya bu kavim hakkında ileri sürülen fikirler, bir taraftan kaynaklar arasındaki düzeni bozmakta, diğer taraftan bahis mevzuu olan kavmin hangi etnik zümreye girdiğini ve tarih boyunca ne gibi adlar altında yaşadığını meydana koymaya kuvvetle mani olmaktadır. Hele bazı kaynakların şu veya bu kavmi iltizam ettikleri halde, diğer kaynaklarda ayni kavmin tamamile meskût geçilmiş olması, işin içinden çıkılmasına bir kat daha engel olmaktadır. Çağın siyasî ve tarihî olayları dolayısile, bir taraftan başka başka etnik grup veya ordulara mensup Hionit, Kidarit, Eftalit, Haytal ve ilâh. gibi kavim adları zikredilirken, diğer taraftan Hun adı altında toplanan muhtelif kavim uruklarına, ayrıca bir de Sabir, Uturgur, Kuturgur, Ogur, Onogur, Saragur gibi ayrı ayrı kavim adları verilmiştir. İşte kaynakların bu noktadaki karışık ve bazen birbirini tutmayan fikirleri, işi büsbütün sarp bir yola götürmüştür. Bu yüzden bugün bu kavimlerin tarihlerini, bazı askerî olaylar hariç olmak üzere, tamamile bilemiyoruz. Yalnız bazı kavimlerin özel tarihlerine, yavaş yavaş yer vermek imkânı hasıl olmaktadır. Bunların içerisinde üzerinde durulması gereken Kuturgur ve Onogur Türkleri vardır. Bu iki kavim adı altında, büyük bir ihtimalle, proto Bulgarları teşkil eden iki ayrı ayrı halk birlikleri kasdedilmiştir. Zira, IV. yüzyıl ortalarına doğru, bir aralık Bulgar ethnonymie kaybolunca, Bizanslılar Bulgar kelimesi yerine, Azov sahasındaki bu kavime bu adı vermişlerdir [2].

İmparator Zenon'un 482 tarihlerinde, Bulgarları yardıma çağırması keyfiyeti, Bulgar kavim adının ilk defa olarak kaynaklarda zikredilmesine vesile olmuştur. Kavim topluluğu adı olan Bulgarların menşei meselesi, bu yolda yapılan bir çok araştırmalara rağmen, o kadar aydınlatılmış sayılamaz.

1 *SSSR Tarihi, Peçenekler*, I, s. 726.

2 *İstoriya Bolgarii (Bolgaryanın tarihi)*, Moskva, 1954, I, s. 56.

Bunların, bu zamanlarda Tuna, Dinyeper ve Don nehirleri arasında oturmakta olan Kuturgur'lar olması muhtemeldir. Vaktile Kara-Deniz şimaline sürüklenmiş olan ve Bulgar Türklerinden sayılan bu Türk topluluğunun burada yaşamaları, Tuna Bulgarlarının bu sahada yaşamalarını kolaylaştırmıştır[1].

Bazı araştırmalar ise Bulgar'ları Milâttan önce 210 - 174 tarihlerindeki Mete (Mao-tun) devrine kadar götürmektedirler. Maamafih Milâttan sonra 583 yılında Dulo ailesine mensup Kubrat'ın [583-642] idaresi altında ilk defa olarak bir Bulgar birliğinin vücuda getirildiğini görüyoruz. İmparator Kubrat tarafından kurulmuş olan bu Bulgar birliği, başlıca üç gruptan ibaret idi. Bunlardan birinci grup, VI. yüzyılın sonlarında yeni kurulan Hazar devleti hakimiyeti altına girmiştir. İkinci grup ise, İdil nehri boyunda Büyük Bulgaristan'ı kurmuştur. Nihayet üçüncü grup, Hazarların idaresi altına girmiş olan gruptan ayrılarak, Bulgar birliğinin esas kütlesi olmak üzere, Kubrat'ın ölümünden sonra, oğlu Asparuh'un [679-701] idaresi altına girmiş ve Hazar'ların tazyikile Dinyester nehri kenarından çekilerek, Tuna mansabında yerleşmiştir. Muhtelif sülâlelerin idaresi altında üçyüz yıldan fazla hayat süren Tuna Bulgarları, bilhassa Kurum hanın [802-815] oğlu Omurtag hanın [815-831] devrinde siyasî gelişmeler elde etmiştir. Bunun zamanında devletin başkenti, Şumnu'ya yakın Aboba-Pliska idi. Omurtag hana ait onbir kitabe elimize geçmiştir.

Bulgarlara ait diğer yirmi dokuz kitabe gibi, bunlar da Yunanca yazılmışlardır. Serpinti halinde içlerinde kullanılmış olan bir sürü Türkçe kelimeler, bir dereceye kadar bu Bulgar Türkçesini, karakterize edebilecek mahiyette olduklarından, bunlar üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

Bunlar dışında son zamanlarda yeni yeni yazıtlar elde edilmiştir[2].

Eskiden bu birbirinden uzak alanlara ayrılmış olan Bulgarları ayırt etmek için Bizanslılar, Bulgarlar için «siyah»; Araplar ise «iç» tâbirlerini kullanmışlardır[3]. Gezgin Plano-Karpini ise Volga Bulgarlarına «Magna Bulgaria»; Tuna Bulgarlarına ise «Minor Bulgaria» adlarını vermekle bu iki saha devletlerini birbirinden ayırda çalışmıştır. Bazan da Volga Bulgarlarına «Büyük» yahut «Beyaz Bulgaristan»; Tuna Bulgarlarına ise «Küçük» yahut «Siyah Bulgaristan» adları verilmiştir.

1 L. Rásonyi, *Ortaçağda Erdelde Türklüğün zaferi*, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1937, İstanbul 1943, s. 578.

2 V. Beşevliev, *Eine neue protobulgarische Inschrift*, Ural - Altaische Jahrbücher, 1960, XXXII, s. 121 - 122.

3 Aşmarin, *Bolgari i Çuvaşi*, Kazan, 1902, s. 9.

Küçük Bulgaristan'ın öz ağabeyi sayılan Büyük Bulgaristan'a gelince, bunların ilk iki yüzyıllık tarihleri, şimdiye kadar aydınlatılamamıştır. Haklarında, en eski malûmat olarak, 922 yılında Halife Muktedir tarafından, İdil Bulgarları nezdine gönderilen hey'et üyesi olan İbni Fadlan'dan geniş çe bir malûmat elde edebiliyoruz[1]. Bu iki Bulgar sahası Türkleri hakkında mevcut malûmata bakılırsa, kültür bakımından bunlar farklı seviyelerde olmuşlardır. İlk Bulgar birliği çağında, daha coğrafik yayılma vaki olmadan önce, yani Milâttan sonra V. yüzyıla kadar, Bulgarlar aynı bir tip ve karaktere malik olmuş ve aralarında bariz bir seviye ayrılığı görülmemiştir. Fakat V. Yüzyıldan sonra, bir kaç bölüme ayrıldıktan sonra, yayıldıkları yerlerin coğrafik şartları, iklim, milletlerarası münasebetler tesirile, her bir Bulgar grubunun kendine has bir karakter, millî bir renk ve hatta millî bir tarihi teşekkül etmiştir. Bu yüzden her iki Bulgaristan arasında, kültür gelişmesi bakımından çok büyük ayrılıklar vücuda gelmiştir. Büyük Bulgaristan Türkleri, daha VII. yüzyıldan itibaren başlayarı Arap ve Türk boyları tesirile X. yüzyıla doğru İslâmiyeti kabul ettikleri halde, Tuna Bulgarları, maddî kültür bakımından Türk dünyasile olan ilgisini muhafaza etmekle beraber, çevrilmiş bulundukları İslâv ve Bizans dünyası tesirile, daha IX. yüzyılda Hıristiyanlığa intisâb etmişlerdir. Büyük Bulgaristan Türkleri hakkında, X. yüzyıldan itibaren malûmat vermeğe başlayan şark kaynaklarile Rus vak'anüvislerine bakılırsa, bunlar, oldukça zeki, ticarete, ziraata ve san'ata hevesli, savaştan çekinen, yağmacılıktan uzak, harbi sırf ticaret menfaatlarına uygun bir yolla, idare eden bir millet olmuşlardır[2]. Bu suretle başta İbni Fadlan olmak üzere, Arap tarihçi ve coğrafyacıları Volga Bulgarlarını, kuvvetli, oturak, tüccar ve medeniyeti yüksek bir millet olarak tavsif etmişlerdir. Hatta İbni Fadlan: Bulgar, Oğuz ve Hazar devlet teşkilâtından bahsederken, bunların, aşağı yukarı, Tukiyu ve İskit devlet teşkilâtına denk olduklarını söylemektedir[3]. Kaşgarlı Mahmud'a göre ise Bulgar Türkleri, bugünkü cenup Rus isteplerile Bizans sınırına kadar uzanan sahayı tamamile kendi işgalleri altına almışlardır. Sahası muazzam, devleti, çağı için kuvvetli, kültür seviyesi oldukça yüksek Bulgar Türkünün, şüphesiz, kendine göre kuvvetli bir dili de olması lâ-

1 Bu eser önceleri yalnız hülâsalarından tanınmakta idi. Zeki Velîdi Togan tarafından *İbn Fadlan's Reisebericht* adile Leipzig, 1939 da tercüme ve izahlarile Almanca neşredildiği gibi, Kraçkovskiy tarafından da tercüme ve izahlarile Rusça neşredilmiştir.

2 A. F. Libaçev. *Bitovie pamyatniki Velikoy Bulgarii, Trudı vtorogo Arheologiçeskago s'yezda v Sanktpeterburge,* 1876, s. 339 v. d.; *Polnoe sobranie russkih letopisey,* VII. s. 126.

3 A. *Validi, Die Reiseberichte İbn-Fadlans,* Geistige Arbeit, Berlin, 1937, N. 19 s. 8.

zım gelirdi. Maateessüf, bu hususta, şimdiye kadar, kâfi derecede araştırmalar yapılmamıştır. Yalnız, Arap kaynakları, XII. yüzyılda Bulgar şehri kadısı Yakup İbni Nu'man'ın «Bulgar tarihi» adlı bir eser yazdığını açıkça kaydetmektedirler. Bu eser şimdiye kadar bulunamamıştır.

Bu eser Bulgar şehri ile Bûlgarların kendi tarihlerini içerisine almaktadır. Arap bilginlerinden Ebu Abdullah Muhammed ibn Abdürrahman el-Karnatî [diğer adıyla Ebu Hamid Endelûsî] 1135 yıllarında bu sahayı dolaşırken bizzat Yakub ibni el-Nu'manı ziyaret etmiş [İbni Rosteh, 63] ve bu tarihden faydalanmıştır. Hatta bu zat İslâmiyetin Bulgarlar arasına girmesi hakkındaki malûmatı tamamile Nu'man'dan almıştır[1]. Diğer önemli Bulgar bilgini Bürhaneddin İbrahim ibni Yusuf Bulgârî olmuştur. Kocakarı itâçlarına dair ayrıca bir eseri de vardır.

Bununla beraber elimize geçen en eski İdil Bulgarları yadigârları ise çok az sayıda sikkelerle[2] mezar taşlarıdır. Ancak, Tuna Bulgarlarına ait muhtelif kitâbelerde geçen Türkçe unsurlarla, İdil Bulgarları dil hususiyetlerini saklayan mezar taşları yazıları karşılaştırmaları, Bulgar Türkçesi için değerli bir sonuç verebilir. Zira, her iki saha Bulgarları, aralarındaki bariz ayrılıklara rağmen, ikisi de ilk çağ millî dil karakterlerini muhafaza etmişlerdir. Bundan dolayı da sahaların farklı olmasına rağmen, Bulgarcaya ait elimize geçen her iki saha dil yadigârları, nisbeten birbirini tamamlayacak durumda bulunmaktadır[3]. Biz de burada, bazı tarihî kaynaklarda geçen serpinti halindeki kelimeler hariç, ancak bunlara dayanarak ana hatlarile Bulgar Türk lehçesinin karakterini belirtmeğe çalışacağız.

Eski Bulgar lehçesi karakteri hakkında, ulu orta olsa da, ilk defa fikirler ileri süren, şark yazıcıları olmuştur. Bu kabilden olarak Istaḫri, bu çağ Türk dilinden, bahsederken, Bulgar lehçesini, esas itibarile, Hazar Türkçesinin aynı olarak kabul eylemiştir [ولسان بلغار مثل لسان الخزر]. Ona göre Kırgız ve Tunguzlar'dan başlayarak Oğuz'lara kadar olan bütün Türk lehçe ve şiveleri, müşterek bir kaynaktan türemiştir[4] [ويفهم عن بعضهم ايضا]. Istaḫri'nin bu fikrine aşağı yukarı el-Balḫi de iştirak etmiştir. Halbuki el-Birûnî «Bulgar-Suvar» lehçesini, genel Türkçe ile Hazar Türk lehçesi arasında mutavas-

1 A. F. Liḫaçev, *Bitovie pamyatniki Velikoy Bulgarii*, SPb. 1876, s. 44.

2 Frän, *Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus den X. Jahrhundert*, Mém. de l'Acad. des Scien. de St. Pétersbourg, série VI, t. 1830; Fasmer, *O monetah Voljskih Bolgar h veka*, IOAIE. XXXIII. vıp. I. s. 29.

3 Bu hususta etraflı malûmat Géza Fehér'in *Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akrabu olan milletlerin kültürü*, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943. s. 290-320.

4 *Encyclop. de l'Islâm*, I, 805.

sıt bir lehçe olarak tavsif eylemiştir. Bulgarcayı tamamile Hazar Türkçesinin aynı olarak telâkki edenlerden biri de İbn Havkel'dir. Orta-Asya Türk lehçe ve şivelerini yakından tasvire çalışan Kaşgarlı Mahmut, çağının Bulgarcasına dair kendi fikrini ileri sürmekten çekinmemiştir. Kaşgarlı'ya göre: Oğuzlar, Kıpçaklar, Kırgızlar ve Başkırtlar öz Türkçe konuştukları halde, şivece مخذوفة الاطراف -yani her taraftan kısaltılmış - bir fonetik hususiyetine malik olmuştur[1]. Hatta bu dilciye göre, Bulgar lehçesinin en bariz hususiyetlerinden birini, Kıpçak, Yimek, Suvar ve Çin'den başlayarak, Bizans sınırlarına kadar yayılan Bulgar boylarının, Çigil ve diğer şivelere has «ذ» konsonatını, âdi «j» sesi ile ifade etmeleri teşkil etmiştir. XIII. yüzyıl Kıpçak-Mısır filologlarından Ebû-Hayyan ise, aksine olarak, Bulgarcanın «ذ» sesini aynen muhafaza ettiğini kaydetmektedir[2].

Bununla beraber, eski şark yazıcılarının Bulgar lehçesi hakkında ileri sürdükleri fikirler, bu lehçenin en ufak bir hususiyetini dahi meydana koymaktan çok uzaktır. Bulgarcanın aynı olduğu iddia edilen Hazar - Türkçesine gelince, bunun hakkındaki malûmatımızın, Bulgarcaya nisbetle daha kıt olduğunu söylersem, mesele kendiliğinden halledilmiş olur zannındayım.

Bulgar dil anıtlarının Romanya toponimisinde yerleştiği ileri sürülmektedir. Bulgar, Peçenek ve Macarlar tarafından adların verildiği, şimdilik kesin olarak bilinmemektedir. Fakat «Jula», «gyula», «gnula» toponimleri tamamile Bulgarlara aittir[3].

Malzeme yokluğunun, Bulgar lehçesinin tesbitinde ve hattâ menşei meselesinde doğurduğu büyük zorlukları dikkat nazarına alan garp bilginleri, diğer bir vasıtaya başvurmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da eski İdil Bulgar Türklerinin yaşadıkları sahada oturan ve eski Bulgar hayat tarzını bir dereceye kadar muhafaza edegelen, Çuvaş lehçesine müracaat etmek olmuştur. Bu yolda ilk yürüyen Kunik olmuştur. Bulgarların menşei üzerinde araştırma yapan bu bilgin, iddiasını kuvvetlendirmek ülküsü ile, asıl eski Bulgar ili sahasını araştırmaya koyulmuş ve en sonda aynı sahada şimdi bile yaşayan Çuvaşların, bir çok yönden eski Bulgar hayat tarzını yaşatmakta oldukları kanaatine varmıştır. Fakat Çuvaşların, Bulgarların bir baki-

1 Cemal Validov, *O slovare turetskih yazikov Mahmuda Kaşgarskogo*, Vestnik Tatarovedeniya, N. 7, 1927, s. 110; *Divan*, Atalay terc. s. 30.

2 Ahmet Caferoğlu, *Ebû-Hayyan, Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, 1931, s. 8 (metin kısmı).

3 G. Moravcsik, *Byzantino turcica*, II, *Die Sprachreste der Türkvölker in den byzantischen Quellen*, Budapest 1943 s. 296-298; A. Decei, *Toponymie türque de la Roumanié*, Louvain 1951 (Toponomastik Kongresi Raporları), s. 367.

yesi olabileceğini kabulden çekinerek, bunları olsa olsa eski İdil Bulgar devletinin Türk unsurlarından biri olarak kabul etmiştir. Ve bu yolda, vaktile İdil - Kama nehirleri dolayındaki eski Bulgaristanı kaplayan bugünkü Çuvaş lehçesi vasıtasile, ileride, küçük Bulgaristan, yani Tuna Bulgarları lehçesinin de çözülmesi imkânının elde edileceğini ileri sürmüştür. Gerçekten, 1905 yılında bugünkü Bulgaristan'ın Çatalar adlı köyünde elde edilen âbidedeki şegor alem kelimesi, yıllarca çözülemiyen, eski Tuna Bulgar lehçesine ait takvim adlarını meydana koymuştur[1]. Aynı alanda çalışan Munkácsi, Macar dilindeki Türkçe unsurlar vasıtasile, hangi eski Türk medeniyetinin Macar kavmi üzerinde müessir olduğunu tesbite çalışırken, bu unsurların tamamile Çuvaş dilinden gelme olmasa bile, ona yakın diğer bir kardeş Türk lehçesinden alınma olduğu fikrine varmıştır[2]. Zira Macarcadaki Türk unsurlarda tesbit edilebilen kelime başında ve ortasındaki «z» sesinin «r» ye çevrilmesi kelime sonundaki «g» ve «k» lerin kayboluşu yahut tamamile erimesi[3]; ilk hecedeki «a, o, u» vokallerinin yumuşak «e, i» ile yer değiştirmeleri, hep Çuvaş lehçesine has birer fonetik hususiyet olarak telâkki edilmektedir. Bu kural üzerine Munkácsi, Macar dilindeki Türkçe unsurların menşece, eski Çuvaş ana dilinden doğmuş bir lehçeden gelme olabileceğini ve hattâ bunun değil bir, bilâkis geniş bir sahaya yayılmış bir kaç lehçeden ibaret olabileceğine kanaat getirmiştir. Buna başlıca delil olarak, Macarcadaki Türkçe unsurların kelime başındaki «k» sesinin, bazen «k» bazan da «h»; genel Türkçedeki «y» sesinin Macarcadaki Türkçe unsurlar için gy-(=ẓ) tabiî olduğu halde, bazan «sz-» şeklinde telâffuz edilişini ileri sürmektedir. En eski Macarcaya girebilen bu Türkçe unsurların tasnifi, karakter itibarile, bu kelimelerin, herhalde sürü besleyen ve aynı zamanda bir dereceye kadar ekinci olan bir kavmin malı olduğunu göstermektedir. Macarlara yakın böyle bir kavim ise, ancak bu çağlarda orta İdil havzasında yaşayan Bulgar Türkleri olabilirdi ki, Arap yazıcıları da bu kavmin dilini Hazar Türkçesine yakın bir dil olarak tavsif etmişlerdir. İbn-Rosteh'e göre, Macarların bu çağlarda otur-

1 Mikkola, *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren*, Journal de la Soc. Fin.-Oug., XXX, Helsinki, 1913-18, s. 3; Mikkola'nın bu tetkiki L. Ligeti tarafından *Mongolen jövevenyszavanik* (Nyelvtudomanyi Közlemenyek, XLIX, 1935, s. 190-271) de sertçe tenkit edilmiştir. Biz de burada, Mikkola'nın tetkikini esas tutmakla beraber, bütün çözüş ve okuyuş şekillerini kabul etmemekteyiz.

2 *A Magyar fémnevek östörténeti vollamasi*, «Ethnographia» mecmuası, I, 1894, s. 21.

3 «K» konsonantının düşmesi yahut erimesi meselesini genel bir hususiyet olarak Çuvaş lehçesine atfetmek o kadar da doğru değildir. Çünkü bazı Çuvaş ağızları bu konsonantı olduğu gibi saklamaktadırlar [Aşmarin, *Bolgari i Çuvaşi*, Kazan, 1902, s. 40].

dukları saha Peçenek Türkleri ile Bulgar ülkesi arasına sıkışmış idi. Arap yazıcılarının bu bakımdan verdikleri malûmat dahi, yukarıda dil hususiyetlerine dayanılarak ileri sürülen fikirleri tamamile kuvvetlendirmektedir. Hele Bulgar - Çuvaş lehçeleri karşılaştırmaları sonucunda elde edilen benzerlik ve hattâ birlik, eski Bulgar lehçesi bakiyelerinin, ancak Çuvaş lehçesi vasıtasile izah edilebileceğinde şüphe bırakmamaktadır. Nitekim, İdil Bulgarları mezar taşlarındaki sayı adları ile, Tuna Bulgarları hanları fihristindeki sayı ve yıl adlarının, aynı mefhumları ifade eden Çuvaşçanınkilerle karşılaştırmaları, bu iki lehçe arasındaki akrabalık derecesini açıkca meydana koymuştur[1].

Nihayet Çuvaş-Bulgar dil birliği üzerinde epeyce emek sarfeden ve aslı itibarile Çuvaş Türklerinden olan bilgin Aşmarin olmuştur. Eski Bulgar lehçesine ait mevcut malzemeyi Çuvaş lehçesi yönünden araştıran bu bilgin, diğer dillere geçen Bulgar dil yadigârlarını, başlıca beş bölümde toplamaktadır :

1. Hun Türklerinden kalmış bazı kelimeler.
2. Tuna Bulgar hanları fihristindeki kelimeler.
3. Bizans muharrirlerinin[2] zikrettiği Bulgar hanlarının adları ile onomastik unsurlar ki, bunlar, haddizatında Bulgar kaynaklarında da mevcuttur.
4. Rus ve Arap kaynaklarındaki bazı Bulgar kelimeleri.
5. Bulgar mezar taşları kitâbeleri.

Aşmarin'in eski Bulgar dili yadigârları için tasarladığı bu tasnifin birinci maddesinde ileri sürdüğü Hunca unsurlar, kendi itirafınca da, ancak Var, Atillâ ve Kerka gibi mahdut üç kelimeye münhasırdır. Fakat bu üç kelime hakkındaki araştırmaların kifayetsizliği, Bulgar Türk lehçesinde kökleşen Hunca kelimelerin tayinine, şimdilik imkân vermemektedir. Üçüncü ve dördüncü maddelerdeki, şark ve garp kaynaklarında geçen Bulgar kelimeleri ise, çok az olduklarından, bu lehçenin tesbitinde o kadar önemli değildir. Asıl Bulgar lehçesinin gerçek karakter ve durumunu bize tanıtacak olan, ikinci maddedeki Tuna Bulgarları hanları fihristi ve âbideleri ile, İdil Bulgar-

1 Aşmarin, aynı eser, s. 38; Bulgar Türkçesi üzerinde en toplu bilgi için bk. (O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden, 1955). Bu eserde bu sahaya ait çok geniş bir bibliografya da mevcuttur.

2 Bu hususta geniş bilgi G. Moravcsik'in (*Byzantinoturcica*, Budapest, I - 1942 ve II - 1943) adlı eserinde mevcuttur.

ları mezar taşlarındaki öz Bulgar kelimelerdir ki, burada bunlar üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

Tuna Bulgarları ilk hanlar fihristini içerisine alan ve Yunanca yazılmış olan Bulgar hanları kronolojik şeceresi, uzun zaman Avrupa bilginlerinin de dikkatini üzerine çekmiş ve daha XVI. yüzyılda yazılmış iki mecmuada dercedilmiştir[1]. Önemine göre birçok defa neşrolunan bu yazma üzerinde: Kunik, Hilferding, Tomaschek, Géza Kuun, Marquart, O. Blau, J. B. Bury gibi bilginler araştırmalar yaparak, mevzuun esasını çözmeğe çalışmışlardır[2]. Fakat bunların hiç birisi J. J. Mikkola kadar başarı göstermemiştir. Kendisinden önceki bilginlerin araştırma tarzından ayrılan Mikkola, her şeyden evvel «Çatalar» kitabesinde de geçen şegor alem kelimesini ele alarak, bu iki kelimenin ifade ettiği mânayı tesbite çalışmış ve bu yolla hanlar fihristinin en karanlık noktasını, bir dereceye kadar, aydınlatmaya muvaffak olmuştur. Her iki âbide de geçen bu şegor kelimesi, Mikkola'nın doğru olarak çözdüğü gibi, oniki hayvan adlı Türk takviminin[3] ikinci yılının adı olup bizim bugünkü Türkçemizdeki 'sığır' kelimesinin Bulgarca telâffuzudur. Bunu elde ettikten sonra, Mikkola bütün kitâbedeki Bulgarca takvim unsurlarını tesbite koyulmuş ve onun nisbeten doğru olarak meydana koyduğu bu âbidedeki eski Bulgar dil yadigârları şunlar olmuştur:

Davanş - Oniki hayvan adlı takviminin dördüncü yılının adıdır. Âbidede eski klise-İslav harflerile davanşebtem terkibi şeklinde yazılmışsa da, kelime

1 İslâv vaka'nüvisleri tarafından tesbit dilen yazmalar arasında bulunan bu Bulgar hanları kronolojik şeceresi 765 yılına kadar olan kronolojiyi içerisine almaktadır [bk. A. Popov, *Obzor hronografov russkoy redaktsii*, Moskova, 1866, s. 125; J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 72]. Kronolojinin adlar listesinde, her hanın hükümdarlık müddeti, kaç yıl yaşamış olduğu, nesebi, sülâlesi ve ayrıca İslâvcadan başka bir dile ait iki kelime ile yıllar hülâsaten bildirilmektedir [Mikkola, *Tuna Bulgarlarının kronolojisi (Türk kitâbeleri)*, Türk Yurdu, XX. yıl, 1930, sayı 27-28, 221-222, s. 7; Zakir Kadirî tercümesi].

2 Bu bilginlerin incelemeleri hakkında epeyce malûmat J. J. Mikkola'nın *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren*, JSFOu. XXX.] adlı makalesinde verilmiştir.

3 Bu Türk takvimi sistemi hakkında bk. Osman Turan, *Oniki hayvanlı Türk Takvimi*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, İstanbul, 1941. Bu takvimin menşei münakaşalıdır. *Chavannes* bunu Türklere maletmektedir. [E. Chavannes, *Le cycle turc de douze animaux*, T'oung Pao, Série 2, vol. VII, Leiden 1906 s. 51-122]. Fakat bazılarına göre ise bu takvimin anavatanı Mısır olmuş, sonraları Çinliler vasıtası ile Türklere geçmiştir. [J. Halévy, *Nouvelle considération sur le cycle turc des animaux*, s. 286, M. K. Palló, *Die sachlichen Grundlagen der Entlehnung des ungarischen Wortes*, SARKANY (Drache), Acta Ethnographica VI, Fas - 3 - 4, s. 436.

bizim bugünkü 'tavşan' mânasında olup, Uygurlarca[1] da kullanılan aynı takvimin yine dördüncü yılının adı olan tavışkan'ın başka bir telâffuz şeklidir.

Dilom - Oniki hayvan adlı takvimin altıncı yılının adı olarak kabul edilen bu kelime, bugünkü Türkçemizin 'yılan' kelimesine uymaktadır. Çünkü aynı takvim sistemine malik olan Uygurlarda da altıncı yıl adı «yılan» adile adlandırılmıştır. Kelimenin Çuvaşçadaki karşılığı s'ələn s'ölän'dır. Bütün Türk şivelerinde «-n» le biten bu kelimenin Bulgar âbidelerinde «-m» le yazılması, büyük ihtimalle, tvirem, tutom kelimelerine bir analoji yapılmak istenmesinden ileri gelmiştir. Nitekim aynı âbidelerde 'at' mukabili olarak kullanılması gereken morin kelimesi morim telâffuzu ile yazılmıştır[2]. Yahut ta kelimenin bu şeklini sadece bir Müstensih hatası olarak telâkki etmek icap eder. Kelime başındaki «d-» sesi ise daha sonraları diğer şivelerde olduğu gibi «y-» olmuştur.

Toḫ - Anlaşılması kolay olan bu kelime aynı takvimin onuncu ayının adıdır. Metinde bu kelime, biraz aşağıda üzerinde durulacak olan altom kelimesile beraber toḫaltom şeklinde yazılmıştır. Kelimenin buna yakın toḫ 'tavuk' şeklindeki bir telâffuzuna, ancak Azerî şivelerinde rastlanmaktadır. Aynı takvimli Uygurlarda onuncu yıl adı taḳığu'dur. Macarcaya tauḳ şeklinde geçmiştir[3].

Doḫs - Aynı takvim sisteminin onikinci yılının adı olarak kullanılmıştır. Uygurların takviminde[4] aynı yılın adı toñuz'dur. Eski Bulgarca için tesbit edilen bu doḫs, şüphe yoktur ki, bizim bugünkü 'domuz' kelimesinden başka bir şey değildir. Elbirûnî[5] ve Ulug bey takvimlerinde de bu yıl, aynı hayvan adını taşımaktadır. Çuvaş lehçesinde ise bu kelime mevcut değildir. Fakat mukabilinde sısna kullanılmıştır. Uygur Türklerinde toñuz kelimesile yanyana aynı mânada olmak üzere bir de laḫzın kelimesi kullanılmaktadır[6].

Yıl adı olarak kullanılan doḫs 'domuz', kelimesi haricinde, ayrıca 'yabani domuz' mânasında olan doḫ kelimesi has ad olarak kullanılmıştır. Bu iki kelime arasında sıkı bir bağın bulunduğuna şüphe yoktur.

1 Ahmet Caferoğlu, *Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları*, «Türkiyat Mecmuası», IV. 1934 den ayrı basım. s. 8.

2 J. J. Mikkola, *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren*, s. 19.

3 Z. Gombocz, *Die bulgarisch türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki, 1912, s. 135. Kelimenin diğer bazı Türk şivelerindeki telâffuz şekilleri burada tesbit edilmiştir.

4 Ahmet Caferoğlu, *Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları*, s. 8.

5 Eduard Sachau, *Chronologie orientalischen Völker von Alberûnî*. Leipzig, 1878, s. 70.

6 A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 125.

Mor - Siklin bir yıl adı olarak kullanılmış olması gereken bu kelime, gerek mahiyet, gerekse ifade ettiği mâna bakımından doğurduğu bir çok zorluklar dolayısile, üzerinde dikkatle durulmasını icap ettirmektedir. Zira, üzerine hak edilen taş âbidenin, dış şekline uymak mecburiyeti ile vücuda getirilen yazı tarzı, hanlar fihristinin içerisine aldığı kelimelerin okunuşunda bazı düzensizlikler vücuda getirmiştir. Ve bu yüzden Mikkola tarafından neşredilen kitâbede, kelime kendisi ile hiç de ilgili olmayan «so-» ile beraber somor şeklinde tesbit edilmiştir. Halbuki oniki hayvan adlı takvimin bir yıl adını ifade etmesi lâzım gelen bu kelime, Türkçe ile izahı kabil, hiç bir hayvan anlamına gelmemektedir. Bütün bu uygunsuzlukları, önemle dikkat nazarına alan Mikkola, yaptığı bir çok denemeler sonucunda, haklı olarak baştaki «so-» hecesinin, bu kelime ile hiç bir ilgisi olmadan, kelimenin bulunduğu satırın üstündeki bir satırda, her bakımdan sırıtan vineh kelimesinin ilk hecesi olduğu kanaatine varmıştır. Geriye kalan mor kelimesine gelince, bu da yalnız başına izah edilmeyen bir durumdadır. Mikkola kelimeyi Moğolcada 'at' mânasına gelen morin'den getirerek, Uygur takviminde yine 'at' anlamında olan yedinci yont yılı ile denkleştirilmiştir[1].

Kuçi - Yukarıki kelime gibi kendisi ile ilgili olmayan diğer bir kelime ile bitişik olarak tekuçitem şeklinde yazılmıştır. Marquart kelimeyi iki parçaya ayırarak Tekuç'ı Bulgar han'larından birinin adı olarak kabul etmiş, etem kelimesini ise kendinden sonra gelen tvirem'le beraber okumaya çalışmıştır[2]. Bir aralık aynı fikre saplanan Mikkola, item kelimesini, kronolojik siklin onbirinci ayının adı olan 'it' olarak görmek istemiştir. Fakat oniki hayvan adlı takvimin bu adda bir yılı olmakla beraber, tarih sırası bakımından hanlar fihristindeki kronolojiye uymamaktadır. Bunun üzerine Mikkola teksteki aydınlığa engel olan bütün ibâreyi tektem... kuçi tvirem şeklinde doğrultarak, kuçi daha doğrusu kuça kelimesini ele almış ve bu kelimenin bizim Türkçemizdeki 'koç'un eski Bulgarca bir telâffuz şeklinden başka bir şey olmadığı kanaatine varmıştır. Bahusus ki aynı kelime Moğolcada husa, Mançucada kuça, Macarcada kos telâffuzlarına malik olarak, tamamile fihristteki şekli andırmaktadır. Her ne kadar oniki hayvan adlı takvimde, doğrudan doğruya koça izafe edilen bir yıl adlı yoksa da, bu yıl diğer Türk boylarının sekizinci yıl adı olan koy yani 'koyun' yılına en çok uyanıdır.

1 Bu hususta daha fazla malûmat için bk. J. J. Mikkola, *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren*, s. 12 - 13.

2 J. Marquart, *Die nichtslavischen (althulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste*, T'oung Pao, XI, Leiden, 1910, s. 662.

Büyük bir ihtimalle bu çağ Bulgarları, tıpkı Hunlar gibi, koyun yerine koç tabirini kullanmayı daha fazla terviç etmişlerdir. Biraz yukarıda bahsedilen tekuç kelimesine gelince, bunun Mikkola'ya göre tektem şeklinde değiştirilmesi daha isabetli olur[1].

Oniki hayvan adlı takvimin onbirinci yılının adı olan it kelimesine, hanlar fihristinde rastlanmıyorsa da, yine bir yıl adı olarak eski Bulgarcanın etь beьti ibaresi şeklinde Aya-Afanisi'nin âlilere hitaben söylediği söylevlerde geçen, birinci kelimenin bir «y-» prothesi ile Çuvaşçanın 'köpek, it' anlamlarına gelen yədə,yıdə'sına uygun olabileceği Mikkola'ca büyük bir ihtimal dahilinde görülmektedir[2]. Vaktile Marquart[3] bu ibare üzerinde uğraşarak birinci kelimeyi 'iyi' anlamında olan Türkçenin edgü, ikinci kelimeyi ise farisînin beьt kelimelerile izaha kalkışmış ve bu yüzden, çok yanlış bir yola sapmıştır.

Tıpkı Türklerde olduğu gibi, Moğol takvimi de oniki hayvan sikline göre ayarlanmıştır. Türklere ait olanlarla bir karşılaştırma yapabilme gayesiyle Moğollarınkini de buraya alıyoruz :

1— Ḫulgana - Fare,
2— Uḫır - Öküz,
3— Bar - Pars,
4— Tuulay - Tavşan,
5— Luu - Ejderha,
6— Mogoy - Yılan,
7— Mor - At,
8— Ḫon - Koyun,
9— Miçi - Maymun,
10— Taḫia - Tavuk,
11— Nohoy - Köpek,
12— Gahay - Domuz[4].

1 Dikkate değer ki, Yakinf tarafından Rusçaya çevrilen Çin annallerinde, Hun Türklerinin ehlî hayvan olarak besledikleri ve yetiştirdik'eri hayvan cinsleri arasında koyuna yer verilmemiştir. Yakinf tercümesine göre, bunların besledikleri ehlî hayvan attan, büyük ve küçük boynuzlu hayvandan, kısmen de üretikleri deveden, eşekten ve cins atlardan ibaret olmuştur [O. Jakinf, *Istoriya o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnıya vremena*, Sanktpeterburg, 1851, I, s. 2]. Binecek çağa gelen her Hun çocuğu ise, koça binerek, okla kuş ve küçük hayvanları avlarmış [ibid.]. Bu kayıttan da anlaşılacağına göre Hun Türklerinde koçun oldukça önemli bir rolü olmuştur. Bulgar Türklerinin hayvan adlı takvimlerinde koça yer vermeleri, bu eski Hun geleneğinden kalma bir görenek olup olmadığı - şayet metindeki bu kelimeye verilen anlam doğru ise - dikkatle araştırılmaya değer bir mevzudur.

2 J. Mikkola, aynı eser, s. 14 - 14.

3 J. Marquart, aynı eser, s. 659-9.

4 M. N. Tiḫomirov, *O drenadtsati mongol'skiḫ mesyatsaḫ v starinnoy ruskoy pismennosti*, Sovetskaya Etnografiya, 1958, sayı 3, s. 26.

Nihayet eski Tuna Bulgarları hanlar fihristinde incelenmesi gereken kelime, verenialem'dir. Tekstte de oniki hayvan adlı takvimin bir yıl adı olarak kullanılmıştır. Mikkola[1] bu kelimeyi, bir hamlede eski Çuvaşçanın suver yahut sever'inden neşrettirerek 'dağ faresi' anlamında olan bugünkü Çuvaşçadaki səvər'e bir eş olarak ileri sürmekte ve bu kelimenin aynı takvim siklinin birinci yıl adı olan küskü yahut sıçkan karşılığı şeklinde kabul etmektedir. Lâkin kelimenin diğer bir yerde kullanılışına rastlanmadığından, Mikkola'ca yürütülen izaha inanmak biraz zordur. Hele gûya «ver-in» ilk hecesi olan «su-» yahut «se-»'yin yazılış esnasında düşmesi meselesi, işin hallini bir kat daha müşkülleştirmektedir.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, üç yıl adı hariç, oniki hayvan adlı Türk kavminin diğer dokuz yılı, tamamile hanlar fihristinde kullanılmış ve sistem itibarile aşağı yukarı, aynı devir Göktürk ve Uygurlarınkinden hiç te farklı olmamıştır. Ve bu kabil eski Türk kavimlerinde ay adları, sadece, sayı rakamları ile ifade edildiğinden, eski Tuna Bulgarları da aynı sistemi yaşatmışlardır. Şu farkla ki, birincide, rakamlar kolayca Cenup Türkçesile izah edildiği halde, ikincidekiler, daha fazla, Çuvaş lehçesi hususiyetlerini muhafaza edegelmişlerdir. Tarihî dil gelişmesi bakımından ayrı ayrı dallara ayrılan bu iki Türkçeden, bilhassa, Tuna Bulgarlarınınki daha fazla karanlıkta kalmış olduğundan, ele geçen bu lehçeye ait unsurlar üzerinde önemle durulmasını gerektirmektedir.

Tuna Bulgarları hanlar fihristinde, ay adları rakamla ifade edildiğinden, birinci ay alem [Çuv. ül'em] kelimesile belirtilmiştir. Çatalar kitâbesindeki[2] şegor alem tabiri vasıtasile anlaşılması kolay olan bu kelimede ordinalia eki «-em» ayırd edilince, geride kalan «al-» yahut «el-» kökünün, aynı ay adları sistemi üzerine kurulan Orhun Türkçesinin «ilki» deki «il-» in başka bir telâffuz şekli olduğu meydana çıkar. Eki ile beraber al-em kelimesinin anlamı 'birinci, ilki, ilk'dir.

Üçüncü ay adı aynı abidede veçem kelimesile ifade edilmiştir. Buradaki «-em» yukarıki kelimedekinin eşidir. Kelimenin anlamı 'üçüncü' dür.

Dördüncü ay adı fihristte tutom'dur. Çuvaşçada bunun karşılığı tevat yahut tvat'[3] dır. Ordinalia eki olan «-om» hariç, kelimenin kökü olan tut, bizim bugünkü Türkçemizdeki dörd'ün karşılığıdır. Ekile beraber 'dördüncü, anlamındadır.

1 J. Mikkola, aynı eser, s. 15.

2 W. Beschewliew, *Die protobulgarischen Inschriften*, Annuaire de l'Université de Sofia, I. Faculté Historico-Philologique, Sofia, 1934-1935, s. 97.

3 N. J. Zolotnitskiy, *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar*, Kazan, 1875, s. 115.

Yanlış olarak vaktile Marquart'ça 'beḫt' diye aydınlatılmak istenen fihristteki beḫti yahut beḫtim kelimesi, analoji üzerine tıpkı tvirim yahut tvirem kelimelerinde görüldüğü gibi, beḫtim telâffuzu ile alınmıştır. Sondaki ordinalia eki olan «-im» hariç tutulacak olursa, geride kalan beḫ bizim beş'i, beḫtim ise 'beşinci' anlamını ifade etmiş olur.

Altıncı ay adı, fihristte anlaşılması çok kolay olan altom 'altıncı' kelimesi ile ifade edilmiştir. Buradaki «-om» eki tut-om'dakinin eşidir.

Sekizinci ay adı fihristte şeḫtem'dir. Burada «ş-» tıpkı Çatalar kitabesindeki segor yerine şegor telâffuz edildiği gibi, «s-» sesinin yerini tutmaktadır. Bu takdirde kelime aslında şeḫtem olmuştur; «-tem» eki hariç, şeḫ kelimesi Çuvaşçanın sakker yahut sakkır[1]ı karşılığı olarak 'sekiz', «-tem» ekile beraber ise 'sekizinci' anlamındadır.

Fihristte dokuzuncu ay adı tvirem kelimesi ile ifade edilmiştir. Ordinalia eki olan «-em» hariç, kök olarak tvir kalmaktadır. Çuvaşçadaki karşılığı təḫḫer 'dokuz'dur. Ekile beraber tvir-em'in manası 'dokuzuncu'dur.

Nihayet hanlar fihristinde, bir sayıyı ifade eden kelime enialem'dir. Kelimenin fihristteki asıl şekli ver-enialem'dir. İkinci, alem kelimesi, biraz yukarda tesbit ettiğimiz üzere 'birinci' anlamındadır. Başa gelen eni ise, Çuvaşçanın, 'on' manasına gelen vun, vunnə karşılığı olup, terkip halinde 'onbir' anlamını ifade etmiştir.

Eklenilen kökün fonetik şekline göre, «-m, -em, -om» telâffuzlarını alan eski Bulgar ordinalia ekine gelince, bu ek şekli, Aşmarin'in de tesbit ettiği üzere, bugünkü Çuvaşçada dahi «-əm» şeklinde, nadiren de olsa, kendi mevcudiyetini muhafaza etmektedir[2]. Asıl kullanılan şekli ise, 'üçüncü' manasına gelen vissəmʰş kelimesinde de görüldüğü üzere, genişletilmiş əm + əş ekidir[3].

Fihrist dışında yine Tuna Bulgarlarına ait, elimize geçen diğer kitâbelere gelince, bunlar hep Yunanca yazılmış olduklarından, ancak serpinti halinde Yunan harflerile tesbit edilmiş bazı Bulgarca unsurları içerisine almaktadırlar[4]. Bunlar has adlardan, yer adlarından, rütbe ve ünvan gibi kelimelerden ibarettirler. Haklarında bir çok incelemeler ve araştırmalar ya-

1 N. İ. Zolotnitskiy, *Kornevoy çuvaşsko-russkiy Slovar*, s. 115.

2 Aşmarin, *Materiali dlya izsledovaniya çuvaşskago yazıka*, Kazan, 1898, s. 181.

3 J. Mikkola, aynı eser, s. 15.

4 Bu kırk kitabenin üçü Kurum hana [803-814], onbiri Omurtag hana [814-831], üçü Malamir hana [831-836], ikisi Persian hana [836-852] aittir. Diğerlerinin devri ise, şimdilik, kesin olarak tesbit edilememektedir. Muhteva bakımından aşağı yukarı şöyle tasnif edilebilirler: 1. Mezar taşları 2. Kitabeler 3. Tarih 4. Muahedeler 5. Askerî yazıtlar 6. Kal'e ve savaş kitabeleri [bk. W. Beşewliew, *Die protobulgarischen Inschriften*, Sofia, 1934, s. 7].

pılmasına rağmen, kesin olarak mahiyetleri hakkında bir şey söylenemiyor: Beşeliyev'in bir araya toplayarak neşrettiği Bulgar kitâbelerinde[1] göze çarpan ve bir çok iştikak incelemeleri süzgecinden geçirilen Bulgarca kelimeler şunlardır: Kaġan[2]; Han; Yabġuḫan[3]; Çaḳar 'kavim adı'[4]; Tarḳan; Ḳuviar 'kabile adı'; Jupan, Oḫsun, Kürigir 'kavim adı'[5]; Bağatur 'ordu kumandanı'; Kolovr 'kılavuz, askerî bir rütbe'; Ermiar; Malamir; Çepa; Boila[6] 'rütbe, unvan'; Isbul[7] 'han adı'; Ḳrum; Teñri; Ḳavḫan[8] 'ünvan'; persian 'Omurtağın torununun adıdır'; İçirgü Boila 'lâkap, ünvan'[9]; Bulġar[10] 'kavim adı'; Kormişos 'hakan adı', v.s. Bunlara, fihristte adları geçen ve geçmiyen, fakat iştikakları iyice aydınlatılamıyan diğer Bulgar hakan adları da eklenilebilir. Meselâ: Esperiḫ, Tervel, Tektem, Sevar, Sovineḫ, Teles, Umor, Bayan, ve ilâh.

1 W. Beşewliew, *Die protobulgarischen Inschriften, Text und Komentar*, Annuaire de l'Université de Sofia, XXXI, 1935, s. 1-162 ve *Die protobulgarischen Inschriften, Ergänzungsheft*, aynı mecmua, XXXI, s. 1-48 (Bulgarca).

2 J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Abh. der königl. Gesel. der Wissenschaften zu Göttingen, XIII, 1914, s. 71 not 1 ve 84 not 1.

3 İbid. s. 42 not 3 ve s. 95.

4 Bu kelime hakkındaki izahlar için bk. Feher, *Ostat'ısi ot ezika na dunavskite prob'lgari*, Izvestiya na B'lgarskiya Arḫeologiçeski Institut, Sofia, V, s. 139 ve J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy- Szent-Miklos*, Budapest, 1932, s. 16.

5 Uspenskiy bu kavim adını Kuturgur adile karşılaştırmaktadır [bk. Izvestiya Russkogo Arḫeologiçeskogo instituta v Kostantinopole, X. s. 216].

6 J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 40 not 1.

7 Şahsiyeti hakkında bk. P. Nikov, *Kavhan Isbul*, «Sbornik v çest na V. N. Zlatarski», Sofia, 1925, s. 195-228.

8 Bu ünvan hakkında bk. A. Kunik ve V. Rozen, *Izvestiya Al-Bekri i drugiḫ avtorov o Rusi i slavyanaḫ*, Zapiski Imperatorsky Akademii Nauk, XXXII, Sanktpeterbug, 1878, s. 152-154 (ilâve).

9 J. Németh, *Die Inschriften*, s. 13.

10 Bu kelimenin türemesi hakkında birçok fikirler ileri sürülmüştür. B. Munkacsi Bulgar kelimesini Başkurt kelimesile birlikte «beş ogur» dan getirmeğe çalışmıştır [*Etnographia*, VI, Budapest, 1895, s. 380-1]. Kelimenin türemesi hakkındaki diğer araştırmalar için [bk. I. Şişmanov, KSz. IV, s, 47 v. d.; 334 v. d.; V, 889 v. d.; G. Moravcsik, Ungar. Jahrbücher, X. 69]. J. Németh, ise bu eski kavim ve başkent adı olan kelimenin kökünü eski Türkçenin *bulġamak* fiilinden getirmektedir [*La provenance du nom «bulgar»* Razwadowski mecmuasında, II, s. 217-222]. J. Németh'in bu fikri daha evvel Tomaschek ve Berezin tarafından da ileri sürülmüştür. Ivan Hebek ise [*Eine Volksetymologie des Namens «Bulgar»*, Charisteria, Orientalia, Praha, 1956, s. 113-119] kelimeyi *bulġa-* ile *bul-* kökünden saymaktadır. P. Pelliot da *bul-* 'bulmak' kökünü kabulle *Bulgar* kelimesini «trouveur = bulan, bulucu» manasında almaktadır [*Quelques noms turcs d'hommes et de peuples en -ar*, Oeuvres Posthumes, II, Paris, 1950, s. 228-239].

Bulgarların Hıristiyanlığa girmeleri tarihi 868 yılı olduğu dikkat nazarına alınırsa, yukarıdaki hasadların hepsi, hiç bir şüpheye yer vermeden, eski Bulgar Türkçesinde mevcut olmuşlardır. Lâkin yukarıda da söylendiği gibi, bazılarının etimolojik türeyişi, şimdilik kâfi derecede aydınlatılamamıştır. Bir çok olaylar dolayısile Yunan yazıcılarınca kaydedilen bazı Tuna Bulgarları kelimelerine gelince, bunlar, halâ hal edilememiş bir durumda bulunduklarından, haklarında, burada malûmat verilmemesini daha uygun buldum.

Arap tarihçi ve yazıcılarının «Hazar devleti» kardeşi olarak gösterdikleri «Büyük Bulgaristan» yahut Volga Bulgarlarına gelince, bunlar hakkında ancak X. yüzyıldan itibaren, tarihî malûmat edinmeğe başladığımız gibi, dil ve kültür tarihleri hakkındaki malûmatımız da ele geçen pek az sayıdaki sikkelerle, kitâbe ve mezar taşlarının, verebildikleri mahdut bilgiyi aşmamaktadır. Bulgar hanlarının adlarını göstermeleri itibarile tarihî değerleri inkâr edilemeyen Bulgar sikkeleri[1] hariç tutulursa, bu Türk lehçesinin karakteri hakkında malûmat edinebileceğimiz başlıca iki kaynağımız daha vardır. Bunlardan, birisi Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ı, diğeri ise kitâbelerle mezar taşlarıdır. Ancak her ikisi de, ilk öz Bulgar lehçesi çağını tasvirden uzak olup, Bulgarcanın bir çok değişiklikler geçirerek, ana karakterden ayrılmış bulunduğu çağları, üstünkörü hatırlatmaya yaramaktadır. Zamanca her iki kaynak, XI-XIII. yüzyıllara aittir. Kâşgarlı Mahmud, belki de önemli olabilirdi. Fakat bu Türk bilgininin, haklarında ya hiç, ya da pek az malûmat verdiği bir kaç Türk şivesini, Bulgar lehçesi ile müşterek bir çevre içerisinde göstermesi, açık söyliyeyim ki, Bulgar lehçesini aydınlatmak şöyle dursun, bilâkis içinden çıkılması zor bir duruma sokmaktadır. Bu suretle XIII. yüzyıl Moğol istilâsına kadar Volga Bulgarları lehçesine dair elimize önemli bir kaynak geçmemiştir denilebilir. Bulgar lehçesini karakterize edebilecek yegâne vasıta, üzerinde durulması gereken mezar taşlarıdır. Ancak bunlar da, zaman itibarile Altun-Orda devrine aittirler. Bulgar ili, Moğol istilâsı üzerine, Altun-Orda'nın bir vilâyeti şekline girmiş ve bu suretle eski Bulgar ziyaretgâhlarının süslü taşları da, dilce, yeni muhitin şive tesiri altında kalmıştır.

1 Onuncu yüzyıldan itibaren rastladığımız Volga Bulgarları sikkeleri birçok garp bilginlerince araştırılmıştır. Bunların bir listesi N. Kalinin tarafından düzenlenmiştir [*Istoriya Tatarii*, s. 21]. Bu hususta diğer önemli araştırmalar ise Frähn'in *Drei Münzen der Wolga Bulgharen aus dem X. Jahrhundert*, Mém. de l'Acad. de St.-Pétersburg, VI. série, 1, 1880; Fasmer'in *O monetah Voljskih Bolgar h veka*, IOAIE. XXX-III, vıp. 1. s. 29 ve R. Vasmer'in *Über die Münzen der Wolga-Bulgaren*, Wiener numizmatische Zeitschrift, 1924, s. 57, adlı eserlerden ibarettir.

Bu yüzden bu çağ Bulgarcası özlüğünü kaybederek, karışık bir Türk şivesi karakterini almıştır. Arap ve Türk dillerinde yazılan bu taşların, bilhassa Türkçe olanları, ancak VII. Hicrî, yani XIV. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır. Bundan yüzyıl evveline, yani XIII. yüzyıla ait olanlar varsa da, bunlar sırf Arapça yazılmış olduklarından, Bulgarca için hiç bir değer taşımamaktadırlar.

Bunlardan XIII - XIV. yüzyıllara ait olanlardan bir kısmı birinci, bir kısmı ise ikinci devreye ait olmuşlardır[1]. Yalnız Kazan ili tarihçisi Ahmerof'un bulup okuduğu mezar taşları arasında, bir tânesi, zamanca 642 Hicrî=1244-1245 Milâdî yılına ait olup, şimdilik Türkçe yazılmış en eski Bulgar mezar taşı sayılmaktadır. Muhtevaca pek fakir olan bu yazıt, Bulgarcası bakımından da değersizdir[2]. «'Aded, tarih» gibi Arapça kelimelerin daha bu çağlarda buralarda kökleşmesi, Arapçanın artık, eski Bulgar ilinin, hiç olmazsa bir bölümünde, geniş bir yayılış alanı bulunduğunu göstermektedir. Hurufat bakımından, hepsi Arap yazısile yazılmıştır. Bunun dışında tarihçi Şehabeddin Mercanî'nin elinde bulunup, 1262 tarihini taşıyan ve Ahmerov tarafından görülmeyen, fakat Bulgarca kelimeleri ihtiva eden bir mezar taşı daha varmış. İçerisine aldığı kelimeler, aşağıdakileri kuvvetlendirecek durumdadır[3].

Eski Bulgar mezar taşları üzerinde, şimdiye kadar yapılan araştırmalara bakılırsa, dilce bunları başlıca üç bölüme ayırabiliriz. Birinci bölüme girenleri, sırf Arapça yazılmış olduklarından, mevzuumuzun dışında tutacağım. Diğer iki bölüm ise, başka başka şive veyahut lehçe ayrılıkları gösterdiklerinden, kolayca biribirinden ayır edilebilirler. Netekim, bunlardan bir kısmı Kazan, Çağatay ve Garp Türkçesi tesirlerini gösterdiği halde, diğer bir kısmı, aksine olarak, Çuvaş lehçesi hususiyetlerini taşımaktadır. Meselâ: bazı taşlardaki yeti tört, biriłgen yerine biriłmiş, ķiłgay yerine ķılsun tabirleri, bunların aşağı yukarı Cenup Türkçesi tesiri altında kaldıklarını gösterdikleri gibi, bazılarında da açık bir surette edebî Çağatay Türkçesi tesirleri gözükmektedir. Biz bu tesiri XIII. ve XIV. yüzyıllar zarfında Orta-Asya'nın büyük bir bölümünün Cuci Ulusu idaresi altında bulunması ihtimalile de izah

1 G. B. Yusupov, *K voprosu ob istorii i klassifikatsii Bulgarsko-Tatarskoy epigrafii*, Epigrafika Vostoka, 1956, XI, s. 45-46; *O nekotorih Bulgarskih epigrafičeskih pamyatnikah*, ibid. 1953, VII, s. 26-29.

2 Eski Bulgar mezar taşları kitâbesinden bazıları Ali Ruhim ve A. Aziz'in *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan, 1925, adlı eserinde basılmıştır.

3 S. E. Malov, *Bu[illegible]arskie i tatarskie epigrafičeskie pamyatniki*, Epigrafika Vostoka, I, 1947, s. 38-45; II, 1948, s. 41-48.

edebiliriz. Çünkü, Cuci oğulları Çağatay oğulları ile barış halinde yaşadıklarından, aralarında düzenli bir iktisadî hayat mevcut olmuş ve bu yolla, ister istemez, Orta-Asya ile Bulgar ili arasında bir kültür kaynaşması da başgöstermiştir. Tüccarlar arasında bilgi, tababet, din propagandası sayesinde para kazananlar bile olmuştur[1].

Arap-Bulgar karşılaşması ise, İslâmiyetin Bulgar Türkleri arasında da yayılmasını sağlamlaştırmıştır. Yeni din sayesinde Bulgarlar dış münasebetlerini genişleterek, diğer İslâm illeri ile sıkıca bağlar sağlamışlardır. Bulgar ili, İslâm Arap bilginleri ve san'atkârları için tamamile yeni açılmış bir merkez halini almıştı. İslâmiyetle beraber, her yerde kök salan tasavvuf, burada da yerleştikten sonra, yerli Türkçe üzerinde tesir yapmaktan geri kalmamıştır. Bu yüzdendir ki, başka başka Türk şiveleri karakterini taşıyan her bir mezar taşında, Arap dili tesiri açıkça göze çarpmaktadır. Hattâ, Çuvaş dili karakterini taşıyanlarda bile bu tesir görülür. Bu cins Bulgar mezar taşları kitâbesinde tarih, yıl adları tamamile Çuvaşçayı andırmaktadır. Tuna Bulgar yazıtlarında da, önceden tesbit ettiğimiz bu noktadaki eşitlik ve birlik, ister istemez, bu iki alandaki kardeş Bulgarların, Çuvaşçaya yakın bir lehçede konuştukları fikrini kuvvetlendirmektedir Her ne kadar bu fikir, bütün Bulgar mezar taşlarına şamil değilse de, eski Bulgar ilinden kalan öz Bulgarların hiç bir iz bırakmadan, çarçabuk, kendi öz lehçelerini unuttuklarına da ihtimal verilemez. Çuvaşlığını veyahut Çuvaşçaya yakınlığını iddia ettiğimiz mezar taşları, eski Bulgar ilinin öz ahalisine ait olanlardır. Arap ortografisine uygun bir şekilde yazılı olup Çuvaşçaya yakın olanlar ile, Bulgar-Çuvaş lehçe unsurları arasında yapılan sathî bir karşılaştırma dahi, bu yakınlığı kolayca gösterebilecek mahiyettedir. Buna bir örnek olmak üzere, Çuvaş bilginlerinden Aşmarin tarafında yapılan bir karşılaştırma denemesini[2] kısaca buraya geçiriyorum.

Mezartaşı yazısı	Okunuşu	Çuvaşça karşılığı	Anlamı
جال	cal	sul, sol	yıl
جور	cör	ser (cer, cör)	yüz
جيرم	cirim (cierim)	sirim (cirəm)	yirmi
جيات	ciedi	sitte	yedi
جيارمنش	cierminiş	siremmeş	yirminci
تراج	timrec	timeres	hasad
بيالم	pielim	pillekem (eş)	beşinci
بلوك	pelik	palka	nişan, alâmet

1 Daha fazla bilgi için bk. A. Rahim ve A. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi*, Kazan, 1925.

2 Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, s, 103.

هير	ḫır	ḫer	kız (evlât)
آيغ	ayıḫ	oyaḫ, uyaḫ (oyıḫ, uyıḫ)	ay
طعر	tohor	taḫḫar (toḫḫor)	tokuz
توآم	tüedim	tavatam (tıvadım)	dördüncü
ات	edi	te, tse	o idi

Burada her bir kelime üzerinde ayrı ayrı duracak değilim, yalnız sayılarda, bugünkü altmış, yetmiş gibi kelimelerde gördüğümüz «ş» sesinin, Bulgarcada da kendisini saklamış olduğunu dikkat nazarında tutmamız gerekmektedir. Lambdaizm kuralı üzerine genel Türkçemizdeki «ş» sesi yerine Çuvaşçada «l» sesinin yer alması lâzım geldiğinden, Çuvaşça ile bir aileden türediğini düşündüğümüz Bulgarcanın da, bu hususiyeti taşımasını beklememiz gerekirdi. Meselâ: 'beşinci' anlamında olan pielim kelimesinde olduğu gibi. Halbuki cerminiş kelimesi gösteriyor ki, ş/l değişmesi bakımından Bulgarca bazı değişmeler geçirmiş ve zamanla Çuvaşçadan ayrı bir gelişme yolu tutmuştur. Aynı değişme Çuvaşçanın «s-» sesi yerine Bulgar yazıtlarındaki «c-» sesinin kullanılmasında göze çarpmaktadır.

Bulgar-Çuvaş lehçesi yakınlığını gösteren en güzel örneğe sayılarda rastlamaktayız. Hattâ Feyiz-Hanov, bu iki lehçede sayı sistem ve telâffuzlarının birbirinin eşi olduğunu iddia etmektedir[1]. Aynı fikir Ali Rahim[2] tarafından ileri sürülmüştür. Fakat yazıtlarda turar, bilgüsi gibi Çuvaşça olmayan bazı unsurlara yer verilmesi «Müşterek Orta-Asya edebî Türkçesi» nin de bu mezar taşları üzerinde çok büyük bir tesir yaptığını göstermektedir. Bahusus Bulgar yazıtları içerisinde, doğrudan doğruya bu dilde yazılmış olanları dahi vardır. Bu takdirde Bulgar mezar taşları yazıtları, dilce, eski Çuvaş lehçesi hususiyetlerini taşımakla beraber, yeni şivelerin tesirini de kuvvetlice hissederek, karışık edebî bir dil karakterini almıştır; ve bu edebî dil, daha fazla «Müşterek Orta Asya edebî Türkçesi» nin başlı başına bir dalı mahiyetinde olduğundan, bu mevzu altında incelenmesi, daha uygun olur fikrindeyim.

Muhtelif olaylar dolayısile yabancı kaynaklarda yer almış olan Bulgar kelimelerine gelince, bunlara o kadar çok rastlanmadığı gibi, bazılarının tarihçeleri de şimdiye kadar aydınlatılmamıştır. Açık olarak İslâv kaynaklarınca tesbit edilenler Boyla ~ Buyla[3], Bayan, Tudun, süçi, üçan, san v.s. gi-

1 Hüseyin Feyiz-Hanov, *Uri nadgrobnih bolgarskih nadpisi*, Izves. Imperat. Arheolog-Obş., IV. 1863.

2 Ali Rahim, *Bolgarsko - tatarskiye epigrafiçeskire pamyatniki v Vyatskom kraye*, Mater. po oḫrane, remontu i restavratsii pamyatnikov TSSR., IV, Kazan. 1930, s. 52-53.

3 J. Marquart, *Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 42 ve F. W. K. Müller, *Der Hofstaat eines uiguren-Königes*, Festschrift Thomsen, s. 212.

bi kelimelerdir. Birinci Boyla kelimesile, ilk defa olarak, Vatikan kütüphanesindeki Konstantin Manassiy'in vâkayinamesinde, şehzade adı olarak, Baylas telâffuzu ile karşılaşmaktayız. XII. yüzyıl Rus destanlarından Slovo o polku İgoreve'de kelime Bıyla telâffuzunu almıştır[1]. Sonraları aynı kelime Rumen ve Arnavut dillerinde Bolerin, bugünkü Rusçada ise boyarin telâffuz şekillerini almıştır. İkinci Bayan kelimesi yine «Slovo» ya 'şair' anlamında olarak Boyan telâffuzu ile geçmiştir. Tudun kelimesi Rus yazıcılarında Turunove şeklini almıştır. Sonraki Rusça -ove eki atılırsa, geriye kalan turun kelimesi, Rus tarihçisi Karamzin'in de açığa vurduğu gibi, eski Türk, Avar ve Hazar lehçelerinde kullanılan Tudun'un, diğer bir telâffuz şeklinden başka bir şey değildir[2]. Ve kelime ortasındaki -d- nin -r- ye geçişi de, sırf Rotasizm kuralı üzerine olmuştur[3]. Arap kaynaklarında da adı geçen süçi yahut سوسي kelimesine gelince, Aşmarin[4] bunu sicu şeklinde okuyarak, sim kelimesinden türemiş olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür. Zira, yalnız eski Çuvaş halk edebiyatında mevcut olan bu sim kelimesinin anlamı İbn Fadlan'ın süçü için verdiği anlamın aynıdır[5]. Rus bilginlerinden Senkovskiy, Uvarov, Frähn gibileri ise, bu eski Bulgarca kelimeyi Rusçanın sıçevku' su ile aydınlatmaya yeltenmişlerse de, hiç bir müsbet sonuca varamamışlardır. Kelime gerek telâffuz, gerek anlamı ve gerekse bir çok türeme şekillerile, bugüne kadar, bir çok Türk şive ve ağızlarında kendisini muhafaza etmekle, yukarıki iddiayı, kökünden çürütmüştür.

Volga Bulgarcasının Rus diline geçirdiği en eski kelime 'gemi' anlamında olan, uçan'la san kelimeleridir. İkinci kelime, Ogienko'ya[6] göre, Rusçaya geçen en eski Türk unsurlarından biri olmuştur. Bununla beraber Rusçada yer almış diğer bir çok Bulgar kelimeleri daha vardır ki, bunların tes-

1 Bu kelime hakkında bk. Melioranskiy, Vostoç. Otdeleniya, XIV. ve ZVORAO. XIV, cilt, 1902, s. XXI.

2 A. Şahmatov, *Zametka ob yazıke Voljskih Bolgar*, Petrograd, 1918, s. 395, «Sbor. Muz. Antr. i Etnog. pri. Ross. Akad. Nauk, V».

3 Dikkate değer ki, bir rütbe adını ifade eden bu kelime, Büyük Şarl'ın zamanında, tâ Almanya'ya kadar yayılmıştır. Ve 795 yılında bu Alman imparatoruna tazimata giden Avar Tudun'u, Alman anallerinde Zodan telâffuzu ile tesbit edilmiştir [Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, s. 730].

4 N. İ. Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, Kazan, 1902, s. 66 ve *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, XVIII, 54.

5 İbn Fadlan bu kelimeyi kaydederken, Bulgarlar tarafından Halife mümessillerine *şidşu* adlı bir «bal içkisi»nin sunulduğunu söylemektedir [Mém. de l'Académie, VI. seri, s. 569].

6 İ. İ. Ogienko, *İnozemne elementi v Russkom yazıke*, Kiev, 1915, Türk tesiri bahsi altında.

biti daha uzun bir zamana ve daha derin araştırmalara bağlı kalacaktır.

Aynı bekleme devrini, eski Bulgar unsurlarının Macar dilinde bıraktığı iz ve tesirler geçirmektedir. Macar bilginlerinin de önemle dikkatlerini çeken bu alan üzerinde yapılan araştırmalar, bizi memnun etmekten çok uzaktır. Halbuki, eski Macarlar, daha Volga boyunda bulundukları zamanlarda bile, kültürce kendilerinden aşağı olmayan Türk Bulgarlarının tesiri altında kalmaktan kendilerini koruyamamışlardır. Bu tesiri araştırmak ve derecesini aydınlatmak, eskidenberi Macar bilginlerinin özendikleri bir mevzu olmuştur. Halbuki, Türk-Macar münasebetleri sonucunda, başka başka devrelerde, tabaka tabaka Macarcaya geçen Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman, Osmanlı lehçe ve şiveleri unsurlarının, birer birer ayırt edilmesi, Macarlar kadar Türk filolojisini de yakından ilgilendirmektedir. 1657 yılından başlıyarak, Macarlarca yapılan bu araştırmalar, malzeme azlığından, her bir Türk şive veya lehçesi tarihçesi için müsavi sonuca vardırılamamıştır. Bunlar arasında, bilhassa, Bulgar Türkçesi meselesi, oldukça büyük zorluk göstermektedir. Nitekim, Macarcada kökleşip kalan Türkçe unsurlar ieçrisinden, Bulgarcanınkini ayırt etmek isteyen Gombocz'un sözlüğü, bu meseleyi tam manasile çözememiştir[1].

İsim benzerliğine rağmen, bugün Kuzey Kafkasya'da oturan Balkar «Malkar»ların, etnik menşeleri hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Konuştukları bugünkü ağız hususiyetleri bakımından da bu yolda bir fikir ileri sürülmesine, şimdilik imkânımız azdır. Mevcut olan bazı ihtimallere göre bu Türk boyu, vaktile, Orta-Asya'dan gelme olup, genel Bulgar kavminden ayrılmış bir daldır. İlk gelişlerinde Kafkasyanın kuzeyindeki bozkırda yerleşmişler, daha sonraları dağlar arasına çekilmeğe mecbur kalmışlardır. Bunların şiveleri üzerinde araştırmalar yapan Karaulov[2] bu şivenin ana karakterini ortaya koyamamıştır. Németh ise, bu boyun şivesindeki Oğur kelimesinin Oğuz olabileceği fikrile, bu şivenin de eski Çuvaş Bulgar lehçelerine has -r hususiyetini sakladığı kanaatine varmıştır[3]. Bu şive hakkında ileride canlı Türk şiveleri bahsinde geniş malûmat verilecektir.

1 Gombocz'un *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki, 1912, adlı eseri, içerisine 227 kelime almakla beraber, Bulgarcaya ait, ancak birkaç unsuru almıştır. Halbuki Bulgarcanın Macarlar üzerindeki tesiri izlerini Macar toponymie'si içerisinde de bulmak kabildir. Nitekim, Janos Melich, Erdel sahasındaki Krasso [Karaşuş] ve Küküllö [Kökeleş] toponim ve nehir adını, Bulgar Türkçesi yadigârlarından saymaktadır. *Honfglalâskori Magyarorszag (Vatan işgali devrindeki Bulgaristan)*, Budapest, 1925.

2 Bu bilgin bu Türk şivesi hakkında *Oçerki grammatiki gorskago yazıka Bolkar*, ZVO. XXI adile bir gramer; *Bolkarı na Kafkaze*, IOAIE., XII adile de bir araştırma yayınlamıştır.

3 KCsA. I, s. 148-153.

VII

ESKİ - TÜRKÇE DEVRİ

1

GÖKTÜRKLER

Çin annallerinden Tan-şu'ya bakılırsa, daha 536 yılında, Altay sahasında iktidar ve kudret şansı, Aşina halkına mensup Türk başçılarından Tümen «Bumın» lehinde gelişmekte idi. Töles oymağını kendi idaresi altına aldıktan sonra Tümen «Bumın», jou-jan (juan-juan)'lara karşı [546 sıralarında] açtığı büyük bir isyan sonucunda, 552 tarihinde elde ettiği parlak bir zaferden ilham alarak, Türk milletinin adını ve kültürünü, cihan tarihi sahifelerine katan, Çin annallerinin «Tyugyu» adını verdikleri büyük «Kök-Türk» devletini, kurmaya muvaffak oldu. Bu tarihe kadar Çin kaynaklarında Tümen «T'u-men», Orhun yazıtlarında ise Bumın adıyla geçen bu ilk Göktürk kağanı, istiklâliyetini ilân eder etmez, Y-Li-Ko ünvanını almış ve bu ünvan Hun Türklerinin Shanyu'sunun karşılığı olup, il-kağan yahut ilig kağan manasını ifade etmiştir. Bu suretle Göktürkler, eski unvanlarını Türkçeye çevirmekle millî şuura bağlılık göstermişlerdir.

Göktürk devletinin ve kağanlığının kuruluş şerefi Aşina sülâlesine aittir. Kurdukları devlet, muazzam bir sür'atle gelişmiş, otuz yıl gibi kısa bir zaman zarfında, yüksek bir kültür seviyesine erişmiştir. Sınırları «Sir-i derya»dan Karadenize kadar ilerlemiştir. Muntazam ordu, ideal askerî teçhizat bu devirde yapılmıştır. Türk, kendinden daha kültürlü sayılan ve mümtaz bilinen Çin'i, İran'ı, Bizans'ı yenmiştir.

Aşina takriben 439 tarihlerinde Altay dağları eteklerinde yerleşmiş olan Hes'ın en büyük uruğu idi. 546 yılında Göktürk devleti tahtını işgal eden ve elli bin çadırlı Uygurları hakimiyeti altına alan Tümen «Bumın» işbu sülâlenin bir evlâdı idi[1].

1 L. N. Gumilev, *Udelno-lestviçnaya sistema u Tyurkov v VI - VIII vekah*, Sovetskaya Etnografiya, 1959, 3, s. 11-25.

Bununla beraber bozkır göçebe devlet kuruculuğunun özel bir hususiyeti, devlet kuruluşu ve devlet anlayışı meselesidir. Bilindiği üzere bir devlet, başlangıçta bir imparatorluk psikozu üzerine kurulur, kısa bir zaman sonra, bu devlet, kurucularının evlât ve torunları tarafından göçertilir, hatta ortadan kaldırılır. Göktürk, Uygur, Cengiz han imparatorluğunun dağılışı, bu tarihî olayın sağlam mesnetlerinden birini teşkil eder.

Bu yeni kurulan devletin, diğer bir deyimle kağanlığın bünye ve ana temelini Türk dilli halklar teşkil etmekte idi. Kurucusu da Tümen «Bumın» olup, kardeşi İstemi ile beraber Yedi-Su eyaletinde göçebe hayat yaşayan bir kaç Türk kabilesinin başçısı idi. Fakat kısa bir zaman sonra, devlet merkezini Altay'dan Orhun nehri boyuna nakledince, kağanlığın iç ve dış yapısında, yeni yeni gelişmeler başgöstermiş ve bu sayede, hem sınır, hem itibar bakımından Türk devleti, yeni sahalara yayılma fırsatını kazanmıştır. Şöyle ki, VI. yüzyılın 70. yıllarına doğru kağanlığın sınırları batıda: Amuderya, Kafkasya, Aral gölü; doğuda Büyük Hıngan dağlarına kadar yayılmış idi. Bu devlete Soğdiyana, Volga nehri ile Azak denizi arasında yaşayan Büyük Bulgar-Hazar halkları da dahil idi. Sonunda, devrin kudretli imparatorluklarından Çin ve Bizans da, Türk kağanlığının hukukunu ve millî varlığını tanımak mecburiyetinde kalmışlardır. Hatta VI. yüzyılın 60. yıllarında, kağanlık, Sasânî İran'a karşı, Bizans imparatoru II. Justinian'a ittifak teklifinde bulunacak kadar değer sahibi olmuş ve Türklüğün bu itibarına hörmeten, Bizans tarafından Zemarh'ın başkanlığı altında gönderilen bir heyet, 568 tarihinde İstemi kağan tarafından merasimle kabul edilmiştir[1].

Tümen «Bumın»in en büyük halefleri ikinci oğlu Mu-han «Mu-kan»la [553-572] üçüncü oğlu T'o-po «Tobo» [572-581] olmuştur. Bu sonuncunun zamanında, kağanlığa, yılda yüzbin parça ipek kumaş vermek suretile, Çin'le de ittifak yapılmıştır. Fakat ölümünü müteakip İstemi'nin oğlu ve kağanlığının hâkimi bulunan Yabgu rütbesindeki Tardu, istiklâliyetini ilân ederek garp kağanlığının kağanı olmuştur[2].

Tahta tevaris meselesi de ilk defa Muhan'ın zamanında ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan kanun üzerine tahta imparatorun küçük kardeşi, büyük yiyen de dayıya tevaris etmekte idi.

Lâkin, tarihte ilk defa Türk adını taşıyan Göktürk kağanlığının bu kutlu ve mutlu günleri uzun sürmemiştir. Türk devletinin kuruluşunu ve başdöndürücü gelişmesini bir türlü hayra yormayan Çin, yeniden toparlanarak

1 Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidenteaux*, 1903, s. 234.
2 L. Râsonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, İstanbul, 1942, s. 85.

bütün kuvvetiyle Türklere saldırmış ve Tan sülâlesi [618-907] Çin idaresini ele alınca, 630 da doğu ve 659 tarihinde batı Tukiyu kağanlığını istilâsı altına almıştır. Böylece, iç çekişmeleri ile ikiye ayrılan Türk kağanlığı da, tamamiyle istiklâliyetini kaybetmiştir.

Zaten başka türlüsünü düşünmek te safdillik olurdu. Çünkü yeni kurulan veya kalkınmaya yüz tutan bir devlet, mağlûp tebasını kolay kolay, sadık bende olarak yapamazdı. Çağ icabı devlet kurucusu Aşina sülâlesinin en ağır derdi, merkezden uzak, vatan parçalanmasının önüne geçmek idi. Nispeten yumuşak yüzlü teb'a Soğdlar idi.

Fakat bu istiklâlsizlik devri o kadar da uzun sürmedi. Elli yıllık bir fıtrat devrinden sonra, 682 yılına doğru, Tümen «Bumın» kağanın ahfadından, Çin kaynaklarının Gudulu adını verdikleri Kutluğ, önce Dokuz-Oğuz'ları fethederek, bütün kuvvetile Çin'e karşı dayanmış ve kendisine iltihak eden Tonyukuk'la beraber, kağanlığı yeniden imparatorluk haline getirmiştir. Çinlilerin «Tanşu» annallerine bakılırsa İlteriş Han, kendisine iltihak eden Yancjena «Tonyuyuk» yı kendisine «Apa tarkan» ünvaniyle müşavir almıştır. Bu ünvan, aynı zamanda «Ordu kumandanlığına» da muadil idi[1].

Türklüğe karşı gösterdiği yararlık sayesinde olacaktır ki, bu kağan Türk tarihine «İlteriş=El toplayan» gibi hükümdarlık adile, mükâfatlandırılarak geçmiştir. Zira bu çağ Türk kavimleri töresince, kabile ve urukları bir arada toplamak, tam manasile, bir devlet kurma manasını ifade etmiştir.

İkinci Türk kağanlığını kuran Kutluğ, karakter itibarile tam eski göçebe şövalyeciliğinin bir tipi idi. Yaşadığı ve sürdüğü hayat dağ yaylalarile bozkır idi. 692 ejderha yılında vefat edince, küçük kardeşi Kapağan kağan, minnet ve şükran nişanesi olarak, 692 yılında hatırasına hörmeten Ongin abidesini diktirmiştir[2].

Kutluğ'un ölümü üzerine, 692 tarihinde, küçük kardeşi Kapağan kağan tahtı işgal etmiştir. Bu da, selefleri gibi, bir istep çocuğu olup, kahramanca çarpışmalarile, istep hayatını, bütün görenek ve geleneklerile yaşatmaya çalışmış, gösterdiği dirayet sayesinde kağanlığın sınırlarını uzaklara kadar götürmüştür. Zamanında Doğu Türkleri ile Yenisey Kırgızlarının ve Uygurların arazilerini de elde ederek Orta-Asya içlerine kadar sokulmuştur. Bu kağan da, tıpkı Tümen gibi Türklüğü birleştirmeğe çalışmıştır. 716 da tahta, İl-

1 Fr. Hirth, *Nachwörte zur Inschrift des Tonjukuk*, Beiträge zur Geschichte des Ost-Türken, I, s. 22 ve 56.

2 W. Radloff, *Die alttürkische Inschriften*. I, s. 246 ve A. von Gabain, *Köktürklerin tarihine bir bakış*, DTCFD., II, No. 5, s. 685-695 (S. Çağatay tercümesi).

teriş'in oğlu Bilge Kağan, çıkmıştır. Gayyur ve cengâver kardeşi Kül tigin'le elele veren Göktürk devletinin bu son hükümdarı, baba yadigârı ihtiyar müşavirleri Tonyukuk'un da faziletli ve işlek zekâsından faydalanarak, kağanlığa nisbî bir sükûn devresi temin etmiştir. Bu üç şövalye milliyetçisinin Türk kağanlığı uğrundaki bitmez ve tükenmez hizmetleri, imparatorluğun sınırlarını genişletmiş ve dünya tarihine, göçebe devlet azametinin bir örneğini kazandırmıştır. Fakat Bilge Kağan'ın 734 tarihinde zehirlenerek, devlet başından ayrılışı, iç ve dış sarsıntılarının yeniden başkaldırmasını önleyememiş ve bunun neticesinde, daha on yıl, son hayatını yaşayan Göktürk devleti, aynı menşeden ve kandan olan Uygur Türklerinin eline geçmiştir. Son kağan da, 745 deki bir harp meydanında canını verince, şarkın emsalsiz bir göçebe devleti de, ister istemez, tarihe karışmıştır. Böylece Göktürk kavim birliği çözülmüştür. Türk halklarından ötedeberide kalanlardan bir kısmı Uygur'lara katılmış, bir kısmı da diğer kavimler içerisinde erimekle, Göktürk kağanlığının istiklâl devrine bir son vermişlerdir.

Etnik yapı bakımından Göktürk devletini teşkil eden halklar, Çin kaynaklarının da açıkladıkları üzere, daha VI. yüzyıl Altay göçebelerinin ekserisini vücuda getiren Türk dilli ve Türkçe konuşan kitleye mensup olmuşlardır. Bunu, bizzat, uzun ve tarihî gelişmeler sonucunda, oldukça sağlam bir karakter ve yapı arzeden Orhun yazıtlarının âbide dili açıkça göstermektedir. Böyle olunca bu dil, pek tabiî olarak, uzun bir devre ve düşünüş mahsulü olması bakımından, kendisinden önceki çağlara kadar götürülebilir ki, bu çağ ilk Türk göçebelerinin, tedricen birlik ve ittihad teşkil ettikleri devreye rastlar. Zira, Orhun yazıtları, artık devlet kurmuş ve hatta muayyen sınıflara bölünmüş bir toplumun, kabilecilik ve kavimcilikten ayrılarak «Türk» adı altındaki devlet kurma devrini göstermektedir.

Nitekim Orhun yazıtlarına bakılacak olunursa, kağanlık, kendi içerisine aldığı halk, kabile, boy ve soyları, hep «Türk» adlı bir devlet, siyasî bir birlik etrafında birleştirmeğe çalışmıştır. Bu tâbir ilk defa bu yazıtlarda, fakat etnik bir ad olmadan, daha önceki kavimler birliği kasdedilmek suretile, revaçta bulunan «Oğuz» kavim adının zıddı mukabilinde, siyasî bir devlet birliğinin sembolik adı olarak ta kullanılmıştır[1]. Buna rağmen sinoloğ De Groot, kelimenin varlığını, Çin kaynaklarına dayanarak ilk çağlara kadar götürmekte ve bu çağlarda adı geçen Ti kavmini Türk'ten saymaktadır. A.

1 V. V. Bartol'd, *Oçerki istorii turkmenskogo naroda, Turkmeniya,* I, 1927, s. 9-10; J. Németh, *Zur Kenntnis der Petschenegen,* KCsA. I, 1922-25. s. 219-225.

von Gabain, haklı olarak, bu fikre itibar etmemektedir[1]. Çünkü Orhun ve Uygur kaynaklarında 'genç, kuvvetli, güçlü' manalarında geçen Türk kelimesi, orta çağın ilk zamanlarında, uzun bir mesafeye yayılmış bir halde yaşayan büyük bir halk kitlesine veyahut büyük bir millet topluluğuna verilen bir etnonim olmamış, yalnız bir kabileye verilen ad olmuştur. Ancak, sonraları, kuvvet bulan ve bu kabile etrafında toplanan birçok halkların müşterek adı yerine geçmiştir.

Kağanlığın etnik bünyesine ait en iyi ve birbirini tamamlayan bilgiye Çin kaynakları ile yazıtların bizzat kendisinde rastlamaktayız[2]. Nitekim yazıtlarda açıklanan Türk dilli halkların adları şöyle olmuştur: Türk, Oğuz ~ Tokuz - Oğuz[3], Kıpçak, Karluk, Kırgız, Teles ~ Töles[4], Tardus, Türgiş[5], Çık, Az, Bayırku, Kurıkan, Toñra, Basmıl ve saire ki, bunların bir kısmı, Çince telâffuzlarile, Çin kaynaklarında da mevcuttur. Bu suretle VI-VII. yüzyıllar zarfında, büyük Türk kağanlığına giren ve birbirine yakın şivelerde konuşan Türk kavimleri kaynaşmasından hasıl olan «Türk» birliğinin, zamanımıza kadar kendilerini muhafaza edegelen Türk halklarının türemesinde de azim rolü olmuştur. Bu halkların kendilerine göre ilerlemiş birer kültür-formasyonu mevcut olmuştur. Türgiş yahut Türgeş'lerin, daha VII-VIII. yüzyıllarda, sikkelere sahip bulunmaları buna gerçek bir delildir.

Bununla beraber, Türk ana vatanı göçebecilik hayatının, ilk çağ siyasî tarihi hakkındaki bilgimiz oldukça kıttır. Ancak Orta-Asyanın doğu bölgesi tarihile sıkı sıkıya bağlı kalan Altay göçebeleri tarihi, bu yönden aydınlatılacak olunursa, daha Milât sonrası I. ve II. yüzyıllarda buraları, ardı sırası kesilmeyen bir sürü idarî birlikler kurulması, çökmesi ve çözülmesine sahne olmuştur. Daha sonraları, Orta - Asya bozkırlarında, büyük ve kudretli Hun siyasî hakimiyeti kurulunca, sahanın kudretli ordu ve kabileleri, müşterek bir ittifakla, Şanyuy'un askerî başçılığı altında dünya tarihince de siyasî bir vahdet olarak kabul edilen, çöl devletini veya imparatorluğunu vü-

1 A. von Gabain, *Hun - Türk münasebetleri*, İkinci Türk Tarih Kongresi, TTK., 1943, s. 901.

2 Bu halklar hakkında bk. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St.-Petersburg, 1895, III, s. 424-428; P. Pelliot, *L'origine de Tou-Kiue, nom chinois des turks*, TP. 1915.

3 F. v. Laszlo, *Die Tokuz-Oguz und die Köktürken*, Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicta, Budapestini, 1942-1947, s. 103-109.

4 A. Caferoğlu, *Tardus ve Töles kavimleri hakkında yeni bir düşünce*, Ülkü, 1936. sayı 41, s. 370-375.

5 W. Kotwicz, *Contributions a l'histoire de l'Asie Centrale*, RO. 1948, XV, s. 180.

cuda getirmişlerdi. Hunların çöküşü üzerine hakimiyet Moğol dilli Juan-Juan'lara geçmiştir. 552 tarihine kadar devam eden bu imparatorluk, bu tarihte yerlerini ve idarelerini Göktürk kağanlığına terketmiştir. Bu kağanlık, devri için, örnek bir devlet teşkil etmesi bakımından, geniş araştırmalara konu olmak değerini göstermiştir. Elimize geçen yazıtların Orhun devleti zamanındaki Türk toplum ve siyasî teşkilâtlarını, istendiği ölçüde aydınlatması, şüphesiz Türkoloji araştırıcılarına değer biçilmez bir kaynak olmuştur. Ancak, bu konu üzerinde çalışanların, metin çözümündeki çeşitli anlayışları, ve çözümlemeleri birçok noktada kesin sonuca varılmasını engellemektedir. Nitekim, Türkoloji edebiyatında revaçta olan görüşe göre, ilk Türk kağanlığı, kendine mahsus bir demokratik temel üzerine kurulduğu halde, son zamanlarda bunun zıddına olarak, bu devir Türk feodal aristokrasisinin de güçlü ve kuvvetli bir toplum olduğu iddia edilmektedir. Gerçekte birbirini tamamlayan bu iki farklı görüş, kesin bir sonuca vardırılmamakla beraber, kağanlık devri Türklük tarihine, dikkatimizi çekmesi bakımından, sağlam bir ikaz karakterini taşımaktadır. Zira yazıtlar, Türk siyasî hayatı kadar, toplum yaşayışının birçok yönlerini de aydınlatmaktadır. Bununla beraber, Türk tarihi, henüz bilginlerce, Avrupa kavim ve halkları tarihi araştırması derecesine çıkarılamamıştır. Şimdiye kadar yapılagelen araştırmalar ve incelemeler, askerlik hayatına, saray içi devrimlerine, daha müsbet ve verimlice olarak, devlet yapısına, Çin ve komşu milletlerle olan ticarî münasebetlere, münhasır kalmıştır. Asıl Türkün iç tarihi, medenî ve siyasî, hele toplum ve iktisadî yaşayış tarzları, gerçek düşünüş ve tefekkür cepheleri, tamamile inceleme dışında bırakılmıştır[1].

Bu kabilden olarak Göktürklerin din, inanış ve telâkkileri ile bunların dil üzerindeki etkileri, şimdiye kadar ele alınmamıştır. Dinin dile tesiri meselesi bilhassa Uygur Türklerinde kendisini hissettirmektedir. Bu basit bir olay olmaktan çıkarak önemli bir konu halini almıştır. Nitekim Şamanist olmalarına bakmayarak Göktürklerle Çinliler arasında bir din telâkkisi birliği açıkça göze çarpmaktadır. Her ikisinde de «Sema takdisi» müşterektir. Her

1 Bu hususta bk.: A. N. Bernştam, *Sotsial'no-ekonomiçeskiy stroy Orhono-eniseyskih tyurok VI-VIII ve kov*, M.-L. 1945 *(VI.-VII yüzyılları Orhun - Yenisey Türklerinin içtimaî - ekonomik yapısı)*; A. N. Bernştam, *K voprosu o vozniknovenii klassov i gosudarstva u tyurkov VI.-VIII. vv. n. e.*, M.-L. 1939 *(Milâdî VI.-VIII. yüzyılları Türklerindeki sınıf ve devlet kuruluşu meselesine dair)*; N. N. Koz'min, *Klassovoe litso atısı Yollığ-tegina* Oldenburg armağanı, 1934 *(Orhun âbideleri muharriri «Atısı» lâkaplı Yollığ-tigin* (A. Caferoğlu tercümesi), Ülkü, 53, 1937, s. 349-358; 54, s. 431-440); W. Barthold, *Die historische Bedeutung alttürkischen Inschriften in der Mongolei.*

iki imparatorluk semayı mukaddes ve hakanını semadan inme bir unsur telâkki eder[1].

Yalnız sema değil «yer» de Göktürklerce takdis edilmiştir. Çin kaynakları kendi ülkelerindeki dağa «Tanrı Dağı» adını vermişlerdir[2].

Göktürklerde, Şamanizm bakiyesi olmak üzere, tahta çıkan hakanın boğazını ipek mendille sıkmak geleneği de mevcut olmuştur. Bu merasimde boğazdan çıkan hırıltılı sese göre, Şaman tarafından hakimiyet süresi tayin edilirmiş. Çin tarihçisi O. Franke bu tipik olay üzerinde esaslı surette vermişlerdir.

Bu suretle Bozkır ve Çin cephesindeki iki ana kavmin, medenî telâkkiler tipi üzerinde durulmuş iki kültür dünyası görüşleri tespit edilmek istenmiştir. Ele alınacak olan tipik unsurlar arasında: «Kurt», «kişi», «bora» ve saire gibi kültleşmiş inançlar da vardır. Bunlar zamanında birer tanrı vazifesini de görmüşlerdir. Ayrıca çeşitli köklerden türetilen ünvanların delik deşik edilmesi Türklük tarihi için de elzem görülmektedir. Kül tigin, Yulluğ tigin, Tonga tigin gibi antroponimlerin gerçek ifadesi, henüz bilinmemektedir. Hele prensesin «kunçuy»la ifadesi, aile hukuk ve kuruluşu için bir ipucu olabilecek değerdedir. Bilhassa ilk coğrafik adlandırmalar da, güzel bir kültür yaradıcılığı unsuru olarak sayılmalıdır. Meselâ: Bökli[3], Ötüken, Doğu balık ve saire gibi.

Mamaafih asıl Orhun yazıtlarının en önemlilerinden sayılanları: 1) Bilge Kağan'ın küçük kardeşi Kül tigin'in mezar taşı, 2) Bilge Kağan'ın kendi mezar taşı, 3) Bu iki kardeşin babası İlteriş Kağan'ın müşaviri ve yardımcısı olan Tonyukuk'un kitâbesi ve 4) Selengin adını taşıyan yazıtlardır. Bu sonuncu bir az zaman farkı ile ayrılmasına rağmen, tamamile başka bir siyasî devrin malıdır. Buna göre de bu âbide konu dışında bırakılacaktır. Diğer üçü ise şekil, zaman ve muhtevaca birbirine yakın olduğundan, yekdiğerini tamamlamaktadır. Bunlar, artık alelâde mezar taşı olmaktan çıkıp bir nevî siyasî beyanname karekterini taşımaktadırlar. Bahusus ki, kitâbelerin kendileri dahi, bu vasfı haiz olduklarını belirtmekten geri kalmamış-

1 P. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesider*, IX, s. 21/39; Pelliot, *l'Edition collective des Oeuvres de Wang Kouo-Wei*, TP. XXVI, s. 152.

2 Lui Mau-Tsai, *Kulturelle Beziehungen zwischen den Ost-Türken (= Tu'küe)* und *China*, Central Asiatic Journal, III. N. 3, s. 192 - 193; *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte des Ost - Turken*, Göttinger Asiatische Forschungen, 1958.

3 G. Clauson, *A propos du manuscrit Pelliot Tibetaine*, 1283, JA. 1957, s. 19 - 20; A. Potapov, *O narode Böklivskoy - skoy stepi (Bökli istepinin halkı hakkında)*, Tyurkologiçeskie issledovaniya, 1963, s. 282 - 291.

lardır. Bundan, daha o devirlerde yazılı çıkışlarda bulunmak, bütün ele dahil halka hitap etmek gibi, muayyen bir göreneğin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yoksa, ölen herhangi bir prensin veya kahramanın mezar taşlarında, birçok defa kendisinin hiç bir ilgisi bulunmadığı hâdiselere ve olaylara, yer vermeye lüzum kalmazdı. Oysa ki, gayrı müsait tarihî şartlar ve coğrafik durumlar içerisinde kendi değerlerini muhafaza eden Yenisey ve Orḫun tipindeki âbidelere, Orta - Asya'yı, Moğolistan'ı ve Cenubî-Sibirya'yı içerisine alan geniş sahada, bugün bile rastlanmaktadır. Bu ise, yazıtların düşündüğümüzün üstünde bolca miktarda olduğuna ve aynı zamanda, zengin bir okuryazar ve münevver Türk kitlesinin mevcudiyetine delâlet etmektedir. Anlaşılan yazılı hitâbet, bu Türklerde takdir edilecek bir alışkanlık haline getirilmişti. Yoksa, böyle bir hazırlıklı okuryazar kitlesi olmamış olsaydı, ne yazıtları yazan Türk yazıcılarına, ne de siyasî beyanname yayınlamaya ihtiyaç olurdu. Bahusus ki, âbideler kendine muhatap olarak hem devrini, hem de gelecek Türk nesillerini göz önünde bulundurmak gibi, çok önemli bir özelliğe sahip olmuştur. Demek ki, âbideler Türk tarihine ve İstiklâl Savaşına rehberlik etmek vazifesini de üzerine almışlardır. Bunu, bizzat yazıtların üslûbu ile oldukça işlenmiş bir edebî dilin kullanılışında ve mevcudiyetinde görmek mümkündür. Bu dili, mahdut bir çevre ve muhite maletmek çok hatalı olur. Zira ilk iki kitâbenin yazarı Yullığ Tigin'le üçüncü kitâbenin yazarı ihtiyar ve yıpranmış millet hâdimi Tonyukuk, ne kadar, alelâde okuryazarların üstünde olurlarsa olsunlar, vücuda getirdikleri yazılı eserlerinde, şüphesiz hem devirlerinin hem de gelecek Türk nesillerinin kendi tarihlerini okuyup anlaması gerektiği noktasından harekete geçmiş bulunmaktadırlar. Nitekim Çin kaynaklarına göre, Çinliler arasında Türkçeyi bilen kimselerden birisi «Nirvana - Sutra» yı Orhun Türkçesine çevirmiştir. Hatta bu Türkçeye ait bir sözlük bile mevcuttur [Liu - Mau-Tsai, s. 198-199]. Alelâde mezar kitâbeleri dışında gördüğümüz bu yazıtlar, devirce Türk milletine yapılan hizmetlerin, olduğu gibi anlatılması endişesile, âdeta iki taraf arasındaki görüş farklarından doğmuş ve ifade bakımından polemik bir eda taşımıştır. Yazıtların çağdaş olmasına rağmen, Tonyukuk'un kitâbesi, kendisinden bahsetmiyen ve hizmetlerini hiç te kaale almayan ilk iki âbideye, bir nevi cevap gibi görünmektedir. Tonyukuk[1], kendi kitâbesinde bazı hiddetli ifadelerle, hâdisatın ve insanların rolünü, ilk iki kitâbede gösterilenden farklı görerek düzeltmeye çalışmakta, fikir tashihlerinde bulunmaktadır. İfadesi, Türkçesinin ufak tefek düzensizliğine rağmen, bazan çok canlı ve

1 W. Kotvicz, *Contributions*, s. 185 vd.

dikkati çekmektedir. Ata sözleri ile fikrini, halk psikolojisine uygun olarak, açıklamaktan çekinmemektedir[1]. Yerine göre eğlenmeği ve istihzayı da unutmamıştır. Dikkat ve itina ile kendi hizmetlerini okuyucu kalbinde yerleştirmeye çalışmıştır. O, kitâbesinin bir yerinde «idaresi altında birleşen Türk milleti ile Oğuz'ların refahı için Bilge Kağan'ın kendi hâkimiyetini sürdürmekte devam edişini», sırf kendisi ile İlteriş Kağan'ın tedbirli idare ve işleri tanzim edişine atfetmekten dahi çekinmemiştir.

İlk iki âbidenin yazarı Yullığ Tigin ise, taşıdığı unvandan da anlaşıldığı üzere, üst topluma mensup, hükümdarına bağlı ve istenileni yazmaya memur bir kimsedir. Şüphesiz bilgin, kalburüstü münevver, üstelik Türkçeye vakıf «Atısı» lâkabını taşıyan bir şahsiyettir. Kitâbesi, koyu bir polemik ifadesi taşımaktadır. Şiddetli bir ihtirasla, mensup olduğu devlet reisinin oryantasyonunu, yegâne doğru esaslara dayanan bir fikir olarak, tanıtmaya çalışmakta ve düşman tarafın bütün kötü hallerini, ifşa etmektedir. Kitâbeler üzerinde, muhtevalarına daha yakından dokunulacak ve karşılaştırmalar yapılacak olunursa, çok ciddî fikir ayrılıklarına şahit olmak mümkündür. Bütün bunlar, Göktürk devleti Türk toplumu içerisinde, birbirine sarılmış esaslı zümre, fert ve sınıf mücadelesinin mevcut olduğunu göstermektedir. Beyler kendilerine bağlı halkı kendi himayeleri altında tutmuş, ülke veyahut «el», iktidarda bulunan beyler arasında idâreten bölünmüş, Kağan kendisi de beylerin en kuvvetlisi olması hasebile, en yüksek mevkie yükseltilmiştir. Ayrıca Kağan gibi beylerin de oğlanları, uğuş'ları, kulları, cariyeleri ve «Kara budun» u bulunmuştur. Fakat, bütün bunların başında herkesin itibar ettiği ana vatan karşılığı bir «el»; hükümdar karşılığı da bir «Kağan» bulunmakta idi.

İlkçağ Türk onomastiği bakımından «el», «yurt» ları birleştiren ve aynı zamanda istiklâl mefhumunu içerisine alan, bir nevi toponim karakterini haiz olmuştur. Önceleri istiklâliyet, kabile birliklerine şamil olduğu halde, sonraları «el» in kuruluşu ile, ister istemez, bu zümrevî birlikler de ortadan kalkmıştır. Yazıtlardan elde ettiğimiz bilgiye göre, iptidaî bir devlet teşekkülü yapısını temsil eden «el»in başında münevver ve halk tarafından seçilmiş bir «Kağan» bulunmakta idi. Onun idaresi altına girmiş bulunan kabile ve halklar, muayyen mükellefiyete tâbi tutulmuşlardır. Esasını Türk dilli halk ve kabilelerin teşkil ettiği kağanlıkta, göçebe toplum hayatına renk ve ruh veren «töre» hakim idi; bu suretle eski başıboş göçebelik hayatı, yeni bir it-

1 A. Caferoğlu, *Orhon abidelerinde atasözleri*, Halkbilgisi Haberleri, 1930, sayı 3, s. 43 - 46.

tihad ve birlik hayatı eşiğine kadar ulaştırılmıştır[1]. Daha sonraları «el» in gelişmesi ve göçeri Türk halklarının yeni yaşayış bünyesine uyması ile, Göktürk devletinin kendisinde bile «Elteriş ~ İlteriş», «Elbilge», «Elteber» «beg», «tigin» gibi devlet teşkilâtı yapısına giren çok önemli mefhumların türemesine sebebiyet vermiştir[2]. Bunun dışında, silâh gücile «el» sınırları içerisine alınan yeni kabile veya halkları idare etmek üzere: «Şad», «Yabgu», «Tarkan» gibi vazifeli muayyen memuriyet kadroları da vücuda getirilmiştir. Böylece Göktürk devleti, çağının devlet ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelişmiş bir idare sistemine malik olmakla[3], zamanı için dört başı mamur bir Türk devletinin temel yapısını, ana vatanında kurmuş. Türk kültür gelişmesinin merkezini de tesis etmiştir. Şöyle ki, VI-VIII. yüzyıllarında Orhun vâdisinde birlik halinde yükselen Göktürk devleti, içerisine aldığı Türk dilli halkların dil ve edebiyatlarile beraber, geniş ölçüde Türk kültür kalkınması için de en müsait şartları haiz olmuştur ve Hun devleti birliğinin çökmesile, kökleşmeye yüz tutan medeniyetin ortadan kalkmasına, Türk kültürünü esareti altına alan Çin istilâsına da, kat'i bir son vermiştir. Edebî Türk dilinin bir nevî başlangıç devresini teşkil eden bu çağ, bir taraftan, bazı Türk halk ve boylarının birleşmesile Türk milliyetçiliğine bir zemin hazırlarken, bir taraftan da aynı milliyetçilik duygusile, ilk defa tarihî sahaya çıkardıkları Türkçe ile, mükemmel bir dil, edebiyat ve tarih âbideleri vücuda getirmiş, bununla da yetinmeyerek, Türk dil kültürüne bir şekil verme amacile, yazıtlarında toponimik unsurlar dışında, yabancı dilden gelme kelimelerin kullanışına asla yer vermemeye itina göstermiştir. Bugün özenerek ulaşmaya çalıştığımız bu temiz Türkçe, bu suretle ilk doğuşunu, Türk anavatanına borçludur. Cihan milletlerine de yurtluk vazifesini gören Orta - Asya'nın bu sahası, elbette toprağının ve taşının otohton sahibi Türkler için, herkesten fazla, yeni bir kültür doğuşunu beklemekte, hiç te haksız olmamıştır. Tarihî sebepler bu yeni kültür gelişmesi için gereken şartlarla da mücehhez bulunmakta idi. Yüzyıllar boyunca Çinlilere karşı devam eden istiklâl savaşları ile, durmadan gelip geçen ve göçen halklarla temasın, Türk yurtseverliğine ve tefekkürüne aşıladığı bilgi, yenilik ve görgü, şüphesiz, bu şartlara dahil idi. Yurdunu cengâverliği ile koruyan bu çağ Türk toplumu, düşünüşünü, kültürünü dilile,

1 A. N. Bernştam, *Sotsial'no - ekonomiçeskiy story*, s. 100-102 ve 158.

2 A. N. Bernştam, *Radovaya Struktura Tu-Gyu VIII. veka*, Izv. GAIMK. No. 100, s. 561 *(VIII. yüzyıl Tu-Gyu'ların kabilevî yapısı).*

3 A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda han unvanları*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 1931, s. 105-119.

yazısile ve san'atı[1] ile elde etmek zorunda idi. İşte «Türk» birliği adı altında şahlanan Türklük, bu ülkünün tahakkuku yolunda icabeden ve gereken silâha, hurufata, dile ve dilciye, kelimenin tam mânasile, sahip bulunmakta idi. Orḫun yazıtları bunun en açık bir delilidir.

Uzun zaman Türk dünyası ile cihan kültür tarihçiliğinin meçhulü olan, kağanlığa ait yazıtlar hakkında, eski doğu kaynakları dışında[2], ilk sarih malûmat veren, nebatatçı D. Messerschmidt olmuştur. 1718 yılında Sibirya nebatları üzerinde araştırmalar yapmak üzere gönderilen bu âlim, 1721 yılında Yenisey'e dökülen Uybat nehri kolu, Bee çayı civarında, runik işaretli bir âbideyi tespit etmiştir. Fakat bu âbideleri geniş ilim âlemine tanıtma şerefi, Messerschmidt'e yardımcı olarak verilen ve «Ural - Altay» dilleri mektebinin bir nevî kurucusu saydığımız Ph. Strahlenberg'e nasip olmuştur. Üzerinde yazıları bulunan mezar taşlarından, balbal'lardan ve bakır ayna parçalarından bir kısmını eserinde yayınlayan bu esir İsveçli[3], kısa bir zaman içerisinde geniş bilgin dünyasının bu yöne, dikkatlerini çekmeye muvaffak olmuştur. Kimsenin okuyamadığı ve hattâ haklarında en basit bir fikrin bulunmadığı bu çeşit yazıtların, gün geçtikçe çoğalması, yavaş yavaş mütecessis bilginlerin bu sahaya hulûlünü gerçekleştirmeye yaramıştır. Bu kabil'den olarak, Grigoriy Spasski'nin Sibirskiy Vestnik'te yayınladığı yazıtlara ait ipucu verici bir makalesi, derhal lâtinceye çevrilmiş ve bu yolla, artık âbideleri yakından görmek ve yerinde araştırmak, yazıt sahiplerinin durumlarını incelemeye yol açmıştır. Bu çağırışa ilk koşan Fin bilginlerinden I. Aspelin olmuştur. Başkanlığı altında bir alimler topluluğu ile bu sahaya gezi tertipleyen bu bilgin, yazıtları yerinde araştırmış ve yazıların çözülmesini daha yetkili kimselere bırakarak, gezisinde elde edilen malzemeyi ve kanaati öncekilerle de temas suretile yayınlamıştır[4]. Aynı yılda Rusya coğrafya cemiyeti adına bu sahada araştırmalar yapmaya gönderilen N. M. Yadrintsev[5], Orḫun nehri yöresinde, Moğolistan'ın Koşo-Saydam mahallinde, Yenisey âbidelerine kıyasen, daha cesametli sayılabilen ve yüzleri yazılı iki yeni âbi-

1 J. Strezygowski, *Türkler ve Orta-Asya san'atı meselesi*, TM. III, 1935, s. 1-81.

2 Doğu kaynaklarından bu yazıtlara dair ilk malûmatı veren Cüveynî'nin *Tarih-i Cihân-güşâ*'sı olmuştur.

3 *Das Nord - und östliche Theil von Europa und Asia*, Stokholm, 1730.

4 *Inscriptions de l'Jénisséi recueillies et publiées par la Société finlandais d'archéologie*, Helsingfors, 1889.

5 *Predvaritel'my otçet o poezdke s arḫeologiseskoy i etnografiçeskoy tsel'yu v Severnuyu Mongoliyu i Verḫniy Orḫon*, Coğrafya Cemiyeti 1889, N 4.

de keşfetmiştir. Bunlar, sonraları anlaşıldığı üzere, Kül tigin'le Bilge Kağan'a ait olanlardır. Bunlardan birincisi iki dilli olup, Çincesinden de anlaşıldığına göre, Kül tigin'e ait olup 732 tarihlerinde rekzedilmiştir.

Bunun üzerine, 1890 tarihinde, A. Heikel'in idaresi altında bir Fin, 1891 tarihinde de W. Radloff'un başkanlığı altında bir Rus bilgin heyeti, bu alanda araştırmalar yapmak üzere, Orhun âbideleri sahasına gönderilmiştir. Gerek Fin[1] gerek Rus[2] heyetlerinin elde ettikleri sonuçlar, bütün teferruatile yayınlanmıştır. 1891 tarihinde Ongin nehri boyunda Yadrintsev tarafından bulunan büyükçe bir yazıt da, yayınlarda Ongin âbidesi adını almıştır.

Radloff yayını üzerine, yazıtların çözülmesi ve okunmasına başlanmıştır. Bu işte en yüksek şeref payesi Danimarkalı bilgin W. Thomsen'e aittir. Türk milletinin şükranını kazanan bu dilci, yazıtları çözmekle bu vatan yadigârını bütün dünyaya tanıtmış[3], Türk dil ve kültür tarihinin çok erken çağlar ışığı altında ele alınmasını temin etmiştir. Hayatı boyunca bu yazıtlar üzerindeki çalışmalarını elden bırakmayan W. Thomsen[4], ilk okuyuşundaki noksanları gidermek gayesile, âbidelerin Almanca yeni bir tercümesini de yayınlamıştır[5].

Yazıtların çözülüşü ve okunuşu, geniş bir araştırmaya yol açmıştır. Âbidelerin mühim bir kısmı birçok kere yayınlanmıştır[6]. Bunlardan, Kül ti-

1 *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expedition finnoise et publiées par la Société finno-ougrienne*, Helsingfors, 1892.

2 V. V. Radlov, *Trudı orhonskoy exspeditsii, Atlas drevnostey Mongolii*, vıp. 1-4, SPb. 1889 *(Moğolistan'ın eski eserleri atlası)*.

3 V. Thomsen, *Déchiffrément des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei*, Copenhague, 1894; Bu eser V. Rozen tarafından Rusçaya çevrilmiştir, ZVO. VIII, 327-337.

4 V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, MSFOu. V, 1896.

5 Thomsen, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung*, ZDMG. 1924. [Bu eser Rağıp Hutusi tarafından Türkçeye çevrilmiştir, TM. III, 81-118] ve - *Turcica*, MSFOu, XXXVII, 1916, s. 1 - 108.

6 Metinleri tercümesile yayınlayanlar şunlardır: W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I - III, SPb. 1894 - 195; W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Neue Folge). *Nebst einer Abhandlug von W. Barthold*, SPb. 1897; (Zweite Folge) 1899; W. Radloff, *Die Inschrift des Tonjukuk;* P. M. Melioranskiy, *Pamyatnik v çest Kyül - Tegina*, ZVO. XII, 1899; Necip Asım, *Orhun abideleri*, İstanbul 1341; Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul, I - 1936; II - 1939; III - 1940; IV - 1941 ve S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyürkskoy pis'mennosti*, 1941; V. Thomsen, *Samlede Afhandlinger*, III, Kopenhagen, 1922; Talât Tekin *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University. Publications, Uralic and altaic, series, 1968.

gin'e ait olmak üzere 1958 yılında Çekoslovak ve Moğol bilginlerince yapılan arkeolojik araştırma neticesinde 169 parça taş kalıntıları bulunmuştur. Tahmin edildiğine göre bunlar, Kül tigin'in öldürdüğü düşman sayısına muadil dikilen «balbal»lardan ibarettir ve bir nevi savaş erlerinin sembolik tasvirlerini andırmaktadır. Tamamiyle yeni anıtlara da raslanmıştır. Kaplumbağa tasvirinde 2,25 metre boyunda bir mermer heykel de bulunmuştur. Diz çökmüş bir erkek heykeli ise daha 1912 yılında Petersburg'a nakledilmiştir[1]. Araştırıcılardan Lumır Jısl ise, Kül tigin'le zevcesinin heykellerinin bulunduğu kanaatindedir[2].

Bilge kağan ile İlteriş kağanın veziri ve Bilge kağanın kaynatası Tonyukuk'a ait olanlar dışında ise, 1896-97 yıllarında Talas nehri havzasında Evliya-Ata, bugünkü adile Cambul civarında, V. A. Kallaur'la A. Heikel ve arkadaşları tarafından bulunan beş yazılı taş W. Radloff, P. M. Melioranskiy, A. Heikel, J. Németh ve S. E. Malov; Buryat ülkesinde bulunan, runik harfli ağırşak S. E. Malov ve M. Räsänen[3]; 1799 yılında mukaddes Nikola köyünde elde edilen yine, runik yazılı Peçeneklere atfedilen zengin eşya definesi J. Németh[4]; Ermitaj müzesindeki Açıktaş'da bulunan yazılı çubuk S. E. Malov[5] tarafından yayınlanmıştır.

1914-18 yıllarında Dun-ḫuan adlı mahalde, A. Stein tarafından elde edilen, ve şimdiye kadar kâğıt üzerine yazılı runik harfli fragmanların en mühimlerini teşkil eden yüz sahifelik büyük bir kitap, V. Thomsen'ce yayınlanmıştır[6]. Muhtevaca bu fragmanlar Şaman dinine ait olup, batıl inançları içerisine almaktadır. Yine kâğıt üzerinde yazılı birkaç hukuk vesikası da bu bilginee elde edilmiştir.

1 W. Kotvicz, A. Samoyloviç, *Le monument Turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie centrale*, RO. IV. 1926, s. 60.

2 Lumir Jısl, *Kül-Tegin anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonucu*, TTK., Belleten, XXVII, 1963, 107, s. 387-402.

3 K. Donner ve M. Räsänen, *Zwei neue türkische Runeninschriften*, JSFOu. XXV. 2, 1931, s. 1-7.

4 J. Németh. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Bibliotheca Orientalis Hungarica II, 1932.

5 Bk. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskova-Leningrad, 1951, s. 13.

6 Dr. *M. R. Stein's Manuscripts in Türkisch «Runic» Script from Miran and Tun-Huang*, JRAS. 1912, January, s. 181-227 ve *Fragment of a Runic turkish Manuscript from Kara-Khoja;* A. Stein, *Innermost Asia*, II-III s. 1082-1083.

Akademist S. F. Oldenburg'un Turfan vahasından getirdiği runik harfli bir hukuk vesikası W. Radloff[1]; Alman Turfan ilim heyetince, Turfan'ın Idıkut ve Tüyük köylerinde bulunan ve Mânî dinine ait olanlarla, sıhrî taşların vasıflarını bildiren, yazılı kâğıt vesikalar A. von Le Coq, W. Radloff[2], V. Thomsen[3] ve F. W. K. Müller'ce yayınlanmıştır.

Nihayet bilginler dünyasına meçhul kalan ve bugün Rusya müzelerinde mevcut, okunmamış ve çözülmemiş, bazı runik yazılı yeni eşya da vardır: Bunların arasında, bilhassa runik yazılarla süslenenler: iki altın testi, altın kap, altın şişe, at koşum takımı, Çin aynası, gümüş kap, yazılı kemer kaşı ve şimdiye kadar aydınlatılamıyan Orḫun-Yenisey, Tibet ve Moğol yazılı eşyalar[4], dikkatimizi çekmektedir.

Böylece ,Türk ve dolayısile Orta-Asya tarihi bakımından fevkalâde önem kazanan Orḫun yazıtları, ilk bulunuş ve okunuş tarihinden bu yana, muazzam bir araştırma geleneği kurmuştur. Âbidelerin ilk araştırmasındaki canlı ilginin ve inceleme hamlesinin tavsaması şöyle dursun ,bilâkis Türk dili tarihinin gelişme seyrinde, eski değerini, olduğu gibi muhafaza etmektedir. Üzerinde yapılan araştırmaların zengin tarihçesile, konunun gelecek için de geniş ve çekici ruhunu dikkat nazarına alan Samoyloviç, 1914 yılına kadar bu sahaya ait yazılmış araştırmaların mufassal bir fihristini, kitap halinde yayınlamayı lüzumlu görmüştür[5]. O tarihten bu yana olanları da, yeni bir Göktürkçe devri araştırmalar bibliografyasının vücuda getirilmesini icabettirecek kadar zengin ve verimlidir. Mühimleri, A. von Gabain'in gramerinin bibliyografyasına alınmıştır[6]. Bunun dışında ayrıca zengin bir takım yeni araştırmalar da yapılmıştır. Türk kültürünün çeşitli yönleri enine boyuna incelenmiş, kesin olmamakla beraber, yeni aydınlatıcı noktalara temas edilmiştir. Hülâsâ yeni bir Göktürk araştırmaları bibliyografyası hazırlanması zamanı gelmiştir.

1 *Alttürkische Studien*, III, İAN. 1910, s. 1025-1036 ; *Ein Fragment in türkischer Runenschrift.*

2 *Köktürkisches aus Turfan*, BAW. 1909, XI, s. 1047 - 1031 ve W. Radloff, *Alttürkische Studien*, I, JAN. 1909, s. 1213 - 1220.

3 *Ein Blatt in türkischer «Runenschrifts» aus Turfan*, SBAW. XV, 1910, s. 206-306.

4 S. A. Evtyuhova ve S. V. Kiselev, *Desyatiy sezon raskopok Sayano - Altayskoy expeditsii İİMK i GIM.* Inst. Ist. Mat. kultur, III, 1940, s. 39-42. Burada runik hurufatlı iki altın testinin resimleri de yayınlanmıştır [bk. Belleten, XI, TTK., 1947, s. 570 ve S. E. Malov. *Pamyatniki*, s. 16].

5 A. N. Samoyloviç, *Materiali dlya ukazatelya literaturı po eniseysko - orḫonskoy pismennosti*, S. - Pb. 1914.

6 *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, ikinci baskı.

2

GÖKTÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABENİN MENŞEİ VE BU ALFABENİN YAPISI

İlk okunuşundan bu yana henüz menşei ilim âleminde bir türlü halledilmiyen ve fakat Türk filolojisi için çok büyük önemi olan Yenisey-Orḫun harfleri, takriben beşinci asırdan dokuzuncu asra kadar Yenisey Kırgızları ile Tukiyu Türkleri tarafından geniş ölçüde kullanılmıştır. Mevcut vesikalar üzerine, tahminî olarak çizdiğimiz bu devreden daha evvel, Orta-Asya Türklerince kullanılan diğer harfler hakkında da Çin kaynaklarında bazı ufak tefek kayıtlara tesadüf edilmektedir. Bilhassa, Hun Türklerine atfedilen bu harfler hakkında, bugün kesin bir fikir edinmemize yardımı olabilecek hiçbir vesikaya malik değiliz. Hattâ, Yenisey-Orḫun harflerinin bile hangi asırdan itibaren kat'î olarak Türklerce kullanıldığı, lâyıkiyle tesbit edilemiyor. Bununla beraber, bu harflerin pek erken çağlarda Orta-Asya Türklerince kullanılmış olduğunu, kuvvetle tahmin etmemiz için ciddî hiçbir mani yoktur. Zira, Hun Türkleri tarafından ve Çince'nin not harflerini çok yakından andırdığı rivayet edilen bu yazının, Orḫun harfleri ile alâkalı bulunması muhtemel olduğu gibi, 580 Milâd yılında Türk sefiri tarafından İstanbul'a getirilen mektubun da, yine ayni harflerle yazılmış olması ihtimali çoktur. Bahusus bu mektup harflerinin aynı devirde Avrupa'da kullanılanlardan, müstakim çizgili köşelerle tefrik edilişi, Orḫun nehri boyundaki Şarkî Moğolistan Türklerinin de kullandıkları harflerin aynı evsafı haiz olduğunu meydana koymuştur. Yani, bahis konusu mektup yazısı, aşağı yukarı Yenisey-Orḫun harfleri mahiyetinde olmuştur. Bu ise kullanış tarihi olarak Yenisey-Orḫun harfleri için gösterdiğimiz V. asırdan daha evvel Türklerce, yahut buna pek yakın bir yazı, kullanılmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Biz şimdilik ancak, Yenisey-Orḫun harfleri için kullanış tarihi olarak V. Milâdî asrı göstermekle iktifa edeceğiz.

Hun Türklerinin kullandıkları harflerin mahiyetine gelince, buna dair elimizde hiçbir vesika mevcud olmamakla beraber, bu harflerin de, aşağı yukarı Yenisey-Orḫun harflerinin vasıflarını haiz olduğunu istidlâl ede-

biliriz. Çünkü tarih, Türkleri, Milâdın ilk asırlarına doğru, işgal ettikleri arazi ve medeniyet seviyesi bakımından; şimalde, Samoyet ve diğer iptidaî Sibirya halkları; şarkta Moğol, Tungus; cenupta - İran kıt'asındaki Soğd; cenubî şarkîde Çinlilerle çevrilmiş olarak göstermektedir. Medenî seviyeleri yok derecesinde olan Samoyet, Moğol ve Tunguzlar istisna edilirse, Milâdın bu ilk çağlarında Türkler, anlaşılan, çok yüksek bir medeniyet seviyesinde olan bir muhitte yaşamışlardır. Sonraları, tevali eden kavimler göçü, dördüncü ve beşinci asırlara doğru, Türklerin ana vatanları olan Şarkî Türkistan vahasından başlıyarak, tâ garbî Avrupa göbeğine kadar yayılmasına sebeb olmuş ve esas unsurunu öz Türklerin teşkil ettiği Hun Türkleri, bu tarihî akışlarında garplılarla temasa giriştikleri gibi, kendi medeniyet bakiyelerini de bu sahaya yaymağa muvaffak olmuşlardır. Bu Türk akışlarını araştıran Avrupa müdekkiklerinden: Vambéry, F.E. Korş, Tseys, Miller, Kunik, Hirth, Radloff, Tomaschek, Aristov ve sairlerinin Hun Türkleri hakkında yaptıkları tetkikler, vaktile bunların henüz elimize geçmiyen bir nevi millî harf sistemine malik olduklarını meydana koymuştur. Hattâ, bir zamanlar, Nagy - Sent - Miklos hafriyatından elde edilen eşya üzerindeki yazıların ve harf sisteminin bu Hunlara ait olduğu, kuvvetle zannedilmişse de, sonuçta bu yazıların bilâkis Peçenek Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır. Yenisey-Orhun harflerini çok yakından andıran bu Türk-Peçenek harf sistemi ile Macarların «Çertme» denilen hurufat sistemleri arasında ayrıca yapılan karşılaştırmalar, bu sonuncunun da Orhun harflerinden doğduğunu açıkça meydana koymuştur. Maamafih bu yazı sisteminde bazı fonemlerin birbirine uymadıkları da görülmektedir. Çünkü, fonemleri ifade eden işaret şekillerinin değişmesi ve hattâ çok büyük farklarla ayrılması, her şeyden evvel, o harfleri kullanan muhite ve zamana bağlıdır. San'at ve grafik araştırıcıları dahi, bu gibi fonem grafiklerinin değişmesini tabiî görmektedirler. Nitekim, Mânî dinini Türkler arasında yaymaya çalışan misyonerlerin, vaktile kâğıtlar üzerinde Yenisey-Orhun harfleri ile yazdıkları metinlerde yeni fonem işaretlerine tesadüf edilmiş ki, bu fonem işaretleri ne Yenisey ve ne de Orhun harflerinde esasen mevcud olmuştur. Hele, Orta - Asya'nın bu devir lingua franca'sı olan Türkçe ile yazılı metinlerde kullanılan yeni ve yabancı işaretlerin, Tukiyu devleti zamanında tamamile kemâline varmış ve artık mükemmel bir hurufat sistemi şeklini almış olan Orhun harflerinin kullanışı zamanına tesadüf edişi, harf yahut fonem işareti icadı ve değiştirilmesi hakkındaki, biraz yukarıda söylediğimiz, fikri tamamile takviye etmektedir. Böylece, Peçeneklerden daha evvel Hunların cenupta ve Macaristan ovalarında tevakkuf ettikleri zaman, gûya Gotik runî yazı tesiri altında kaldıklarını ve Attilâ'nın sarayında

Gotların epeyce zaman mühim mevkiler işgal ettiklerini, nazarı dikkate alanlar, tıpkı Orḫun harfleri gibi, Hun'ların kullandıkları harflerin de menşeyce runik olduğunu meydana atmışlardır. İşte, haricî şekil bakımından Hun ve Tukiyu Türk harflerinin müşterek bir yabancı run menşeine atfedilişi dahi, bunlar tarafından kullanılan yazı işaretlerinin her cihetten Orḫununkinin aynî olduğu fikrini meydana koymaktadır. Bahusus ki, bu son zamanlarda, Yenisey ve Orḫun harfli eşyanın, hiç kimsenin beklemediği yeni yeni sahalarda meydana çıkması, bu harflerin çok eski olduğunu göstermektedir. Daha, tarihî devirlerde, ilk olarak Türk toplumundan ayrılıp, uzak şimale sığınan ve özdillerini aynile bugüne kadar muhafaza eden Yakut Türklerinin ecdatlarının dahi, bu harf işaretlerini kullandıklarına dair elde edilen son malûmat, Orḫun harflerine daha büyük bir önem verdirmektedir. Şimdiye kadar bildiğimizden daha geniş bir sahada kullanıldığı gün geçtikçe anlaşılan Yenisey-Orḫun harfleri, kanaatimce, beşinci asırdan çok evvel Türkler arasında yaygındı.

Fakat, ne yazık ki, asırlar boyunca Türk dilinin ifade kabiliyetini Orta-Asya'nın bir başından tâ Orta Avrupaya kadar yaşatan ve Türk san'atının şaheserlerinden biri sayılan Yenisey-Orḫun harf işaretleri, bütün önemine rağmen henüz tamamile tetkik edilememiştir. Danimarka âlimlerinden Profesör Thomsen'in keşfinden çok evvel, XII. asırda bu taşlara dair malûmat veren müverrih Cüveynî ve zamanımızdan iki asır evvel Rusya'ya esir düşen İsveç zabiti Strahlenberg'in eserinde, Orḫun âbidelerinden bir kısmının resim halinde yayınlaması ve hattâ Thomsen'in keşfi bile, maateessüf Türk dünyasının dikkatini asla celbetmemiştir. Halbuki, bundan birkaç yüzyıl önce Avrupa seyyahlarından Pallas, 1786 da Tihsen bu yazıların ruhuna ve nev'ine aşina olmadan, bunları Küçük-Asya kavimlerinden Kari ve Likya'lıların san'at ve yazı eseri olarak telâkki etmiş; Tötterman aynı yazıları Araplara, Florinski de Ruslara atfetmiştir. Nihayet, XIX. yüzyıl sonlarına doğru hatırasını her daim hörmetle yadettiğimiz Thomsen'in keşfi ve okuyuşu üzerine, bu Türk anıtlarının üzerinden meçhuliyet perdesi kalkınca, Avrupa bilginleri bu 1500 yıllık Türk san'at ve medeniyet eserini, her noktadan incelemeye başlamış, neticede, eğer söylemek caiz ise, âbidelerin iç yüzünü, bize, dış yüzünü ise kendilerine bahişle, eski Türk san'at kabiliyetini paylaşmışlardır. Ruhu, dili ve yegâne kullananları Türkler olduğu halde, bugüne kadar

1 V. Thomsen, *Saml. Afhand.* III, s. 71-72; J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Bibliotheca Orientalis Hungarica II. 1932, s. 79 ve devamı.

2 Petri, *Dalekoe Pr loe Burgatskago Kraya*. Yakutsk, 1922.

icadı ve menşei, maalesef lâyıkıyle anlaşılamamış ve hakkında birbirinden farklı teorilerinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Buna, bir misal olmak üzere, biz burada ancak Avrupa âlimlerinin ileri sürdükleri esas yedi teoriyi hülâsa etmekle yetineceğiz.

1) Birinci teoriye göre : Orḫun harfleri, menşe itibarile «Run» harflerinden doğmuş ve Türklere İskandinavya'lılar tarafından, kendi istilâ ve futuhatları zamanında ithal edilmiştir. Bu teorinin kurucusu ve belki de yegâne mümessili 1900-1901 yıllarında bu sahayı araştırmaya çıkan heyetin başkanlığında bulunan Helsingfors Üniversitesi Profesörlerinden Fin âlimi Heikel olmuştur.

2) İkinci teori Donner tarafından meydana atılıp Yenisey - Orḫun harflerinin menşeini Küçük-Asya'nın Likya, Finikya, Hitit ve Friji harflerine irca etmektedir[1]. Fin - Ugor cemiyetinin neşrettiği eserin III. tablosunda[2] bu harfler sistemini mukayese eden cetvelde, fonemler bakımından, gerçekten dikkatimizi çeken bir benzerlik arzeden hususiyetler göze çarpmaktadır[3]. Hele, Küçük-Asya kavimlerinden Hitit harflerinin sayı itibarile daha çok Orḫun harflerine uyması meselesi, Türk kavimlerinin etnik hususiyetini araştıran Aristov'un dikkatini celbetmiş ve bu bilgin : «eğer Hititlerin Turanî oldukları tebeyyün ederse, Hitit harflerinin de menşeini Türk kabile damgalarının teşkil ettiği meydana çıkacaktır» demektedir (s. 420).

3) Üçüncü ve en çok taraftar bulan teori Thomsen'inkidir. Bu bilgine göre Yenisey - Orḫun yazıları, ya doğrudan doğruya «Arâmî», yahut ta aynı menşeden türeme muahhar devir Pehlevî harflerinden doğmuştur. Fikri tam ve kesin olmakla beraber, sonraları tereddüt göstererek, en çok Soğd dili ile meşgul olan Gauthiot ile beraber, Orḫun yazılarının menşeini Soğd harflerinin Milâddan evvelki şekline icra etmeye karar vermiştir. Lâkin, âlim ve kâşif Thomsen, bu fikre sapmakla, ister istemez, evvelce serdettiği fikrinden bir dereceye kadar vaz geçmiş ve «Arâmî» harflerinin Orḫun harflerine esas menşe olabileceği hakkında vazettiği ve kendisine bolca taraftar bulabildiği evvelki teorisini dahi, sarsmıştır. Zaten Thomsen, Arâmî namı altında kastettiği harflerin hangisi olduğunu dahi bir türlü tayin edememiş ve mütemadiyen fikrini Arâmî, Soğd, Pehlevî gibi harf sistemleri içerisinde işletmeye çalışmıştır.

1 O. Donner, *Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie*, Journal de la Soc. Finno-Ougr. XIV, Helsingfors, 1896. s. 1-71.

2 *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expedition finnase*, Helsingfors, 1892.

3 N. N. Aristov, *Zametki*, s. 420.

4) Dördüncü teori, birinci ile üçüncü teori arasında, âdeta birleştirici bir köprü mahiyetinde olup, orijinal hiç bir vasfı haiz değildir. Yegâne mümessili bulunan Profesör Radloff, Orḫun yazısı menşeini Thomsen'in meydana attığı gibi Arâmî asıllı olarak kabul etmiş, ve fakat gûya Attilâ tarafından Hun Türklerine ithal edilen Run sistemi tesirini de kendi üzerinde hissetmiştir.

5) Beşinci teori şimdiye kadar saydıklarımızın millî ruhumuza en yakın olanıdır. Bu teori taraftarları, başta Artistov ve Mallitskiy olmak üzere, Orḫun harflerinin menşeini Türk damgalarına irca etmektedirler[1]. Oldukça makul olan ve geniş bir muhit ve taraftar doğuran bu teori, maateessüf şimdiye kadar ilmî bir şekilde izah edilmemiştir. Türk kabilelerine ait ciltler dolduracak olan damga şekillerinin, henüz tedvin edilmemesi, tabiî olarak buna imkân vermemiştir. Zaman zaman küçük makaleler şeklinde, şu veya bu Türk sahası damgalarını içerisine alan neşriyatta, her zaman basit bir yolla, Orḫun harfleri damgalarla mukayese edilmiş, neticede hiç birşey söylenmemiştir. Bu kabil haricî benzeyişe dayanan araştırmalar ekseriyetle sathîdir.

6) Altıncı teori adını vereceğimiz cereyan, üçüncü teori ile beşinci teoriyi yekdiğerine bağlayarak Orḫun yazısı menşeine biraz da Türk rengi katmaktadır. Sokolov tarafından 1904 yılında meydana atılan bu teoriye göre, Yenisey - Orḫun harfleri esas itibarile Arâmî asıllı olup, bilâhara Türkler tarafından kendine mahsus bir tarzda millileştirilerek, Türk damgaları şekline konulmuştur[2].

7) Aynı fikirden ilham alan Profesör Polivanov, kendi teorisini Sokolov'un tetkiki ile beşinci teoriye dayandırmış ve Orḫun harflerini Türk damgalarından neş'et ettirmekle beraber, üzerinde sathî bir Arâmî-Soğd ve Pehlevî hurufatı tesirlerinin mevcut olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca,yine Orḫun âbideleri yazılarına mahsus olmak üzere, satırların sağdan sola ve işaretlerin aşağıdan yukarıya doğru yazılış tarzında da, Çin tesirinin bariz olduğunu meydana atmıştır[3]; «ok», «yay» ve «süngü» ideogramlarının izahı da anlatılmaktadır.

1 N. N. Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskiḫ plemen i nazodov,* Jivaya Starina, 1896, III-IV; N. G. Mallitskiy, *O svyazi tyurkskiḫ tamg s orḫonskimi pismenami,* Protok. sazed. i soobşç. Turkestanskogo krujka lyub. arḫeologii, 1897-1898.

2 N. D. Sokolov, *O başkirskiḫ tamgaḫ,* Trudı Orenburg. Uçen. Arḫivnoy Komissii, 1904, XIII.

3 E. D. Polivanov, *Ideograficeskiy motiv v formatsii orḫonskogo altavita,* Byülleten Sredne-Aziatskogo Gosud Universiteta, Taşkent, 1925, 9.

İşte, Orḫun harfleri menşei hakkında şimdiye kadar, ilim âlemince meydana atılan esas teorileri, aşağı yukarı, burada hülâsa ettikten sonra, diyebiliriz ki, muayyen bir tez hakkında bu kadar farklı ve çok teorilerin mevcudiyeti, haddizatında meselenin halâ kesin bir surette halledilmediğini açıktan açığa göstermektedir. Hele, İskandinav Runları, Arâmî, Pehlevî, Fenikya, Hitit, Soğd, Türk damgaları gibi, menşe itibarile yekdiğerinden farklı işaret sistemlerinin, hep Yenisey-Orḫun harflerine zorla esas olarak kabul ettirilmek istenilmesi, meselenin tamamile yeni bir bakımdan ve ciddiyetle araştırılması lüzumunu göstermektedir. Bilhassa, bir asra yakın, bu vadide Avrupalılar tarafından yapılan ve kat'î bir netice vermeyen usul ve sistemlerin semeresizliği, yeni yapılacak araştırmalarımızda, hem yeni ve hem de başka bir tarzda, meselenin hallini talep etmektedir. İşte, bundan cesaret alarak biz de, eski yapılan tecrübeler dışında, Orḫun yazısının menşeini Türklere götürebilecek sistem üzerinde duracağız.

İptidaî bir şekilde olup Yenisey mezar taşlarına mahkûk Yenisey yazı işaretleri, sonraları daha mütekâmil, fakat mahiyet itibariyle tamamiyle Yenisey âbideleri yazısından neş'et eden Orḫun veyahut bu âbidelerin, ancak bir yerinde etnik adı tasrih edilen «Köktürk» metinleri üzerinde yaptığımız araştırmalar, bize yalnız pratik neticeler teminile kalmamış, aynı zamanda Türk yazı imlâsı meselesi ile, Türk tasvir san'atı gibi, diğer iki mühim sahaya da yakından temasımızı temin etmiştir. Herhangi bir harf icadı ve kullanışı, başlangıç çağında olduğu gibi, Türk Yenisey-Orḫun harflerinin icad ve kullanışı, başlangıcında da, Türkler fikir ve düşünce mahsüllerini diğerlerine bildirmek, veyahut alelâde mükâlemeyi temin etmek gayesiyle, kendi ilk tasvirî san'atlarının muhtelif işaret veya resimlerine müracaat etmişlerdir. Umumiyetle, ilk yazı şeklinin başlangıcını bu iptidaî devir sanat, resim işaretleri teşkil ettiğinden, herhangi bir yazı sisteminin menşei aranılmak istenirken, ilk önce aynı milletin kendine mahsus tasvirî san'atını araştırmak icab eder. Bunun için yazının ilk inkişaf merhalelerini, geçirdiği tekâmül bakımından, asıl san'at ile yazı arasındaki iki mühim gelişme devresi olarak nazarı dikkate almak lâzımdır. Birincisi, optik, ziya vasıtasile işaretlerin tefriki devresi, ikincisi ise, ses, yani işaretlerin fonetik devresi ki, bu evvelce gözle anlaşılan optik devre işaretlerine muayyen ses kıymeti verme devresidir. Bu iki devreyi, his unsurlarının oynadığı roller üzerine tesbit etmek lâzımgelirse, birinci harfler, veyahut yazı tekâmül devresine «göz»; ikinciye ise «kulak» devresi diyebiliriz. Zaman itibarile birincisini tarihten evvel, ikincisini tarihten sonraki devirlere irca edebiliriz. Orḫun harfleri bu ikinci devre mahsulü olup, yazı san'atının ses, yani fonetik devresini temsil etmiş

ve ayrıca kendi başına yeniden silâbik ve alfabetik gibi, iki mühim tekâmül devresini daha yaşamıştır. Bu takdirde, Orḫun harflerinin menşeini ve onun çok iptidaî şeklini tasvir eden Yenisey işaretleri, bize intikal eden şekillerince, yalnız alfabetik olmuş, fakat silâbik olmamıştır. Bu itibarla, tasvirî san'at işaretleri çağından sıyrılıp kurtulmuş olan ve oldukça mütekâmil şekil olan Orḫun ile Yenisey harfleri arasında, muayyen ve karakteristik bir fark mevcuddur. Nitekim, Finlandiya Arkeoloji cemiyetinin yayınladığı «Orḫun yazıtları» adlı esere ilâve edilen resimlerde, Yenisey işaretlerinin sayısı 140 olarak gösterilmekle, bu fark temamile tebarüz ettirilmiştir. Gerçekte ise, Yenisey harflerinin sayısı 159'u bulmaktadır. Bu kadar bol olan Yenisey yazı işaretleri tasvirleri üzerinde yapılan grafik araştırmalar, bunların artık inkişaf merhalesini durduran ve ilim bakımından en kadim tekâmül evsafını muhafaza eden yegâne hurufatın Yenisey işaretleri olduğunu meydana koymuştur.

Bununla beraber, Talas yazı sistemi, genellikle Yenisey yazılarından epeyce farklıdır. Bu ayrılık, bilhassa Orḫun işaretleri karşılaştırılmasında daha açıkça belirmektedir. Selengin yazıları ise tamamiyle bambaşkadır. Ve kendine mahsus bir özelliği vardır. Aynı özelliklere S. E. Malov'un çözümlediği Talas çubukları üzerindeki yazıda raslanmaktadır. Diğer runik yazılarından ayrılmaktadır. Bu alfabe daha fazla Peçenek alfabesiyle Macarların «Kertme» yazısını andırmaktadır[1].

Son zamanlarda Don ırmağı yöresinde bulunan runik işaretli yazıtlar, yerli toplum üzerinde, olancasına etkili olmuştur. 1948-1949 yıllarında Ulan Bator'un yüz kilometre ötesinde Bayan-Modnim adlı bir yerde, elde edilen Orḫun yazılı abide, yan taraftan yukariya doğru yazılışı bakımından, bir ayrıntı göstermektedir. Bu yazıt Fen-tszya-şen tarafından çözümlenmiştir. Bu bilgine göre yazıt, ziraata aittir[2]. Fakat bence, okuyuşu oldukça cesuranedir.

Yazı, daha fazla VIII-IX. yüzyıllar mahsulünden, yani Uygurlar devresinden sayılmaktadır[3].

Malûm olduğu üzere, eskidenberi teessüs etmiş olan klâsik harf sis-

1 S. E. Malov, *Talasskie epigrafiçeskie pamyatniki (Talas epigrafik yazıtları)*, Materiali Uzkomstarisa, 1936, 6 - 7, s. 17 - 38.

2 Fen - tszya - şen, *Runiçeskaya nadpis iz vostoçnoy mongolii*, Sovetskaya Etnografiya, 1959, 1, s. 3 - 5.

3 E. Rıgdılov, *O znakah na plitah s runiçeskimi nadpisyami*, Epigrafika Vostoka, 1954, IX, s. 70 - 72.

temleri için, aşağı yukarı, 22 harf işareti kabulile yetinilmiştir. Bu takdirde, herhangi klâsik harf sistemile, iptidaî mahiyette bulunan Yenisey harfleri sistemi arasında, göze çarpan bu kadar büyük bir işaret sayı farkı, herhalde, Yenisey işaretlerinin çok arhaik bir mahiyette olduğunu ve tasvirî san'at çağından hurufat sistemine doğru, geçici bir devre yaşadığını, göstermektedir. Yani, Yenisey hurufatı, hurufat sistemlerinin en yüksek tekâmül çağını teşkil eden sesli hurufat devresine daha girmemiş ve iptidaî hurufat gelişme çağı olan optik devreyi, diğer tabirle, fikri göz vasıtasiyle nakleden çağları yaşamıştır. Mevcut Yenisey işaretlerinde müşahede edilen bu hususiyet üzerine, sair eski hurufat işaretleri sisteminin de, tıpkı Yenisey hurufatının geçirdiği muvakkat devreleri idrâk ettiğini görebiliriz. Bahusus ki, paleografi araştırıcılarının, Yenisey hurufatı için oldukça karakteristik olarak, muayyen bir harf için, duplet işaretlerin kullanıldığını tesbit edişleri ve aynı hususiyetin eski Yunan ve Lâtin hurufat sistemlerinde de, vaktiyle yer bulduğunu kaydetmeleri dikkatimizi çekmektedir. Ege denizi kıyılarile Yenisey boyundaki halklarda, muayyen bir harfe mukabil, kullanılan işaretlerin değiştirilmesindeki göze çarpan bu âhenk ve usul, duplet işaretlerinin tasnifi meselesini bir dereceye kadar kolaylaştırmağa yarar keyfiyettir. İşte, bu duplet işaretlerinin tasnifi üzerinedir ki, herhangi bir harf için ittihaz edilen duplet işaretlerden maada, bâzı işaretlere ses kıymeti verirken, eski dinî merasim karakterini haiz ideografik işaretler de, buraya dahil olabilmişlerdir. Bu takdirde, eski optik devre hurufat işaretlerinin bakiyeleri, nisbî bir derecede olsa bile, kendi varlığını Orḫun hurufatı sisteminde de muhafaza etmiştir. Grafik araştırıcıları, Yenisey ve Tukiyu hurufat işaretleri mukayesesi sonucunda, her ikisinde de, eski dinî merasimlerdeki hareket ve jestikülâsyon tasvirlerini andıran işaretlerin veyahut sembollerin aynen mevcud olduklarını görmüşlerdir.

Aynı görüşü dikkate alan paleografi bilginleri, optik devre yazı işaretlerinin, ses kıymeti alma zamanlarında, eski iptidaî hayat, görenek ve geleneklerine bağlı dinî merasim ve âyinler işaretinden de bazılarını almaya mecbur olduklarını kabul etmektedirler. Şu kadar ki, Yenisey tasvirî san'at âbidelerini inceleyen, eski san'atlar araştırıcısı bilgin Savenkov, Türk Yenisey - Orḫun hurufatı menşeini çok yakından alâkadar eden bir eserinde[1], Yenisey mezar taşlarındaki hurufat işaretlerinden doğan Orḫun harflerine, birer dinî âyin ve merasim rümuzu mahiyetini vermiştir. Bu bilgin VII. yüzyıl Türk dinî âyinlerine has «ellerin kaldırılması, indirilmesi, parmakların

1 Savenkof, *O drevnih pamyatnikah izobrazitel'nago iskusstva na Enisse*, M. 1910.

hareketleri» gibi hususlar üzerine, birçok Orhun harflerinin, ancak Türklere mahsus dinî bir sembol olduğunu meydana koymuştur. Bu bilhassa, «başı aşağı, başı yukarı veyahut sağa ve sola» müteveccih şekillerde kullanılan ve tamamile başka başka ses kıymetlerini ifade eden harf işaretleri için varittir. Bugünkü Şâman davul, elbise ve umumiyetle âyin âletlerinde, bahis konusu Orhun hurufatı işaretlerine aynen tesadüf edişimiz, Savenkof'un fikrini, tamamile teyit etmektedir. Şâmanizm dinine mensup bugünkü Türk kavimlerinin kâhinleri olan Şâmanların dahi, muhtelif analitik jestlerle, ilâhlarla münasebete ve temasa girişmeleri, eski Türk dinî kültünden başka birşey değildir. İleride, Şamanizm dinî âyinlerini ve telâkkilerini bir araya toplayıp neşredecek olanlar, bu gerçeği sezmekte ve görmekte müşkülât çekmiyeceklerdir. Hattâ bugün bile, eski Türk dinine ait elimizde mevcut malûmat üzerine, eski Yenisey ve Orhun hurufatı başlangıcında, bu öz Türk dinî işaretlerini, optik devre hurufat unsurları yerine kullandıklarını görmek, tamamile mümkündür. Zira, kısa bir zaman zarfında Yenisey âbidelerindeki 160'a yakın harf işaretlerinin kısaltılıp Orhun âbideleri harfler sisteminde 39'a indirilmesi, gelişi güzel ve keyfî bir hâdise olmamıştır. Düzgün bir alfabe şeklini alan Orhun yazısı, artık Tukiyu devletinin parlak devri olan VIII. yüzyılda, Türk devlet dilinin ifadesi için, evvelce dağınık ve yaygın bir kabile hayatı süren Kırgızlardaki bir takım mahallî ve farklı dinî sembol işaretlerine, ihtiyaç hissetmiştir. Başka başka etnik tesirlerle, Yenisey hurufatı bünyesinde günden güne artan işaret sayıları, ona, mahallî ve millî bir Türk hurufatı çeşnisi vermekle beraber, bizim, alfabe hakkındaki bugünkü telâkkimiz yapısında, ancak gerilemesini mucip olmuştur.

Sırf hurufat tarihini alâkadar eden bu sonuncu keyfiyet dışında, diyebiliriz ki, hattâ grafik ve paleografik incelemeleri bakımından bile, menşeini yabancılara atfetmekte ısrar eden bilginlerin, biraz evvel saydığımız teorileri ihlâfına, Yenisey ve Orhun hurufatı, Türklerin millî bir icatları olmuştur. Fakat bu, Yenisey ve Orhun harflerinin millî olduğunu gösteren, yalnız bir cephesidir. Şimdi, diğer ikinci bir yönden de meseleyi araştırmak gerekir ki, paleograflarca dinî olmayan harf işaretlerinin de millî oldukları anlaşılabilsin.

Umumiyetle, yazının gelişme çağları ve onu tavsif eden çeşitli yazı sistemleri, daha tarihten önceki devre insanlarının herşeyden evvel, hissî uzuvları tekâmülüne bağlı olmuştur. İlk iptidaî hayat çağlarında, bizim bugünkü telâkkimize göre, muayyen bir yazı sisteminin mevcut olmadığına şüphe yoktur. Sonraları iptidaî münferit aile hayatının, içtimaî bir kalıba girmesi ve ilerledikçe, cemiyetlerin tekâmülü dolayısile, eski görüşme ve anlaşma vası-

talariyle iktifa edilememiş, zarurî olarak, yeni vasıtalar aramaya mecbur kılınmıştır ki, bu da ilk merhalede insan aklına gelen, gördüğü ve kullandığı eşyalardan istifadeye münhasır kalmıştır. Mütemadiyen göz önünde bulunan her eşyanın, iptidaî seviyede bulunan insan için, kaçınılması kabil olmayan bir hayat aleti vasıtası olması, muayyen bir kullanma zamanından sonra, muayyen mefhum medlûlleri ifadesine yaramıştır. Hurufat tarihinde ideorafik çağ diye anılan bu devrede, ses ve sada, yani muasır dil fonetiği hususiyetleri mevcut olmamıştır.

Bu ilk hurufat devresinde, aşağı tabaka çağlarında bulunan insanlarda, ziya daha fazla müessir olmuş, sadâ ve ses ise, ancak çok az bir mikyasta yardımcı rolünde kalmıştır. Halbuki, daha yüksek bir medeniyet tabakasındaki insanlarda, bilâkis, sada tam hâkim bir unsur mahiyetini haiz olmuştur. Görmenin hâkimiyeti çağlarında, bütün fikir ve his ifadesi için kullanılan işaretler, hep göze müteveccih olmuş ve hurufat karşılığı kullanılan işaretler de, hep bu uzvun faaliyeti ve anlama kabiliyeti nisbetinde kurulmuştur. Nitekim İptidaî İnsanlarda Haritacılık adlı eserinde Adler, halâ bugün bile eski an'anevî hayat tarzını yaşayan Yakut Türklerinde, deniz ve nehir kıyılarile Taygalarda balıkçılık ve avcılık hayatı sürenlerde, uzağı görme kabiliyetinin fevkalâde inkişaf ettiği halde, şehirlerde yaşayan Yakutların, tam aksine olarak, karşılarındaki bir resmi, âdeta görmiyecek kadar zayıf gözlere malik olduklarını, haklı olarak, kaydetmektedir (s. 14). Böyle fizyolojik hususiyetlerin, ilk konuşma vasıtası olan işaretlerin çizilmesinde ve tesisinde, şüphesiz büyük tesiri olmuştur. Uzağı görmek kabiliyetinde olan balıkçı ve avcı bir Yakutun, iptidaî bir insan hayat çağında olmasına rağmen, insan zekâsını hayrette bırakacak derecede muntazam ve doğru bir coğrafya haritası çizebilmesi, buna başlıca bir delil teşkil edebilir. Sonraları münasebet cihazı olarak konuşmada kulağın, tedricî bir inkişaf dairesinin, görme üzerinde hâkimiyet kurması, evvelce göz vasıtasiyle anlaşılan işaretlere, yeni ve tam başka bir hususiyet vermiştir ki, bu da bugün, bizim kullandığımız hurufatın ilk başlangıç devresini teşkil etmiştir. Orhun hurufatı, işbu görme devresinden çıkıp ses vasıtasile Türk dilini yaşatmaya başlayan Tukiyu Türklerinin ilk hurufatı olmuş ve mahiyet itibarile ışık, yani optik hurufat devresini arkada bırakarak, fonetik bir şekil almıştır.

Böylece, yazı ve hurufat tekâmülünün muharriki ve merhaleleri olan ışık - optik ve ses - fonetik keyfiyetleri üzerinde biraz durduktan sonra, göz ve kulak cihazlarının tekâmülünü, hurufat inkişafı için, daima göz önünde tutmak icap eder. Grafik tasvirlerin, yahut da ruhî halleri ve düşünceyi ifa-

de eden işaret tasvirlerinin tekâmül derecesi, herhalde, görme, işitme ve konuşma gibi organların tedricî gelişmesine bağlı olarak gelmiştir.

Tabiîdir ki, asırlarca evvel teessüs eden optik hurufat tarihi noktasından, ideografik hurufat sistemi, kendi yapısının esasını teşkil eden eski ideografik işaret ve sembol izlerini, bir hamlede kaybedememiştir. Bilhassa, eski Türk hayatında çok ehemmiyetli bir mevkii olan tipik kült işaretleri de, yine bu yolla devam edebilmiştir. Biz, bunların aynını bugün Yenisey hurufatında görmekteyiz. Aslı itibarile Kırgızlara ait olan Yenisey yazısında, bu eski millî ve mahallî kült unsurlarını yaşatan bazı öyle işaretler buluyoruz ki, bunlar mahdut olmalarına rağmen, Yenisey ve Orḫun Türk hurufatının millî bir Türk icadı olduğunu, açıktan açığa göstermektedir. Meselâ, Yenisey - Orḫunda kullanılan ve «ay, yay, süngü, çadır» mefhumlarını ifade eden işaretler gibi[1]. Hele bu işaretlerden bazılarının tarihî devre diğer hurufat sistemleri arasında yer bulnamaması, Yenisey ve Orḫun hurufatının millî bir icad olduğuna dair meydana attığımız tezi bir kat daha takviye etmektedir. Umumiyetle Yenisey ve Orḫun hurufat sisteminde, muayyen bir harf mukabilinde kullanılan, ideografik devre eşya işareti veya resimlerinin başlıcası şunlardır :

I. Yay resmi «D» Yenisey ve Orḫun hurufatında kalın y harfi mukabilinde kullanılan bu harfin resmî, alelâde bir yay resmidir. Bugünkü Sibirya Türk kavimlerinden bazılarında ve eski Türklerde bugünkü yay kelimesi ancak ya telâffuzuna malik olmuştur. İşte, bu yay işareti, Yenisey hurufatının optik devresinde ancak bugünkü bizim yay, Kırgızlarda ise aynı kelimenin mahallî lehçe telâffuzu olan ya kelimesini ifade etmiştir. Sonradan, Yenisey işaretlerinin Orḫun hurufatı sistemindeki fonetikleşmesine rağmen bu işaret, «ya» sesi ile başlayan bilûmum kelime başlarında, yine eski telâffuzu ile kıymetini muhafaza eylemiştir. Bilûmum kalın ünlülerden evvel ve sonra kullanılmıştır. Dikkate şayan orasıdır ki, tarihî devre cihan hurufat sistemleri işaretleri arasında, bilhassa bu yay işaretinin izine tesadüf edilmemesi, bu işaretin ancak Yenisey ve Orḫun harflerine hâs olduğunu göstermektedir. Bu da, bizim millî olduğunu meydana attığımız tezin sıhhatında zerre kadar şüphe bırakmıyacak kuvvetli delillerden birisini teşkil etmektedir. Yine eski ideografik yahut optik hurufat devresi işaretlerinden doğma bugünkü bazı Altay Türkleri ile eski Kırgız damgalarından birisini bu Yenisey ve Orḫun hurufatındaki yay işaretinin teşkil eylemesi ve «Yatamga» adı ile meşhur olması, her adımda tezimizin doğruluğunu teyit etmektedir.

1 A. Gabain, *Alttürkische Schrifttum*, SDAW., Berlin, 1950, s. 11.

II. Yenisey ve Orḫun âbidelerinin millî Türk icadı olduğu evsafını yaşatan ikinci unsur ok işaretidir. Evvelce, Yenisey hurufat sisteminde bu harf işareti, doğrudan doğruya ok kelimesini ifade ettiği halde, Orḫun'da o ve u gibi iki ünlüden önce ve sonra kullanılmış oḳ, uḳ, ḳo ve ḳu gibi ses kıymetini haiz olmuştur. Fakat, aynı kaynakta, sessiz olarak müstakil bir ok işareti şeklinde yazıldığı zaman, ancak ok telâffuz edilmiştir. Burada en çok dikkate değer bir nokta Fenike'lilerin hurufatında da istimal edilen bu işaret, orada bizim ok kelimemiz karşılığı olan tir mânasını haizdir ki, bugünkü Farisî'de dahi, aynen mevcuttur. Nihayet aynı işaretin iki muhtelif sistemde ifade ettiği lûgavî mânası dahi gösteriyor ki, Türkler ancak kendi dillerindeki ok işaretini, muayyen bir mefhumu ifade için kullanmış ve muayyen bir sıfat için icad etmişlerdir.

Yine aynı Orḫun âbidelerinde Türk askerî ve kabile teşkilâtından bahsedilirken, boy yerine ok tâbiri kullanıldığını görüyoruz. Anlaşılan ok eski Türklerde hem muharebe silâhı, hem de Türk boylarının taksimatı gibi bir etnik tefrik rümuzu mahiyetini haiz olmuştur. Ok'un Türklerdeki ehemmiyetini bir kat daha arttıran bu hususiyet, bu işaretin Türk hurufat sistemine girmesindeki mânayı kolayca anlatır zannındayım.

III. Üçüncü iptidaî ve millî Türk hayatı rümuzlarından olup, ancak Orḫun hurufatında yer bulunan ay işaretidir. Haddizatında yay resmi ile y harfi mukabili temin edilmekle beraber, Orḫun hurufatı ayrıca ay diftongu mukabilinde bir de, ay resminin kullanılışına ihtiyaç göstermiştir. Tahmine göre, bu işaret Yenisey mezar taşlarında da, muhakkak kullanılmış ve fakat bu işareti taşıyan âbide henüz elde edilememiştir. Zira, eski Kırgızların kullandıkları silâhların başlıcalarını ok, soyle, eyani (dövme ağacı) ve aibalta teşkil eylemiştir. Bundan maada, ayrıca Kırgızlardan Soldu kabilesinin damgasını Aytamga teşkil ettiği gibi[1] eski Kanglı'ların ve bugünkü Altay Türklerinin damgaları keza ay olmuştur. Bu noktadan Yenisey hurufatını vücuda getiren Kırgızlarda, ayın bu kadar mühim bir rol oynadığını bildikten sonra, ideografik Yenisey işaretlerinin muayyen bir diftongun mukabili olarak kullanılmasında, şahsen, tereddüde hiçbir sebep göremiyorum.

IV. Dördüncü şayanı dikkat ideoğrafik işaret yumuşak s harfi mukabilinde kullanılanıdır. Bu düz ve alelâde elife benzemektedir. Orḫun âbidelerinde kerratla bahsi geçen Türk ordusu silâhlarından, süngüyü temsil ettiği muhakkaktır. Zaten süngü kelimesinin kendisi dahi bu işaretle ifade edilip o

1 W. Radloff, *Aus Sibirien*, I, Leipzig, 1893, 534 (*Sibirya*'dan - Dr. Ahmet Temir çevirmesi), İstanbul, I-1954; II-1956.

zamanki Türkçede «süngük» telâffuzuna malik olmuştur. Kanglı Türk kabilesinde bu işaretin mânası küskü'dür. Semantik itibarile aradaki yakınlık, bu işaretin eski, Türk süngülerine benzetilmesini göstermektedir.

V. Nihayet bu kabilden olarak Yenisey hurufatında kalın t harfi ile 'eb, ev, çadır' ifade eden ve yumuşak b değerini taşıyan iki işareti buluyoruz ki, Orḫunda birincisi biraz daha başka bir şekil alarak âdeta muayyen bir damgayı andırmaktadır. İkincisi ise gerçekten bir çadır tasvirinin tam kendisidir. İster damga, ister alelâde bir dağ zirvesi ve çadır tasvirleri mahiyetinde olsun, her ikisi de eski Türklerin, millî icadının temsilleri, örnekleri olması dolayısile, Yenisey ve Orḫun hurufatı menşei için ehemmiyeti haizdirler.

En son olarak, Yenisey ve Orḫun hurufatının öz Türk icadı olduğunu bizden daha evvel teyit eden bir nazariyeye de temas etmemiz gerekir. Bu da biraz yukarıda saydığımız Avrupa âlimleri teorilerinden beşincisidir. Galiba ilk olarak bu tezi meydana atan Aristov olmuştur. Büyük Orda Kırgız-Kazaklarının etnik teşekkülü, adlı değerli bir makalesinde Aristov[1], Orḫun âbidelerinin kendisinde dahi kullanılan Türk damgalarının, kadim Türklerce soy ve kabile ayrımı için kullanıldığı ve bu damgaların daha Türklerde yazı san'atının mevcut olmadığı zamanlarda bile, harf işareti karşılığı olarak istimal edildiği neticesine varmıştır. Mümaileyhe göre, hayvan derisi, taş ve sert eşya üzerinde eğri, yuvarlak ve yarım yuvarlak damgaların basılması, kabil olmadığından, Türk damgaları, ekseriyetle müstakim çizgili olmuşlar ve Yenisey - Orḫun hurufatı da bu eşkâli haiz olduğundan, muhakkak damgalardan doğmuştur.

Oldukça mantıkî ve kuvvetli olan bu fikir, maateessüf, Aristov'un eserinde arzu edilen şekilde aydınlatılmamıştır. Yenisey hurufatının Kırgızlarca kullanıldığını bildiğimiz için, ilk önce bu kavim damgaları ile Yenisey harfleri sisteminin mukayesesi icap etmektedir. Aristov, eserinde buna teşebbüs etmiş, fakat hangi damganın veyahut damga inisiyalinin muayyen bir Yenisey harfine tekabül edebileceğini göstermemiştir. Ancak, bir yerde Kulça kabilesi damgasının Orḫun hurufatındaki beş nevi k harfinden birine denk olabileceğini zikirle iktifa eylemiştir.

Tezimizin doğruluğuna yardımı olan bir nokta da, damgaların hurufat işareti yerine kullanılmasında, esas olan hususiyetlerden en önemlisi damganın ya bizzat kendi adı, yahut ta onu kullanan Türk soy ve kabilesinin adı-

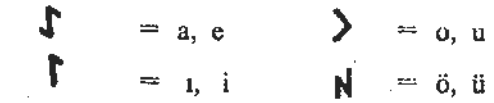
1 Jivaya Starina, 1894.

nın ilk harfini teşkil etmesidir. Kırgız kabilelerinde Agay'ların damgası Orḫun hurufatının g harfi işareti ve eski Kanglı kabilesi adının da kalın ḳ mukabilindeki işaretin olduğu kanaatindeyim. Bu bakımdan da, görülüyor ki, Yenisey ve Orḫun harfleri, ancak Türklerin kendi millî icadlarıdır. Bu itibarla, bugün artık Orḫun harflerinin de eski ve orijinal bir Türk mahsulü olduğunu ileri sürebiliriz.

Millî bir menşeden doğduğunu, ihtiyatla ve inançla ileri sürdüğümüz Orḫun hurufatı, Türk kültür, dil ve edebiyat tarihimizin en değerli bir hatırasıdır. İlk dil ve edebiyat yadigârlarımız bu hurufat sayesinde vücuda gelmiş ve bu sayede ancak, dil tarihimizi, kesin olarak bu asra ve devreye kadar götürmekteyiz. Tarih boyunca Türk alfabelerinin en mükemmeli olan bu hurufat sistemi, yapısındaki işaret zenginliği ile Türk dilinin fonetik ve morfolojik gerçekliğini meydana koymakla, zaman zaman Türk dili hakkındaki uydurma hipotezleri de, bir dereceye kadar, sınırlandırmıştır. Bu bakımdan, bu hurufat veyahut kültür vasıtasının, geniş bir açıklamaya tâbi tutulması, Türk dilinin orta devresini, bütün açıklığı ile aydınlattığı gibi, ilk Türk dil malzemesine de özel bir değer vermektedir.

A. VOKAL SİSTEMİ

Göktürklerce millî bir devlet yazı sistemi haline getirilen Orḫun yazıtları alfabe işaretleri, menşe itibarile ne olursa olsun, VII - VIII. yüzyıllarda, edebî karakter alan Türk dilini, ilk şekli ve yapısile ifade edebilecek bir kemale eriştirilmiştir. İlk iptidaî kullanış devresinde yüz elli ve daha fazla bir işaret bolluğu ile Yenisey «balbal» larında kullanılan bu işaretler, kısa bir zaman içerisinde, hazırlıklı ve yapıcı üstad bir Türk dilcisinin himmetile, ihtiyaca uygun şekilde kısaltılarak, yeni yeni fonemler ifade edebilecek bir duruma getirilmiştir. Bu yüzden Göktürkçe'deki mevcut sekiz vokal, yalnız dört ayrı işaretle gösterilmiş, mahreççe birbirine yakın olanların birleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Ve Konsonant sisteminin aksine olarak, kalın ve ince vokaller bir işaret içerisinde ifade edilmiştir. Şöyle ki :

sistemi üzerine, sekiz vokal, dört ana grupa ayrılmıştır.

Vokal işaretlerinin Göktürkçe imlâsında, özel bir hususiyetleri vardır.

Bu hususiyetler kısmen, alfabe sistemindeki konsonların bolca işaretlerle değerlendirilmesinden ve yirmi açık ve kapalı hecenin türetilmesinden ileri geldiği gibi, kısmen de alfabe sisteminin bizzat temsilî mahiyetteki karakterinden vücuda getirilmiş olabilir. Buna göre vokaller, çok düzenli denilebilecek bir imlâ sistemine uydurularak, konsonlarla ifade edilmiştir. Şöyle ki : a- ve e-, birbirine şeklen benzeyen kelimeleri ayırt etmek için kullanıldığı haller dışında, yazılmadığı gibi, -a-, -e- halinde de, asla gösterilmemiştir. Fakat tıpkı -u, -ü, -ı, -i gibi -a ve -e daima gösterilmiştir.

i- ve ı- lar, istisnasız, kendi işaretile daima gösterilir. Aynı düzen kökteki -i- ve -ı- için câridir. Ancak kökünde düz vokal gösterilen ve -i, -ı ile sonuçlanan sözlerin ikinci hecesindeki bu vokal yazılmaz.

Yuvarlak o-, ö-, u-, ü- daima yazıldığı gibi, kökte de daima belirtilir; fakat ikinci hecede gösterilmez. Yuvarlak vokalle biten sözlerde, sona gelen ek ne olursa olsun, yazılır. İntizamlı olarak -duḳ, -dük, -tük; -ur, -ür; -çun; -zun; -zu ve -ur (faktitif eki) eklerinde gösterilir.

Örnek olarak Göktürk yazı sistemi imlâsında, temas ettiğimiz bazı noktalar, ilk bakışta gerçek bir fikir edinilmesine yardım etmekle beraber, çok karışık ve alfabe sisteminin ruhuna bağlı, aydınlatılması zor, birçok şekilleri de içerisine almaktadır. Zira herhangi bir vokal durumunda, mutlaka bir istisnaya rastlamak, mukarrerdir. Meselâ : -tur ve -tür faktitif ekinde vokal umumiyetle gösterildiği halde, -dur ve -dür faktitif ekinde nedense gösterilmez.

Yardımcı sesler de, ufak tefek istisnalar dışında, umumiyetle hiç bir vakit yazılmaz.

Bununla beraber, ı ve i için mevcut olan işaretin bazan yazıldığı halde, bazan yazılmayışı, V. Thomsen'i, dokuzuncu bir vokalin Göktürkçede mevcud olduğu fikrine sürüklemiştir. Onun fikrine göre, yumuşak kelimelerde, meselâ yir kelimesinde olduğu gibi, -i- sesinin kesin bir şekilde açıklanması, bu kelimenin yer telâffuzu ile okunmasını gerektirmektedir. Bu kanaati doğuran sebep, Yenisey mezar taşlarında oldukça bol kullanılıp da Kül tigin yazıtının Çince bölümünün ancak bir yerinde rastlanan ve uzun müddet, yanlış olarak, b konsonantı karşılığı kabul edilen bir işaretin mevcud oluşudur[1]. Fonetik bakımından bu vokalin değeri, Thomsen'e göre, her bir

1 Vil. *Thomsen*'in 1918 yılı keşfine kadar, bu mesele ile uğraşanlar, hep yanlış olarak bu işarete, yeni bir *b* sesi değeri vermeğe çalışmışlardır. Hatta bu yanlışlık *Hans Jensen*'in *Geschichte der Schrift*, Hannover, 1925, s. 205 eserinde dahi yer bulmuştur. Halbuki bu mesele daha 1918 yılında yayınladığı *Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei*, JSFOu. XXX, Helsinki 1913-1918, s. 1-9 da bütün inceliklerile, aydınlatılmıştır.

Türk şivesinde mevcut olmayan ve i ile e arasında telâffuz edilen geniş bir e sesi olmuştur[1]. Meselâ Yakutçanın bier 'ver' kelimesinde olduğu gibi. Fakat bu ses, büyük bir ihtimalle, başka bir şiveye mahsus olmuş ve Orhun yazıtlarının, ebedileşmiş ve devletleşmiş dilinde, artık kendisine yer bulamamıştır.

B. KONSON SİSTEMİ

Göktürk alfabesi sisteminde vokal karşılığı işaretlerin azlığı ve bu işaretlerin kullanılışındaki düzensizlik, genel olarak, aynı alfabedeki konson sistemile, bir dereceye kadar, izah edilebilir kanaatindeyim. Bilindiği üzere, Orhun yazı sisteminde, mevcut Türkçe konsonantları ifade edecek lüzumundan fazla, işaret bolluğuna rastlanmaktadır. Şu kadar ki, bâzı konson için, aşağı yukarı birkaç işaret kullanılmıştır. Bu, aşağıdaki cetvelle şu şekilde gösterilebilir:

k	— üç işaretle	ġ	— bir işaretle
ḳ	— iki »	g	— bir »
t	— iki »	p	— bir »
d	— iki »	m	— bir »
y	— iki »	ç	— bir »
l	— iki »	ş	— bir »
n	— iki »	z	— bir »
r	— iki »	ñ	— bir »
s	— iki »	nç	— bir »
b	— iki »	nd	— bir »
		ny	— bir »
		ld	— bir »

Göktürkçedeki mevcut konsonlar karşılığı olmak üzere, Orhun alfabesinde yer alan, bu kadar işaret bolluğu, şüphe yoktur ki, gelişi güzel bir olay olarak telâkki edilmemelidir. Her bir bakımdan mükemmel bir devlet mekanizmasına malik olan Göktürk devletinin yazısında da, aynı düzeni ve mükemmeliyeti aramak gerekmektedir. Nitekim, vaktile iptidaî şekli ile kullanılan Orhun harfleri, kısa bir zaman içerisinde, çağın Türk dilcileri tarafından sağlam bir esasa bağlanmış ve Türk dili hususiyetleri çok isabetli bir fonetik değerle, ifadeye kabil bir hale getirilmiştir. Bu düzenleme ve temiz-

1 Vaktile K. Foy bu sesin Anadolu ve Azeri ağızlarında da mevcut olduğunu ileri sürmüştür [bk. *Türkische Vokalstudien*, MSOS., 1900 ve *Azerbaiganische Studien*, MSOS., *VI*, 1903].

leme ameliyesinde, en çok gözönünde tutulan nokta, aslında çok fakir bir işaret sayısile temsil edilen vokal noksanlığını, konsonant işaretleri bolluğundan faydalanmak şartile, bertaraf etmek olmuştur. Bunun için yapılan ilk iş, herhangi bir konson için kullanılan çifte işaretlere, birer değer biçmek ve bu değer yolu ile yeni bir ses kazanmak idi. Bu gaye ile mevcut duplet işaretlere birer silabik telâffuz değeri verilerek, yeni on çift hece vücuda getirilmiştir. Bunlardan kalın telâffuzlu olanları, haddi zatında, Orhun harfleri bünyesinde mevcut idi. Asıl yaratılması gereken yumuşak heceler idi ki, bunlar da e vokali ile temin edilebilmiştir. Kalın heceler ise a ile vücuda getirilmişti.

Hece yaratma yolu ile, elde edilen bu başarı, göründüğü kadar basit bir şey değildir. Bu işte kimlerin rol aldığı, şimdilik, tesbit edilemiyor. Türk diline has kesin kurallarla vücuda getirilen bu alfabe sistemi, hiç şüphe yoktur ki, çağın ileri gelen aydınlarile, dilcilerinin, keskin zekâsı eseri olmuştur. Daha İlteriş kağanın zamanında mükemmel bir dereceye çıkarılan bu alfabe sistemi, bu kağanın en adlı ve sanlı vezirlerinden bulunan Tonyukuk tarafından bizzat kullanılarak, yayınlanmıştır. Diğer iki Kül tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını yazan Yulluğ tigin ise, bu işte daha önemli bir ödev görmüş, bu alfabe sistemini ölmez bir yadigâr olarak bize kadar getirmiştir.

Mevcut olmayan vokal temini için, vücuda getirilen heceler şöyle bir düzende olmuştur :

Kalın heceler :

 — ṣa, aṣ

 — ġa, aġ

 — ta, at

 — da, ad

 — ba, ab

 — sa, as

 — na, an

 — la, al

 — ra, ar

 — ya, ay

Yumuşak heceler :

 — ke, ek

 — ge, eg

 — te, et

 — de, ed

 — be, eb

 — se, es

 — ne, en

 — le, el

 — re, er

 — ye, ey

Diğer vokallerle vücuda getirilen heceler ise şunlardır :

 — ḳı, ıḳ

 — ḳu, ḳo, uḳ, oḳ

 — kü, kö, ük, ök

Bu cetvelden de anlaşılacağı üzere i vokali ile hiç bir hece vücuda getirilmemiştir. Çünkü, bu vokali kolayca belirtecek ı ile kurulmuş bir kalın hece, aslında mevcut olmuş ve bu yüzden i vokalinin değeri kendinden halledilmiştir. Bununla beraber, Orḫun yazıtlarında, yalnız bir kelimede kullanılan bir de kapalı bir «iç» hecesi vardır ki, buna diğer yazıtlarda rastlanmadığından, şimdilik muayyen bir değer biçmek yersiz olur kanaatindeyim.

Orḫun Türkçesinde h, ḫ, j, v ve c sesleri kullanılmadığından, bunlar için alfabede muayyen bir işarete raslanmamaktadır. Vokal noksanlığını gidermek için hece teşkil eden ve yukarıda haklarında genişçe malûmat verdiğim, konsonlar da dahil olmak üzere, Orḫun alfabesinde Türkçe konsonlar şu şekilde düzenlenmiştir: (Bk. Rünik Türk Alfabesi. s. 135).

C. GRAFİK HUSUSİYETLER

Göktürkçe konson sisteminde bazı grafik hususiyetlere rastlanmaktadır. Aydınlatılması o kadar da kolay olmayan bu durumu, imlâ geleneği ile de izah etmek mümkündür. Bunlar arasında dikkatimizi çeken -ı- dan sonra ince n konsonunun kullanışıdır. Ms: sabımın, ağın, ḳonayın kelimelerinde olduğu gibi. Aynı düzen kalın s ile ince s in karıştırılmasında da göze çarpmaktadır. Ms : ağısı, batsıḳ, bolsar, sıdı ve ilâhara gibi.

En önemli hususiyet s ile ş sesinin aynı kelimede kullanışıdır. Ms : kisi=kişi; öküs=öküş; -mıs ~ -mis = - mış ~ -miş, gibi.

Mürekkep konsonlardan nç, nd ve ld hem kalın hem ince sesleri ifade ettiği halde ny ancak kalın sözlerde kullanılmıştır.

RÜNİK TÜRK ALFABESİ

ORHUN I.II	ORH. III	YENİSEY	ORHUN I.II	ORH. III	YENİSEY
a e		(=e)	y		(xxxvii)
i ı			y		
o u			n		
ö ü			n		
k			n		
k (u-dan evvel ve sonra gelir)		(xxxvii)	m		
			r		
k (o,u-dan evvel ve sonra gelir)			r		
g			l		
k			l		
k (ö,ü-den evvel ve sonra gelir)			ç		
			ıç		
g			s		
t			s		
t			ş		
d		(⊙ ◈)	z		
d					
p					
b			nd	⊙	⊙
b			nç		
y			ld		

GÖKTÜRKÇENİN ANA DİL BÜNYESİ

İSİM ÇEKİM EKLERİ

NOMİNATİF

Ayrıca gramercilerce c a s u s i n d e f i n i t u s diye adlandırılmaktadır [Deny, 170]. Çünkü nominatif hali dışında, başka vazifeler de görmektedir.

GENİTİF

Hem kalın hem ince köklerde, vokali gösterilmeden -ñ'dır. Ms.: budunıñ 'halkın'; ḳaġanıñ 'kağanın'; mẹnịñ 'benin'. Bazan -ñ> -ġ [KOsm. I; 50] değişmesile de kullanılır : Türk budunıġ atı || Türk budunıñ atı [M. Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, 1949, s. 196] 'Türk halkının adı'. Aynı hususiyet Arğu'larda mazi 2. şahısda -ñ yerine -ġ şeklinde geçmektedir. [Kaş. II. 131, 10; Atalay terc. II, 167]. Ms. tapınduġ = tapındıñ; sen anı ḳaçurduġ = sen anı ḳaçırduñ, gibi. Aşık Paşa'nın Garibnâme'sinde bulduġ 'buldun', ḳalduġ 'kaldın', şekillerine rastlanmaktadır [C. Brockelmann, KSz. 18, s. 36].

DATİF-LATİF

1) Umumî olarak -ḳa, -ke'dir. Ms. : bizke 'bize'; yışḳa 'ormana'; yazıḳa 'ovaya'; yirke 'yere' ve saire.

2) İyelik ekinden sonra -ña, -ñe'dir. Ms.: oġlıña 'oğluna'; başıña 'başına'; ağısıña 'servetine'.

3) Allatif eki içerisinde -ġa, -ge'dir [Pam. 45]. Ms. : il-ge-rü 'ileri'; Oġuz-ġa-ru 'Oğuza'; ol yir-ge-rü 'o yere doğru'; ortusıña < ortusıñġaru 'ortasına doğru'.

AKUZATİF

1) Göktürkçe isim çekim eklerinin en çok dikkat çekenidir. Vokalle biten kelimelerde -ġ, -g; konsonla bitenlerde -ıġ, -iġ, yuvarlaklarda -uġ, -üg'dür. Ms. : kiçig 'küçüğü'; yaġıġ 'düşmanı': adġırıġ 'aygırı'; atıġ 'atı'; törüg 'töreyi'; ḳatunuġ 'hatunu'.

2) Yuvarlak vokalli kelime sonundan önceki hecede, mürekkep ses işareti bulunduğundan, yardımcı vokal belirtilir: Ḳarluḳuġ 'Karluku'; tutuḳuġ 'tutuğu' kelimelerinde görüldüğü gibi. Başka hallerde vokal işareti yazılmaz.

3) İyelik ekinden sonra akuzatif eki, bazı istisnalarda, kök ve eklerin ince ve kalınlığına bakmadan, hep yumuşak -n'dir. Ms.: ebin 'evini'; ilin 'memleketini'; barḳın 'barkını'; sabımın 'sözümü' gibi.

4) Şahıs ve işaret zamirlerinde -nı'dır: anı 'onu'; bunı 'bunu' anı üçün onun için'.

LOKATİF-ABLATİF

1) Her iki çekim eki müşterek olup -da, -de, -ta, -te'dir: ḳağanda 'kağanda ve kağandan'; budunda 'budunda ve budundan'; yolta 'yolda ve yoldan'; ilte 'elde ve elden', gibi.

2) Ekin belirtilmesinde kesin bir kaide yoktur. Ancak r, l, n'den [sonra -ta, -te'dir. Bazen de mürekkep konson olan -ld, -lt, -nd, -nt ile yazılır [Alt. Gr. § 182].

3) Yalnız ḳandın 'nereden' kelimesinde, ablatif eki kendini gösterir gibidir. Yapısı açıklanamıyan oġuzdındın 'Oğuzdan] bu yana'; taşdındın 'dışarıdan' kelimesi de, ihtiyatla, buraya girebilir.

ENSTRÜMENTAL

1) Umumiyetle -n'dır. Fakat kalın kök ve eklerde bazan ince -n işaretile yazılır : oḳun 'okla'; sabın 'sözle': törüsün 'türe ile'; yadaġın 'yaya olarak'.

2) -p gerundiumundan sonra gelen -an, -en enstrümental eki, -pan, -pen şeklindedir : olurupan 'oturmakla'; kelipen 'gelmekle'; sülepen 'ordu sevk etmekle' [Bang'a göre, hem enstrümental, hem de allatifdir, KOsm. I, § 54-55].

ALLATİF-DİREKTİF

1) İki ekten teşekkül eden -ġa + ru, -ge + rü; -ḳa + ru, -ke + rü, iyelik ekinden sonra -ñaru, -ñerü'dir: ilgerü < il + ge + rü 'ileri'; oġuzġaru 'Oğuzlara' yoḳḳaru < yoḳ + ḳa + ru 'yukarıya'; içkerü < iç + ke + rü 'içeriye'.

2) Diğer özel ek -ya, -ye'dir : beriye 'beriye, cenuba'; yıraya [Pam. 45] ~ yırıya [Yazıtlar, IV, 142] 'şimale'; ḳurıya 'garba'. Bu ek, datif eki

olan -ġa, -ge, -ḳa, -ke deki -g-, -k-'lerin -y-'ye geçmesile de olabilir [Kononov, § 127, 4].

3) Yer ve zaman ifade eden -ra, -re [Alt. Gr. § 187]: içre 'içeriye'; taşra 'dışarı'; ebimrü 'evime' [bk. Räsänen, Mat. zur Morphologie, s. 63-64].

EKVATİF

1) Umumiyetle -ça, -çe'dir. Yalnız şahıs zamirleri ile iyelik eki ve işaret sıfatlarından sonra, mürekkep -nçe, -nça işaretile gösterilmektedir: taġça 'dağ gibi'; subça 'su gibi' [Deny, § 919, 920 ve 922]; özinçe 'kendince'; törüsinçe 'töresine göre'; bunça 'bunca'.

2) Buraya -taġ, -teg de alınabilir [Bang, Negat. Vedb., 124; TS. s. 35] ḳoy teg 'koyun gibi'; böri teg 'kurt gibi'.

BERABERLİK EKİ

Gelişmemiş olmakla beraber -lı, -li halinde mevcuttur: inili 'küçük kardeşli'; içili 'büyük kardeşli'; beyli 'beğli'; boġalı 'boğalı' gibi.

NİSPET EKİ

1) Çekim ekinden sonra -ḳı, -ki'dir. Kendisinden önceki çekim eki vokali gösterilmez: taġdaḳı 'dağdaki'; balıḳdaḳı 'şehirdeki'; içreki 'içerideki'

2) Daha fazla direktif ifade eden sözlere eklenen -gı, -gi, -ġu, -gü de buraya alınabilir. Yardımcı bir çekim eki olmaksızın da her bir söze eklenir: başġu 'baştaki gibi'; beġlergü 'beğlerinki gibi'; tabġacġı 'tabğaçlarınki gibi'.

DİĞER EKLER

1. Sıfat eki:
   a) -lı, li; erkli; bökli; begli; içili.
   b) -lıġ, -lig: ḳaġanlıġ; ḳulluġ; illig; küllüg.
   c) -sız -siz: aşsız; oḳsız; idisiz; ögsiz; aşsız.
   d) -lıḳ, -lik :beglik
2. Komparatif -raḳ:
3. Süperlatif -rü : tirigrü.
4. Meşguliyet -çı, -çi, sıġıtçı; udçı; itgüçi; bedizçi, tamġaçı

İsimden isim yapma ekleri:

a) -ġaç: ı-ġaç:

b) -çığ: adınçığ.
c) -gü: edgü.
d) -ḳan, -ken: teñriken.

İsimden fiil yapma ekleri :

a) -a-, -e- : yarlıḳaduḳ; yaşayur, sıġtamak.
b) -ı-, -i- : toḳıtdım.
c) -ad-, -ed- : ḳutadmış; igedmiş; közedü.
ç) -el- : tüzeltim.
d) -la-, -le- : başlayu; illedük; sülep; yuġlamaḳ.
e) -ıḳ-, -ik- : taġıḳmış; taşıḳmış; içikdi.
f) -ge- : emgetmek.

ÇOKLUK EKLERİ

a) -lar, -ler

Çuvaşça dışında Türkçede çok geniş yaylım sahası bulan -lar, -ler çokluk eki, Göktürkçede beglerim, öglerim, ekelerim, ḳunçuylarım gibi imtiyaz verilmek istenen mahdut kelimelerde kullanılmıştır. Bu bakımdan yeni türemiş olduğu anlaşılmaktadır [TS. 57].

Menşei hakkında birçok fikir ileri sürülmektedir: 1) Munkácsi [Budenz-Album, 1884, s. 306 ve KSz. 18, s. 129] < zamir ol + çokluk eki -r; 2) Bang [Stud. 2, 924] < ula- + müz. -r; 3) Räsänen < il- muz.-r; 4) W. Kotwicz [Les pronoms dans les langues altaiques, Krakow, 1936, s. 28 - 30] < -lan [bk. Deny, 924]; 5) T. Kowalski [Zur semantischen Function des Plural suffixes -lar, -ler in der Türksprachen, Krakow, 1936, s. 22]. 'takribi bir sayı belirten' müstakil kelimedir; 6) M. Räsänen, [JSFOu. 50, s. 1-6] < -li + er 'erkek'; 7) Baskakov [Gordlevskiy armağanı, s. 57] ve daha önce Fuchs [M. Räsänen, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957, s. 53] < isimden fiil yapma eki -la + r. Bunlar dışında ayrıca Ramstedt [Kalm. Wörterbuch XVI.], Sinor [Asia Major, II, s. 226] < l + r ve Pritsak [UAJ. 24, 84-89] gibi diğer bilginlerce de bazı hipotezler ileri sürülmüştür.

b) -ḳun, -kün, -ġun, gün

Topluluk ifade etmek üzere keliñünüm = kelingünüm 'gelinlerim'; iniyigünüm 'küçük kardeşlerim' [Alt. Gr. § 50 ve 169]; alḳuġun 'hep bera-

ber', gibi mahdut kelimelerde kullanılmıştır; kün 'halk cemaat' kelimesinden türeme de olabilir.

c) -t

Bugünkü Moğolcada -d şeklinde kullanılan bu çokluk eki, Göktürkçede birkaç kelimede -t telâffuzu ile kullanılmıştır. Ms. oğlıt ~ oğlan 'oğlanlar'; tarḳat ~ tarḳan 'tarkanlar'; şadapıt gibi [bk. TS. 69 ve N. Poppe, Bemerkungen zu G. J. Ramstedt's Einführung in die altaische Sprachwissenschaft StO. XIX, 1954, s. 10].

ç) -z

Daha fazla dual mânasını ifade eden -z Göktürkçede çokluk iiçn de kullanılmıştır [bk. Ligeti, KCsA. I, s. 369-383 ve W. Bang, KOsm. I, 9; Turan, 1918, s. 308]. Mes. biz, siz, tiz, Ḳırḳız, bardığız [Pam. 52] vesaire gibi.

d) -ḳ, -n

Nihayet vücut uzuvlarında ikilik ifade eden -ḳ ile ms. adaḳ 'ayak' ile oğlan'daki -n çokluk eklerini de buraya katabiliriz [bk. A. Kononov, Grammatika sovr. turets. literat. yazıka, 1956, § 94].

İYELİK EKLERİ

Teklik	1.	Şahıs : -m	: Ekten önceki vokal gösterilmez.
	2.	Şahıs : -n	: Konsonla biten söze eklenince, vokal yuvarlaksa gösterilir.
	3.	Şahıs : -ı, -i	: [Konsonla biten köklerde].
		-sı, -si	: [Vokalle biten köklerde].
Çokluk	1.	Şahıs : -mız, -miz, -muz, -müz.	
	2.	Şahıs : -ñız, -ñiz; -ġız, -giz.	

ZAMİR

Teklik	1.	Şahıs : bẹn, bẹniñ, baña, bini
		: men, meniñ, maña, mini,
	2.	Şahıs : sen ~ sin
	3.	Şahıs : ol
Çokluk	1.	Şahıs : biz, bizke, bizinte, biziñe, bizni
	2.	Şahıs : siz, siziñ, size, sizde

İŞARET ZAMİRLERİ

bu : bunuñ, muñar, bunı, bunda || munta, bunça || munça.
ol : anıñ, añar || aña, anı, anta || anda, ança, antaġ || andaġ.

FİİL TASRİF EKLERİ

MÜZARİ

a) -ur, -ür : yaşayur; körür; yaġıtur.
b) -ır, -ir : bilir; barır.
c) -r : tir.
d) -maz, -mez [menfi] : yorıtmaz; körmez.

TEMENNİ EKİ

a) -zu, -mazun: yarlıḳazu; bolmazun; ḳalmazun.

İSTEK 1. ŞAHIS (voluntatif)

a) -ayın, -eyin: konayın; iteyin.

GELECEK ZAMAN

a) -çı, -çi: yaramaçı, tegmeçi.
b) -daçı, -deçi : öldeçi, yañıldaçı.
c) -taçı, -teçi : boltaçı.

ŞART EKİ

a) -sar, -ser : barsar, ısar, erser; kelser.

EMİR

Teklik 1. Şahıs: -ayın, -eyin [Alt. Gr. § 215]. ḳon-ayın, it-eyin.
2. Şahıs: -gil: işidgil.
3. Şahıs: zun, -zün: bolmazun.
Çokluk 1. Şahıs: -alım:
2. Şahıs: -ñ : işidiñ; biliñ.

MAZİ

a) -l, -n ve -r ile biten kelimelerde -tım, -tim; -tıñ, -tiñ; -tı, ti; -tımız, -timiz: -tıġ, -tig: ḳaltım; aḳıntıġ; urtım; keltim; ölürtimiz, ertiniz; öltig; kigürtig.

b) Buna karşılık bazan da sessiz konsonlardan sonra -dım, -dim, -dı,

-di, -dımız, -dimiz: yorıtdım; tikdim; sözleşdimiz; etdim.

c) Diğer hallerde -dım, -dim, -dıñ, -diñ, -dı, -di, -dımız, -dimiz, -dıġ, -dig: saḳındım, yorıtdım, itdim, tikdim, tegdi, itdi, alḳadımız, süñüşdimiz, bardıġ.

OLUMSUZLUK EKİ

a) -ma-, -me-: barmadı; basmasar; ḳalmazun; ḳılınmaduḳ; telinmeser; tegmedim.

MUTAVAAT EKİ

a) -n- : ḳılındukta; ökünüp; yükündürmiş.

MEÇHULLÜK EKİ

a) -l- : tirilip; yañıluḳın.

MÜŞAREKET EKİ

a) -ş- : ḳamaşdı; süñüşdimiz.

FAKTİTİF EKİ

a) -t- : ḳobratmış; yaratıp; yarıtdım; aġıtıp.
b) -dur-, -dür-: yükündürmiş; ḳondurtımız; yandru.
c) -tur-, -tür- : urturdım; ertürtimiz; irtürü.
ç) -ġur-, -gür-: boşġurur; kigürtig.
d) -ur-, -ür- : olurtı; kelürti; sökürmiş.
e) -ır-, -ir- : yitirü; egirü.

PARTİSİP EKLERİ

a) -ġma, -gme : barıġma 'varan'; yaratıġma 'yaratan'; bitigme 'yazan'; körigme 'gören'.
b) -ġlı, -gli : ölügli.
c) -mış, -miş || -mis : almış; barmış; igedmiş; tegmiş.
ç) -sıḳ, -sik : açsıḳ; ölsik.
e) -duḳ, -dük : barduḳ; bilmedük.
f) -tuḳ, -tük: olurtuḳda; birtük.
g) -daçı, -deçi, -taçı, -teçi : olurtaçı; ölteçi.

GERUNDİUM

1. Vokal gerundium : -a, -e, -ı, -i, -u, ü.

a) -a, -e: uça; tuta; keçe; egire; süre.
b) -ı, -i : alı; iti; tegi.
c) -u, -ü: yoḳadu; yaratunu; irtürü; közedü.

2. Konson gerundium:

a) -ġalı, -geli : alġalı; ölgeli 'ölmek için'.
b) -tı, -ti, -dı, -di: ḳatıġdı 'sağlam'; edgüti 'iyice'; tüketi 'tamamile'.
c) -p : aġıtıp; yorıp; işidip; tutup; binip; körüp.
ç) -pan, -pen : tutupan; olurıpan; sülepen; kelipen; söküpen.
d) -yın, -yin : teyin, bulmayın.
e) -matı; meti : almatın, saḳınmatı.
f) -sar, -ser : erser, olursar,

BİRLEŞİK FİİLLER

a) bir- : alı birmiş; süleyü birmiş.
b) bar- : uca barmış; tezip bardı.
c) er- : yaşayur erti; tir ermiş; olurtı erinç.
ç) bar-+er- : yoḳadu barur ermiş.
d) er-+er- : alp ermiş erinç; tüz ermiş erinç.
e) u- : sıyu u-madı; itinü yaratunu u-maduḳ.

BİRLEŞİK SÖZLER

1) arkış-tirkiş 'karvan'; begleri budunı 'beğleri ve halkı'; yadağın-yalañın 'yaya ve çıplak'; adı-küsi 'şöhreti'.
2) edgüti isid ḳatıġdı tıñla 'iyice işit sağlamca dinle'.

GÖKTÜRKÇE ÖRNEKLER

I. KÜL TİGİN YAZITI'NDAN[1]

1 teñriteg teñride bolmış Türk Bilge Kaġan bu ödke olurtum. Sabımın tüketi esidgil, ülayu iniyegünüm, oġlanım, biriki oġuşum, budunum, biriye şadapıt begler, yırıya tarkat buyruk begler, otuz...

2 tokuz oġuz begleri budunı, bu sabımın edgüti esid, katıġdı tıñla. İlgerü kün toġsıka, birigerü kün ortusıñaru, kurıġaru kün batsıkıña, yırıġaru tün ortusıñaru, anta içreki budun ḳop maña körür, bunça budun.

3 ḳop itdim. ol amtı anyıġ yok türk kaġan ötüken yış olursar, ilte buñ yok. ilgerü şanduñ yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim, birigerü tokuz ersinke tegi süledim, tüpütke kiçig tegmedim, kurıġaru yinçü ög[üz].

4 keçe temir kapıġka tegi süledim. yırıġaru yir bayırku yiriñe tegi süledim, bunça yirke tegi yorıtdım. ötüken yışda yig idi yok ermis. il tutsık yir ötüken yış ermiş. bu yirde olurup, tabġaç budun birle.

5 tüzültüm. altun, kümüş, isgiti, kutay buñsız ança birür. tabġaç budun sabı süçig, aġısı yımşak ermiş, süçig sabın yımşak aġın arıp, ırak budunıġ ança (inçe) yaġutır ermis. yaġuru kontukda kisre, anyıġ bilig anta öyür ermis.

6 edgü bilge kisig, edgü alp kisig yorıtmaz ermis. bir kisi yañılsar, oğuşı budunı, bisükiñe tegi, ıḳıdmaz ermiş. sücig sabıña yımşak aġrısıña arturup, öküş türk budun öltüg. türk budun ölsikiñ, biriye çoġay yış tögültün.

7 yazı konayın tiser, türk budun ölsikig anta anyıġ kisi ança boşġurur ermis: ırak erser, yablak aġı birür, yaġak erser, edgü aġı birür, tip ança boşġurur ermis. bilig bilmez kisi, ol sabıġ alıp, yaġuru barıp, öküş kişi öltüg.

1 W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, St. - Pétersbourg, 1893; H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 1936, s. 22-26; A. Von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, 1950, s. 247 vd.; S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 19-55; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, 231 - 232.

II. TONYUKUK YAZITI'NDAN[1]

1 Bilge Tonyukuk ben özüm tabġaç iliñe kılıntım. türk budun tabġaçka körür erti.

2 türk budun, kanın bulmayın. tabġaçda adrıltı, kanlantı. kanın kodup, tabġaçka yana içikdi. teñri ança [inçe] temis erinç: kan bertim.

3 kanıñın kodup, içikdiñ. içikdük üçün teñri ölütmiş erinç. türk budun ölti, alkıntı, yok boltı. türk sir budun yerinte.

4 bod kalmadı. ıda taşda kalmısı kubranıp yeti yüz boltı. eki ülügi atlıġ erti, bir ülügi yadaġ erti. yeti yüz kisig.

5 uduzuġma uluġı, şad erti. yaġ(ġ)ıl tidi. yaġmısı ben ertim Bilge Tonyukuk. kaġan mu kısayın, tidim. sakıntım: toruk bukalı, semiz bukalı ırakda.

6 büñser, semiz buka, toruk buka, teyin, bilmez ermiş, teyin. ança (inçe) sakıntım. anta kisre teñri bilig bertük üçün özüm ök kaġan kısdım. Bilge Tonyukuk, boyla baġa tarkan.

7 birle, İlteris, kaġan bolayın, biriye tabġaçıġ, öñre kıtanyıġ, yırıya oġuzuġ öküş ök ölürti. bilgesi, çabısı ben ök ertim. çoġay kuzın, kara kumuġ olurur ertimiz.

8 keyik yiyü, tabısġan yeyü, olurur ertimiz. budun boğuzı tok erti, yağımız tegre uçuk teg erti, biz aşig(?) ertimiz. ança olurur erkli, oğuzduntan körüg kelti.

9 körüg sabı antaġ : tokuz oġuz budun üze kağan olurtı, tir, tabġaçġaru kunı señünüg ıdmıs, kıtanyġaru toñra esimig ıdmıs, sab ança ıdmıs : azkınya türk budun.

10 yorıyur ermis, kaġanı alp ermis, ayġuçısı bilge ermis. ol eki kisi bar erser, sini tabġaçıġ ölürteçi, tir men, öñre kıtanyıġ ölürteçi, tir men, bini oġuzuġ.

11 ölürteçik, tir men. tabġaç biridin yen teg. kıtany öñdün yen teg, ben yiridinte yen tegeyin, türk sir budun yirinte idi yorımazun usar, idi yok kısalım tir men. ol sabıġ esidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi.

1 W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften. Zweite Folge. Die Inschrift des Tonjukuk*, SPb. 1899; Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk* ve W. Barthold, *Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen* (Radloff'un eserinin içinde); N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 100-104; III, s. 218-234; V. Thomsen, *Turcica, Etudes concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Siberie*. Mém. de la Soc. Fin-Oug. XXXVII. Helsingfors 1916 [Bu tetkikin İngilizce tercümesi Denison Ross tarafından yapılmıştır. MSOS. VI, 1930-1932, s. 37-43]; S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 56-73; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, s. 249-250.

III. IRK BİTİG KİTABI'NDAN[1]

(Falnâme)

1 tensi men. yarın kiçe altun örgin üze olurupan, meñileyür men. ança biliñler : edgü ol.

2 ala atlıġ yol teñri men. yarın kiçe eşür men. utru eki aylıġ kişi oğlın sokuşmıs. kişi.

3 korkmış. korkma, timiş, kut birgey men, timiş. ança biliñ: edgü ol.

4 altun kanatlıġ talım kara kuş men. tanım tüsi takı tükemezken: taluyda yatıpan topladukımın tu-

5 tar men, sebdükimin yiyür men. andaġ küçlüg men. ança biliñler : edgü ol.

6 örüñ esri toġan kuş men, çıntan ıġaç üze olurupan, meñileyür men. ança bi-

7 liñler. beg er yontıñaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun tuyuġluġ. adġırlık yaraġay.

8 tebesiñerü barmış, örüñ ingeni butulamış, altun budluluġ buġralık yaraġay. ebiñerü kelmiş.

9 üçünç; kunçuyı urılanmış, beglik yaraġay, tir. meñlig beg er ermiş. anyıġ edğü ol.

10 adıġlı toñuzlı art üze sokuşmış ermiş, adıġın karnı yarılmış toñuzuñ azıġı sınmış.

11 tir ança biliñ : yablak ol. er terkleyü kelir, edgü söz sab elti kelir, tir.

12 ança biliñler: edgü ol. altun başlıġ yılan men. altun koruġsakımın.

13 kılınçın kesipen, özüm yol intin başımın yol ebintin, tir. ança biliñler. yablak ol.

14 uluġ eb örtenmiş, katıña tegi kalmaduk, bökiñe tegi kodmaduk, tir. anca biliñler : yablak ol.

1 V. Thomsen, *Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Türkisch. «Runic» Script from Miran and Tun-Hung*, JRAS. London, 1912, s. 181-227; N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul, 1939, s. 70-93 ve S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 80-92.

IV. SUCİ YAZITI'NDAN[1]

1 Uyġur yirinte yaġlakar kan ata keltim
2 kırgız oġlı men boyla kutluġ yaraġan
3 men kutluġ baġa tarkan öge buyruk men
4 küm soruġum kün toġsuka batsıka
5 tegdi bay bar ertim ağılım oŋ yılkım sansız erti
6 inim yiti urım üç kızım üç erti ebledim oġlumun
7 kızımın kalınsız birtim marıma yüz er turuġ birtim
8 yeginimin atımın körtim amtı öltim
9 oġlanım erde marımınça bol kanka top katıġlan
10 uluġ oġlum s.. a bardı
11 körmedim r..m ogul.

1 G. Ramstedt, *Zwei uigurische Runenschiften*, JSFOug. XXX, Helsingfors, 1913, s. 1-9; N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, s. 155-158; S. E. Malov, *Pamyatniki*, s, 76-77.

1

UYGURLAR

Daha Hun devletinin bocalama devresinde, Şimâlî-Şarkî Asyanın ücra köşelerinden sayılan Selenga nehri garbinden Yenisey nehri başına kadar uzanan sahaya yerleşmiş olan Uygurlar, VI. yüzyılda Juan-Juan'larla savaşarak, cenupta kendilerine küçük bir devlet kurmuşlardır. Fakat yarım asırlık bir ömürden sonra, elde edilen başarı kaybolunca, tekrar göç etme külfetine katlanmaya mecbur olmuşlardır. Devletle beraber Uygur birliği ve toplum hayatı da, ister istemez ağır sarsıntılara uğramıştır. 606 tarihinde Göktürk devleti tabiyetine giren Uygurlar, nisbeten daha emin şartlar altında yeni ve daha mütekâmil bir birlik kurma teşebbüsüne girişmişlerdir. Bu hazırlık devresi 745 tarihindeki Kağanlığın sükûtu ile Uygur Hanlığının kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Böylece 745 tarihinde, eski Kağanlığın çöküntüsü üzerinde kurulmuş olan Uygur Hanlığı, 840 tarihine kadar tam istiklâli ile Moğolistan'da yaşamıştır. İlk kağanları olan Kutluğ Bilge Kül'ün hakimiyeti devresinde Uygur hanlığı sınırları, bugünkü Mançurya'yı da içerisine alarak, Altay dağlarına ve Şarkta Tiyenşan'daki Karluk topraklarına kadar yayılmıştır. Başkentleri, eski Kağanlığın payitahtı yerine kaim olmak üzere, Ordubalık'tı.

Ancak Uygurların Bozkır'da yaşayanları kendilerine «Oylığ», dağdakiler ise «Tağlığ» adını vermişlerdir. Her ikisi birlikte «Sarığ Uygur» boyuna mensup sayılırlar. Bunlardan Moğollaşanlar «Şira Uygur» adını taşımışlardır. Sarığ Uygurlar, yabancı dilde konuşan ırkdaşlarından konuştukları Türkçeleri ile ayrılarak «Ḫara Yugur» etnonimini almışlardır.

Maalesef bunların bir kısmı tamamiyle Çinlileşmişlerdir. Bunlar, aslında Kansu eyâletinde yerleşmiş olup, tarihî Turfan Uygurlarının bir dalından başka kimse değillerdir. Aralarında dolaşan rivayetlere bakılacak olunursa, vaktiyle Çin Türkistanında İslâmiyet yerleşince, Turfan Uygurlarının bir kısmı Doğuya kayarak, Sarığ Uygurlarla kaynaşmış ve varlıklarını yitirmişlerdir. Bu yüzden etnik yapılarında: Türgiş, Mongol, Tangut ve Tibet kavimlerinin etkisi görülmektedir[1].

1 E. Tenişev, *Etniçeskiy i rodoplemennoy sostav narodnosti Yuygu (Yuygu halkının etnik ve boy yapısı)*, Sovetskaya Etnografiya, 1962, 1, s. 59 - 66; Malov, *Yazık jelnığ Uygurov (Sarı Uygurların dili)*, 1966.

Mogol dilli Sarığ Uygurlar ise bu sahaya daha «Yuan» sülâlesi devrinde yerleşmiş kalmışlardır[1].

Tıpkı Göktürk Kağanlığında olduğu gibi, Uygur Hanlığına da bazı yeni Türk boy ve uruğları da katılmışlardır. Göktürklere karşı savaşlarında müttefikleri sayılan Basmıl ve Karluklar, buraya katılanlardan birıdır. Çin kaynakları ise Uygurları «Toliş» halk birliğinden türeme sayarak, bu birliğe dahil uruğların sayısını aşağıdaki: Uygur, Sır-Tarduş[2], Tuba[3], Kurıkan, Teleng[4], Buku[5], Bayırku Toñra, Sığır, Aygır[6], Ediz ve Kun[7] boyları kabul etmekte ve Hanlığın sahasını, Sır-Tarduşların yaylasının şimalindeki Selenga nehri boyunu göstermektedirler. Uygur devletinin iç yapısı ne olursa olsun[8], Hanlık bir bütün olarak, ancak yüz yıla yakın bir ömür sürebilmiştir. 840 tarihinde en kuvvetli düşmanları olan Kırgızların istilâsına uğramış ve dağılmıştır. Ne var ki, Hanlığın bu acı akibetini paylaşamıyan Uygurlardan bir kısmı, derhal Doğu Türkistanın Hâmi vilâyetine inerek, burada kendilerine, yeni ve müstakil bir beylik kurmuşlardır. Yeni siyasî birliğin sınırlarına, Hâmi şehrile Kaşgar'a kadar uzayan saha dahil edilmiştir. Moğol ayaklanması devrine kadar özlülüğünü ve istiklâliyetini muhafaza eden beylik, nihayet son Idıkutu olan Bayrçuk elile, Moğol devleti hakimiyetini tanımaya mecbur kalmıştır. Mamafih, büyük Moğol istilâsının ağırlığına rağmen Uygurlar, muvakkat bir zaman için olsun, yine kendi varlıklarından bir şey kaybetmemişlerdir.

Beşinci yüzyıldan başlıyarak, önceleri kendi boyları, daha sonraları katma diğer Türk boy ve uruklarile, siyasî bir birlik vücuda getiren Uygurların, Orta-Asya Türk dil ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında, çok mühim rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, vârisi bulundukları daha önceki Türk dil ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik toplum hayatile gö-

1 W. Kotwicz, *La langue mongole, parlée par les Ouigours Jaunes près de Kan-tcheou*, Wilno 1939, s. 437 - 440.

2 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, s. 351.

3 L. Ligeti, *Mots de civilisation de Haute Asie*, Acta Or. I, Budapest, 1950, s. 174 vd. kelimenin doğru telâffuzu Tupa'dır [J. R. Hamilton, *Les Ouighours*, Paris, 1955, s. 1, ont 2].

4 E. Chavannes, *Documents*, 88; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, s. 142.

5 J. R. Hamilton. *Les Ouighours*, s. 2, not 7.

6 *Divanü lügat-it-Türk Dizini*. Atalay tercümesi.

7 P. Pelliot, *A propos des Komans*, JA. 1922, s. 133 vd.; Hamilton, 2.

8 Nitekim Uygurlara ait Selenga nehri civarında bulunan bir yazıtta, VIII. yüzyıl yarısında Uygur Hanı, On-Uygur ve Dokuz-Oğuzların mümessili olarak görülmektedir.

çeri serbestliği ayarlamaktaki kabiliyetleri, Uygur Türkünü, Türk dili ve kültürünün yeni baştan yapılması gereken yapısının, ustası kılmakta gecikmemiştir. Doğuştan mağrur, iklim şartlarının tesirile haşin bir insan karakterinde olmaları, millî iradeyi geliştirmelerinde kendilerine yardımcı olmuştur. Çağın en ileri ve aydın şövalyeleri olmaları dolayısıyle, Hanlığa, hukukî esaslara dayanan bir devlet çeşnisi vermişlerdir. Kelimenin tam mânasile devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar, gelişmiş yapılı, hukukî bir devlet yaratmışlardır. Uluslararası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar vücuda getirmişlerdir[1]. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur, vekiller heyeti ve çeşitli mansıplar kadrosu ihdas etmişlerdir[2]. Devlet nizam ve intizamını ayarlayan kanunlar tedvin edilmiştir. Dış ülke ve memleketler nezdine sefirler gönderilmiştir. Şu veya bu vesile ile Çin kaynakları, bir yığın Uygur sefir ve elçilerinden bahsetmeyi unutmamışlardır. İç devlet teşkilâtında kullanılan ünvan, rütbe, pâye ve çeşitli derece bolluğu[3], Uygur Hanlığının yerleşik bir medeniyet seviyesinde olduğunu açıkça göstermektedir. Devletin saray hayatı, düzenli ve tertipli merasimlerle tanzim; Han ve saray halkının yabancı elçiler kabulündeki vazifeleri tâyin edilmiştir. Şöyle ki, herhangi bir ecnebî elçi, hükümdarının mektubunu vermek için saraya geldiği zaman, Han ve saray halkı, sefiri, yüzleri şarka çevrilmiş olduğu halde karşılamaya mecbur tutulmuşlardır. Elçiye ziyafet verilir ve bu ziyafet esnasında musiki çalınır, rakslar ve eğlenceler yapılırdı.

Uygurlarda fikir hayatı da yüksek bir seviyeye ulaştırılmıştı. Çin kaynaklarına bakılacak olunursa, Uygur hükümdarlarının saraylarında, yerli ve yabancı tarihçiler, şairler, âlimler, san'atkârlar, musikişinaslar sempatik bir himayeye mazhar olmuşlardır. Mürebbilerin şehzadelere ve yüksek tabaka çocuklarına ders verdiklerini, şiir inşad edecek kadar kudret sahibi olduklarını, kütüphanelere rastlandığını, Uyguristanda seyahat etmiş Çin gezginlerinden öğrenmekteyiz. Hatta elimize geçen bir Uygur elyazısı bir Uygur şehzadesinin fevkalâde güzel «Kobuz» çalıp şarkı söylediğini nakletmektedir[4]. Böylece, Turfan vahasında geniş bir yaylım sahası bulunduğundan şüp-

1 J. R. Hamilton, *Les Ouighours á l'époque des cinq dynastie*, Paris, 1925, s. 5.

2 F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*, ABAW., 1915, Berlin, adlı eserde minister (vekillerle), memuriyetler adı mevcuttur.

3 V. Radloff, *Tituli i imena uygurskih hanov*, ZVO. V, s. 266-267; A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda Han unvanları*, s. 105-119.

4 P. Pelliot, *La version ouigure de l'histoire des princes Kalyânamkara et Papamkara*, TP. XV, 1914, s. 258 vd.

he etmediğimiz musikî zevki[1], Uygur Türklerinde, şimdiye kadar pek az araştırılan, manzum bir edebiyat nevînin[2] de doğmasında âmil olmuştur. Seyahate çıktıklarında musiki âletlerini de beraberlerinde taşıyacak kadar musikiye düşkün oldukları, bunun başlıca delilidir.

IX. yüzyıldan bu yana, yüksek bir kültür gelişmesi geleneği kuran Uygurlar, XIII. yüzyıldan itibaren Orta-Asya Türk-Moğol halklarının kültür terbiyeciliği derecesine de ulaşmışlardır. Bu yeni vazifelerindeki başarıyı, asırlar boyunca, geliştirdikleri manevî ve maddî medeniyetlerine borçlu idiler .Son yarım asır zarfında eski Uygur devleti sahasında, bilhassa Uygur Hanlığı merkezi olan Ḫoco veyahut İdikut şehri harabelerinde yapılan kazılar neticesinde, bu eski Türk kültürünü gösteren ve Uygur dili ile edebiyatını açıklayan, zengin eser parçaları elde edilmiştir. Budist, Manihey ve Hıristiyan Uygurlara ait mabetlerden elde edilen büyük bir sayıdaki yazma malzeme, Uygur dili ve edebiyatının azametini belirten, en kıymetli ve millî vesikalarımızdır. Çoğu Türkler arasında yayılmış olan dinlere ait tercüme eserler olduğundan, bunlar, dinler tarihi araştırmaları için, ayrıca mühim bir değer taşımaktadırlar. Bunların içerisinde, astronomiye, tababete ve çeşitli edebiyat nevilerine temas eden, ekserisi diğer yabancı dillerden çevirme, pek az bir miktarı orijinal olan, yazmalar da bulunmaktadır. Hatta, Uygur hükümdarlarından birisi tarafından, komşu memleketler hakkında bilgi edinmek amacile, gönderilen memurlarca kaleme alınmış bir seyahatname dahi mevcuttur. Ne yazık ki, bu eserin orijinali henüz bulunamamıştır. Elimizdeki nüsha, Tibet dilinden yapılan tercümesidir.

Uygur şivesinde yazılmış metinlerin, çoğunlukla çevirme mahiyetinde oluşu, klâsik tercüme dili karakteri mahiyetindeki diğer dil ve şivelerde müşahede edilen yeknesaklığı bertaraf edememiştir. Bundan dolayı da Uygurcada bolca yer alan dinî tercümeler, Uygur şivesi üslûbu ve stili üzerinde, bariz tesirler yapmıştır. Hele yabancı terim ve deyimlerin, Uygurcada genişçe yer alması, ister istemez. VIII. yüzyıla kadar, Orta-Asya Türkçesine giremeyen sayısız yabancı unsurların yerleşmesine yaramıştır. Bu yüzden bu devir yazı dilimiz «Türkçe» veyahut «Oğuzca» adını atarak «Uygur tili» adını da almıştır. Muhit ve zaman icabı bu kabil Uygurcaya giren yabancı kelime serveti eski İran, Hind, Soğd, Çin vesaire dillere aittir. Uygur şivesi için be-

1 A. Caferoğlu, *Cihan Edebiyatında Türk Kobuzu*, Ülkü, VIII, 1936, sayı 45, s. 203 vd.

2 M. M. Lewicki, *Turcica et Mongolica*, RO. XV, 1949, s. 242; Tourkhan Gandjei, *Überblick über den vor-und frühislamischen türkischen Versbau*, Der İslâm, Berlin, 1957, 33, Heft 1-2, s. 142-157.

nimsenen bu unsurlar, daha sonraları Moğollara hocalık ve kültür rehberliği yapan Uygurlar tarafından Moğolcaya da maledilmiş ve bu yolla geniş Orta-Asya sahasına yayılmıştır. Moğolların bu vasıtacılığı herhalde verimsiz kalmamıştır.

Tercüme yolile Uygurcaya giren yabancı din ıstılah ve tâbirleri dışında kullanılmış olan bir yığın dinî olmayan unsurlara gelince, bunlar, herbir dilde görüldüğü gibi, daha fazla ticarî ve iktisadî münasebetler vasıtasile kökleşmiş kalmışlardır. Bahusus ki Uygurlar, Orta-Asyadaki dinler gelişmesinde, iktisadî ve ticarî hareketlerde kendilerine düşen vazifeyi fazlasile yapmışlardır. Uygur şivesinin gelişmesinde ve iç yapısı tekâmülünde, her iki hareketin de büyük rolleri olduğundan, kısaca üzerlerinde durulması gerekmektedir.

Birinci din hareketi bakımından, Doğu Türkistan eskidenberi çeşitli halk ve milletler mücadele ve yerleşmesine saha olduğu kadar, muhtelif dinlerin de çekişmelerine ve yayılmalarına sahne olmuştur. Bu sonuncu harekâta dair bize ilk bilgi veren Hüen-Tsang'dır. 629 tarihlerinde, bizzat kendisince kurulan din müesseselerini teftişe çıkan bu rahip, Hindistan ve Uyguristan ülkelerini dolaşmış, Ḥoço'da Uygur hanı tarafından kabul edilmiştir. Seyahattan geri dönerken Kaşgar, Ḫotan, Yarkent gibi Türklerce meskûn merkezleri de ziyaret etmeyi unutmamıştır. Verdiği malûmata göre, Ḥoço şehrinden Ḫotan'a kadar uzanan bölgede, hayat oldukça parlak ve yüksek olmuştur. Buddizm dini bütün kuvvetile buraları kaplamıştır. Binlerce rahip mâbetlerde hayat sürerek, binbir fedakârlıkla bu dinin intişarına koyulmuşlardır. Hatta Hüen-Tsang'a göre, bu sahanın hâkim dini Buddizm olmuştur. Bundan dolayı da, iki mühim ticaret yolu üzerinde kâin Ḥoço şehrini kendilerine merkez edinen Uygurlar, kolayca çevrelendikleri Buddizm dinini kabul edivermişlerdir.

Bununla beraber, Türkistan için pek karakteristik olan bir şey varsa, o da muhtelif dinlerin, birbirlerine karşı gösterdikleri büyük bir müsamaha sayesinde, yanyana yaşamalarıdır. Arap istilâsından önce, Maveraünnehirde Türkler için yabancı sayılan üç muhtelif dinin bir arada yaşaması bu hakikatın açık bir delilidir. Gerçekten de burada, bir taraftan, bidayette İran'da Sâmânî'ler devletinin takibine uğrayıp sonraları Maveraünnehir'e geçen Mazdeizm hakim olduğu gibi diğer taraftan da daha Milâttan önce I. yüzyılda buralara girip sür'atle intişar eden Buddizmle beraber, III. yüzyılın ortasında, Mezopotamya'da eski Mazdeizm'in bakiyesi üzerine teessüs ederek İran'da ve buralarda hızla ilerliyen Maniheizm, tam bir ahenk içinde, yanyana yaşamakta idiler. Sâsânîlerden Şapur [242-273] devrinde resmen kabul edilen

Maniheizm, büyük bir sür'atle yayılmaya muvaffak olmuştur[1]. Mazdeizm, Arap istilâsının arifesinde, geniş bir halk tabakası arasında revaç bulmamış daha fazla Maniheylerin Mazdekî mezhebine karşı gösterdikleri temayülle takviye edilmiştir. Bundan dolayı da Maveraünnehirde «Zındık» adile şöhret bulan bu mezhebe iltica, Maniheyler için çok kolay ve elverişli olmuştur. Zaratustra taraflarını, ekseriyetle, arazi ve çiftlik sahipleri gibi, zenginler teşkil etmekte idi[2]. Hatta bugün bile, şark kaynakları, kurganları, «Mug» lara, yani ateşperestlere atfetmektedirler[3].

Buddizm ise bu devirde buralarda hâkim bir mevki işgal edememiş. fakat Maveraünnehir'in birçok yerlerinde iz bırakmıştır. Arap fütuhatı esnasında, buralarda altın ve gümüşten yapılmış birçok putlar bulunmuştur ki, bunlar Buddizmin intişarını göstermeğe değer delillerdendir. Bu dinin asıl merkezini, Belḫ şehri teşkil ediyordu[4]. 1420 yıllarında Turfan sahasında eskisi gibi, Budda putları yapılmakta idi[5]. Şarkî-Türkistan'da ise Buddizm, Hindistan'a bağlı olarak, büyük bir inkişafa mazhar olmuştur.

Maveraünnehir ahalisinin, ekseriyetle salik oldukları din, Maniheizm idi. Çünkü gerek İran gerek Roma imparatorluğu içerisinde sıkı takibata uğrayan dualist mezhepler, Maveraünnehir'e hicrete mecbur kalmışlardı. Bunların içerisinde Maniheistler[6] kesif bir ekseriyet teşkil ediyorlardı. Muayyen bir teşkilâta da mâlik olan bunlar, diğerlerine nisbetle, daha mümtaz bir mevkiye sahip olup, yavaş yavaş hakimiyeti ellerine geçirdiler. Böylece, çok erkenden burada inkişaf eden bu din, VIII. asıra doğru, Batı-Türkleri arasında da yayılma kabiliyeti göstermeye başlamıştır. Zira, İslâmiyetin Orta-Asyayı sarmasına rağmen, bu dine daha Çin'de raslayan Türk halklarının bir kısmı, intisab etmekte hiç bir mahzur görmemişlerdir. Orta-Asyanın ve Soğd'un birçok şehirleri bu devirde, artık Mânî dini için hiç de yabancı sa-

1 Th. Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887, s, 95.

2 Sâmânîler devrinde Garbî-Türkistanda «Semerkand» ta ateşperest kültünün mevcut olduğu malûmdur. Hatta bunların cemiyetine, vergi muafiyeti mukabilinde, Afrasyap şehrinin su kemerlerinin temizlenmesi ve muhafazası hakkı verilmişti [V., Bartold, *Türkestan v epohu Mongolskago Naşestviya*, S.-Petersburg, 1908, II, s. 88].

3 Çuloşnikov, *Oçerki po istorii Kara Kırgızskago Naroda, Orenburg*, 1924, s. 46; V. Bartold, *Neskolko slov ab Ariyskoy kültüre v Sredney Azii*, «Sredne-Aziatskiy Vestnik», Taşkent, 1895, İyun, s. 25.

4 Burada daha VII. yüzyılda, yüz mâbetle üç bin rahip bulunmakta idi [Bk. Cl. Huart, *Le livre de la crèation et de l'histoire*, I, s. 133 ve *Le texte turc-oriental de la stèle de la mosquée de Peking*, ZDMG. 56, 1902, s. 211].

5 الظفر نامه, Sankt-Petersburg, 1897, s. 27.

6 V., Bartold, *O Hiristianstve v Turkestane do Mongolski Period*, ZVO., VIII, s. 5.

yılmıyordu. Hatta en-Nedim'e göre, son ve kesif Mainhey cemaatının Maveraünnehre göçü Halife el-Muktedir devrinde (908-932) vaki olmuştur. Bu devirde Semerkant'ta, Mânî dinine mensupların sayısı beş yüzü bulmuştu[1]. X. yüzyıla ait Farsça yazılmış olan Hudud al-alem'de de, Maniheylerin Semerkant'teki yerleşmelerine dair sarih bilgilere rastlanmaktadır. Aynı eserde, artık bu din sakinlerinin «nigoşak» yani samiin etrafında, cemaat halinde yerleştikleri açıklanmaktadır[2]. el-Birûnî'de bu olaya dair kayıtlar bulunmaktadır[3].

Bununla beraber, Türkler bu devirde bu dine tamamile intisap etmemişlerdi ve bunlarda eski Şamanizm bakiyeleri, daima kendisini hissettirmekte devam ediyordu. Maniheizm, bilhassa, Şark-Türklerinde müsait bir zemin bulmuş idi. Hele Şark-Türkleri arasında yarı göçebe Uygurlar bu dine çok rağbet göstermişlerdir. X. asra doğru Maniheizm, bu sahalarda en yüksek bir inkişafa mazhar olmuştu. Bu din, Uygurlar vasıtasile, Çin'e ve komşu Türk ülkelerine de yayılmıştır. Elde edilen bazı Uygur vesikalarına göre, Mânî dininin Uygurlarca resmen kabulü, Bögü Kağan devrine irca edilmektedir[4]. Fakat, bu mesele henüz kâfi derecede aydınlatılamamıştır.

Nihayet Buddizm, Mânî vesaire gibi dinler dışında Hıristiyanlık da, Uygurlar arasında nisbî bir intişar sahası bulmuştur. Bu dinin yayılım kaynağını, bilhassa Nestorîlerin vücuda getirdikleri koloniler teşkil etmekte idi. Bütün gayretlerine rağmen Hıristiyanlık Uygurlar içerisinde geniş bir sempati kazanmamış ve bu yüzden Uygurcaya, diğer dinlere ait olanlara nisbetle, Hıristiyanlığa ait çok az unsur girmeğe muvaffak olmuştur.

Coğrafik mevkileri itibarile yabancı kavimlerle çevrilmiş bulunan Uygurların, millî kültür ve dil gelişmelerine hiç de müsait olmayan bu durumlarına, bir de yabancı dinlere intisapları keyfiyeti katılacak olunursa, Uygurca'nın geçirdiği çeşitli değişiklikler, kendi kendine anlaşılmış olur. Vaktile Göktürk devletinin uyruğunda bulundukları çağlarda, sadece Şaman dinine bağlı, öztürkçe konuşan ve sade Türkçe yazarak âmirleri Oğuz Türkleri gibi düşünen Uygurlarla, yeni hanlık kurmuş ve yeni yerleşik bir medeniyet gelişmesine konulmuş olan Uygurlar arasında, çok büyük bir fark vardır. Bir defa eski «Türk» adı altında toplanan Türk boy ve soylar birliği yerini, artık

1 *Fihrist*, Flügel yayını, s. 337 ve Bartold, *Istoriya kul'turnoy jizni Turkestana*, s. 44.

2 Tumanski yazması, *Hudud al-alem*, v. 23a; Bartol'd, aynı eser, 44; *Niğoşak* ∽ ***nuğşak*** kelimesi hakkında [bk. V. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer «Runen» schrift aus Turfan*, s. 301 not 1 ve Bang, WZKM, XXIII, s. 417].

3 *Al-Birûnî kronolojisi*, Sachau terc., 1879, s. 191.

4 W. Bang ve A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, II. Berlin, 1929, SBAW. s. 5.

«On-Uygur ve Tokuz-Oğuz» kabilesine terketmiştir. Yüksek Uygur halk tabakası, hem Çin ve hem de yeni dinler tesirile, tamamile Türk toplum hayatına yabancı ve yeni bir hayat çeşnisi vermiştir. Çoğunluğu teşkil eden aşağı tabaka ise, yine istepin sadık göçeri evlâdı olarak kalmıştır. Bu yüzden Uygur Hanlığı camiasına giren boyların, dil bakiyeleri karakterce, kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Muhtelif toplumların dinî ihtiyaçlarını karşılamak amacile, çeşitli dillerden, ya bizzat aslından, veya âslının tercümelerinden yapılan Türkçe çevirmeler, Uygur Türkçesinin yapısına, çok ağır ve yeni unsurlar yüklemekle kalmamış, Türk diline yabancı sayılabilecek gramer kuralları da eklemiştir. Ekseriyetle yabancı unsurların girmesinde âmil, dinî metinlerin aslından yapılanları olmuştur. Buna göre de Buddist metinleri Sanskrit, Mânî metinleri İran, Hıristiyan metinleri, Suryanî unsurlarının girme ve yerleşme kılavuzluğunu yapmakta idi. Bunun en bariz ve anlaşılmasını kolaylaştırıcı örneğini, Türklerin İslâmiyet çevresine girmekle, dillerinde vücuda getirdikleri geniş reformasyonda görebiliriz. Buna paralel olarak her iki devirde de yabancı unsur ve kaideler geniş bir yarışma imkânları bulmuşlardır. Ne var ki, birincilerde yabancı tesir, din dilleri arasında parçalanmaya uğradığı halde, İslâmiyeti kabul edenlerde, aksine olarak, bilhassa Arap dili ve aynı dini yayan Fars dili hegemonyası, her şeyin fevkinde olmuştur. Bu bakımdan Uygurca, daha fazla özlüğünde direnmiş, fakat Göktürk devrinin dil karakterinden bazı fedakârlıklar yapmak mecburiyetinde kalmıştır.

Diğer dinlere nisbetle Uygurları, Orta-Asya kültür kılavuzluğuna hazırlayan, Mânî dini olmuştur. Türklerin bu dine daha fazla sempati göstermelerinde, medeniyet seviyeleri kâfi derecede aydınlatılmayan Soğd'ların, oldukça nâfiz rolleri olmuştur. Orta-Asya kültür tarihçilerinden Pelliot, Tomaschek, Bartold, Marquart, Stein, Gauthiot gibi bilginler, Soğdların vaktile yüksek bir medeniyete sahip oldukları üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Gerçekten de Türk idaresi altına geçen Soğdların, IX. yüzyıla doğru komşu milletler nezdinde siyasî ve kültürel bir önem taşıdıklarına dair kayıda, Kara-Balgasun yazıtında rastlamaktayız. Bu yazıtla Uygur Hakanının ve milletinin Mânî dinine girişleri hikâye edilmekle beraber, devlet dili olan Uygurcanın yanında, Soğd dilinin de mevcudiyeti gösterilmektedir. Demek ki, Türk dili hakimiyetine rağmen, Soğdça eski manevî durumunu muhafaza etmekte idi[1]. Nitekim, Kara-Balgasun yazıtının Türkçe, Çince ve Soğdca gibi üç dilde yazılmış olmasile üç dile hayat hakkı tanınması keyfiyeti, daha bu çağlarda,

1 F. Rozenberg, *O sogdiytsah*, ZKV. I, s. 84 ve F.W.K. Müller, SBAW, 1909, s. 727.

Türkçenin İran dili ile hesaplaşması gerektiği fikrini desteklemektedir. Bundan maada üç kültür dilinin bir arada hakimiyet sürmesi, ayrıca Uygur Türklerinin hiç olmazsa, üç medeniyetin çarpışması tesiri altında kaldıklarına delâlet etmektedir[1]. Kaşgarlı[2] kendi devri için, Soğdları, artık Türk huyunu almış, Türk kılığına girmiş bir kavim olarak tavsif etmektedir. Bütün önemine rağmen Soğdca, kendisi dahi, Sanskrit dili tesirlerinden hiç de masun kalamamış, üstelik bunları diğer dillere sokmaya çalışmıştır. Uygurca, şüphesiz bu dillerden biri olmuştur.

Bütün bunlara rağmen Uygur Türkçesinin yapıcısı mevkiinde bulunan Uygur mütercimlerini ve yazarlarını, dine saplanmış, şuursuz ve skolastik zihniyetli kimseler olarak telâkki etmek, pek haksızlık olur kanaatindeyim. Bunlar, filvaki kendi başlarına, üyesi bulundukları toplum hayatın çeşitli ve birbirine girişgen safhalarını düzenlemek iktidarında olmamakla beraber, daha önce muhtelif dillerde yazılmış eserlerin tercümelerile kalkındırdıkları yerli kültürü, tıpkı yabancı istilâsına karşı koymasını bilen Soğdlu, Harezmli, Baktiryalı ve İranlı yazarlar gibi, kendi öz dil geleneklerine kabil olduğu kadar sadakat göstererek, bir dereceye kadar Uygurcayı ağır yabancı baskısından korumaya çalışmışlardır. Şüphesiz tercümecilik geleneğini benimseyen Uygur münevverlerinin asıl gayeleri, yavaş yavaş İslâmiyetin de kültür baskısına uğramaya başlayan Orta-Asya sahasındaki millî Türk kültür seviyesini yükseltmek olmuştur. Bu ise çağın kültür cephesinde, yabancı kültür istilâsına karşı koyabilecek, bir nevî fikir muhalefeti vücuda getirmiştir. Bunu hareket noktası olarak kabul eden Uygur mütercimleri, bilhassa Buddizme ait dinî metinlerin tercümesinde, dosdoğru Çin kaynak ve tercümelerinden faydalanarak, birçok Sanskrit kelimelerini içerisine alan Manihey metinlerinin tercümelerinde serbest kalmışlardır. Zira, Orta-Asya İrancası, bir taraftan Sanskritçeden birçok unsurlar ödünç alırken, bir taraftan Sanskritçeye yeni yeni İranî unsurlar ithal etmekte idi[3]. Türkler, hiç olmazsa bu iki dine ait Sanskrit dili külfetinden barınmak niyetile, bazı dinî metinler tercümesini yapmış olan Çin tercümelerinden faydalanmışlardır. Bazan bu tercümeler Tibet rivâyetlerinden alınmakta idi.

Çinceden yapılan tercümeler sayesinde, Uygurcada yapılan Türkçeciliğe bir örnek olmak üzere, aşağıdaki kelime tercümesi tekniğini öne sürebiliriz[4]. Şöyle ki :

1 R. Grousset, *Histoire de l'extrême-Orient*, Paris, 1929, I, s. 358.
2 *Divan*, Atalay tercümesi. I, s, 471.
3 E. Chawannes ve P. Pelliot, JA., 1911, s. 13.
4 F. W. K. Müller, *Uigurica* II, s. 13.

Sanskritçe		Çince manası		Uygurcası
akidyâ	'bilmemeklik'	—	meçhuliyet	— biligsiz bilig
nâma-rupa	'isim ve şekil'	—	isim ve renk	— at ong
trsnâ	'susuzluk'	—	sevmek	— amranmak
viynâna	'akıl, mantık'	—	bilmek, tanımak	— bilig köñül
vedanâ	'hissetmek'	—	kabul etmek	— teginmek

İşbu cetvelden de anlaşılacağı üzere, Çince tercümelerden faydalanmayı üstün tutan Uygur aydınları, öztürkçe ile geniş bir ıstılah ve kavram yaratma tecrübesine de girişmişlerdir. Fakat ne yazık ki, bu yaratıcı sistem bütün Uygur metinlerine şâmil bir sistem ve kaide haline getirilememiştir. Ve bu yüzden zengin bir dil ve edebiyat nevi teşkil eden Uygurca tercümelerde, Sanskrit, İran, Çin, Moğol ve kısmen diğer dillerden, derecesine göre, alınmış bir yığın yabancı unsurlar yerleşme imkânını sağlamışlardır. Şayet Uygur mütercimleri, tercümeye koyuldukları metinlerin gerçek ruhuna hulûl etmiş olsalardı, bir bakımdan sağlam tercümecilik geleneği kurmuş olan Uygur Türkçesi için, bu kadar yabancı unsur ve maddî kültüre ait servet bolluğu, hiç de fazla sayılmayabilirdi. Fakat bu yönden kesin bir karara varmak zordur. Çünkü başka başka mekteplerden yetişmiş olan Uygur aydınlarının bir çoğu, mensup oldukları dine ait tercümelerde, ancak bildikleri dillerden çevirmeler yaparak, o dilin içinde yerleşmiş olan unsurları, aynen Uygurcaya aktarmakta hiç bir mahzur görmemekte idiler. Nitekim elimizdeki Buddistçeden yapılan tercümelere bakılacak olunursa, çağın Uygur ve Moğol mütercimlerinin Çin dil ve kültürüne yakından aşina oldukları anlaşılır. Mensup oldukları tercüme okullarına gösterilen bu kadar büyük bir sadakat, elbette Uygur edebî dilinin paraçlanmasında ve şivelere ayrılmasında geniş bir tesir yaratmaktan geri kalmamıştır.

Uygurcanın şivelere ayrılışını yalnız mütercimlere yüklemek o kadar da doğru olmasa gerektir. Bu dil gelişmesinde ve dallanmasında, elbette, Uygur Hanlığının coğrafik durumu ile etnik yapısının da büyük tesiri olmuştur. Muayyen gelenekler üzerine kurulmuş olan Uygur Hanlığına giren Türk kabile ve uruklarının göçebe hayatı, durmadan yer değiştirme ihtiyacı, her ne de olsa, Uygur toplum hayatının bütün cephelerinde, kendi tesirini hissettirmiş, toplum hayatına yeni yeni veçheler vermiştir. Kabile ve urukların kültür seviyeleri, bu bakımdan çok tesirli olmuştur. Her yeni teşekkül eden cemaat, yerine göre, yeni şive hususiyetlerini yaşatmış ve ihtiyacına göre, yeni yeni kavramlar vücuda getirmiştir. Nitekim Buddist Uygur cemaati ile

Mânî dinine mensup cemaat şivesi arasında kesin bir çizgi teşkil edecek kadar fonetik ve morfolojik ayrılıklara şahit olmaktayız. Bu ayrılığın en bariz ve karakteristik bir unsuru olarak Göktürk yazıtlarında gördüğümüz sağır «y» sesinin Uygur şivelerindeki değişmesinde bulmaktayız. Bu ses Göktürkçede «Tonyukuk»[1] kelimesinde geçen «ny» sesidir ki, Uygurcada bir «n» şivesi, bir de «y» şivesini vücuda getirmiştir. Şöyle ki, Göktürkçedeki anyığ kelimesi Mânî metinlerinde anığ şeklinde okunduğu halde, Buddist metinlerinde ayığ telâffuzu ile tesbit edilmiştir. Keza ḳony 'koyun' bir şivede ḳon diğer şivede ḳoy'dur[2]. Önemine binaen bu hususiyet vaktile Türk filologu ve mütefekkiri Kaşgarlı Mahmud'un da dikkatini çekmiştir. Bu bilgine göre, kendi devri Türk boyları içerisinde: Oğuz, Kıpçak, Bulgar Türkçesinde hakim olan telâffuz şekli «n» olmuştur[3]. Meselâ : Oğuz ve Kıpçak Türkçesinde çığan iken diğer Türk şivelerinde aynı kelime çığay olarak telâffuz edilmiştir. Türklerde ḳoy iken Arğu şivesinde ḳon olmuştur. Bununla beraber gerek Kaşgarlı'nın açıklamasına, gerek Uygur metinlerindeki rastlanan telâffuz şekillerine bakılacak olunursa, umumiyetle metinlerde bu iki «n» ve «y» şiveleri arasında «ny» sesinin değişmesi bakımından, tam ve kesin bir hat çizmek imkânsızdır. Mamafih «n» daha fazla Mânî; «y» ise daha fazla Buddist metinlerinde kendini göstermektedir.

Bu iki Uygur şivesi arasındaki fark yalnız buna münhasır olarak kalmamıştır. Diğer bazı ses ve morfolojik değişmeler de mevcut olmuştur. Bu hususiyetler aşağıdaki noktalar etrafında toplanabilirler.

I. «n» şivesi hususiyetleri

1) ny > n : Ms. Arğu. ḳanyu > ḳanu; ḳınya > ḳına[4] vesaire.
2) Gerundium -p yerine -pan.
3) Instrümental yalnız -ın olmayıp -un ,-an şekillerine de maliktir.
4) Lokatif ve ablatif -ta, -da'dır. Yalnız tört-din sıngar terkibinde -dın ve -tın'dır.
5) Mazi ikinci şahıs eki -dıñ̃ğ ve -dığ'dır.
6) Emir -ıñ̃ğ ve -an yanında -añ̃ğ ve -alam şekilleri de vardır.

1 Vil. Thomsen, *Festschrift*, s. 161.

2 Bu hususta daha fazla malûmat ve misaller için bk. A. von Gabain, *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, SBAW., 1938. XXIX, Berlin, 1938, s. 26.

3 *Divan*, I, s. 32 ve 185.

4 Mânî metinlerinde *-kıa* ve *-kie* şekillerine pek nadir rastlanır. Aksine Buddist metinlerinde ise yaygındır (bk. Pelliot, TP. XX.).

7) İyelik eki -imiz ve -iŋiz'le beraber -amaz ve -aŋaz şekilleri de vardır.
8) Akuzatif eki 3. şahıs -ın yanında ayrıca -an.
9) Nesessitatif -ġuluķ yerine -sıķ'tır.

II. «y» şivesi hususiyetleri

1) ny > y. Ms. ķoy 'koyun', ayıġ vesaire.
2) Gerundium -p.
3) Mazi -dım, fakat yuvarlak vokallerden sonra -dum.; 3. şahısta daima -ı.

Nihayet bu iki esas şive dışında, umum Uygurcadan ayrılan bir üçüncü şive grubu daha vardır ki, buraya Brâhmi metinleri girmektedir. Kendine göre bazı farklara maliktir. Bunlar arasında kelime başında p- ve ikinci hecede -o- seslerini kullanmak gibi, ayrılıklar bulunmaktadır[1].

Kabataslak vücuda getirilen bu şive farklarına, daha bazı hususiyetler de eklenebilir. Fakat burada bütün fonetik ve stilistik farkların bir araya getirilmesine okadar da lüzum olmasa gerektir. Bu kabil teferruata ait meseleler, daha fazla Uygur camiasına giren Türk boy ve urukları ile sıkı sıkıya, ilgili bulunduğundan, açıklanması istikbale ait bir mesele olarak kalacaktır.

Eski Orta-Asya kültür hayatının, bir nevi bânileri sırasında yer almış olan Uygurların, değil yalnız Türk kültürüne olan hizmetleri, umum Orta-Asya kültüründeki rollerini dikkat nazarına alan Avrupa kültür bilginleri, bir asırdan bu yana, hep Uygurlarla uğraşmayı, âdeta kendilerine bir meslek edinmişlerdir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru, muhtelif Avrupa milletlerine mensup bilginlerce Orta-Asya'da, Şarkî Türkistan'da, merkezî Çin'in Kansu eyaletinde, yapılan, insan takatı dışındaki araştırmalar ve tetkikler, hep Uygur medeniyetinin, beşeriyete hizmetini açıklamışlardır. Buddist, Manihey ve Hıristiyan Uygur mabedleri ile Uygur evlerinin mimarisi, san'at eserleri, resim ve heykelleri, eski Uygur Türkünün giyimi, ev eşyası ve tezyinatı, geniş araştırmalar sonucunda bu kadîm Orta-Asya Türk halkının, hiç te ihmal edilemiyeceğini bütün çıplaklığı ile meydana koymuştur. Bu san'at kültüründe eski Baktirya, İran, Hint ve Çin kültürü izlerinin bulunduğuna şüphe yoktur. Bu kadar medeniyetler karmasından, yüzyıllarca mahfuz kalan, bir Türk

1 A. von Gabain, aynı eser, s. 27 ve *Altürkische Grammatik*, s. 5-6.

Uygur medeniyetinin kurulması, elbette azımsanmıyacak kadar azametli bir eser, bir âbidedir.

Buna muvazi olarak, Göktürkçe ile başlayan, Orta-Asya Türk dili araştırması hevesi, daha geniş bir ilgi ile Uygurcaya yöneltilmiştir. Bugün Uygur Türkçesine ait: Radloff, von Le Coq, F.W.K. Müller, P. Pelliot, V. Thomsen, Stein, A. von Gabain, Malov vesaire gibi bilginler tarafından yapılan araştırmalar, çok zengin bir tetkik serisi vücuda getirmiştir. Maalesef, yayınlananlardan daha fazla el yazmaları, bugün muhtelif Avrupa merkezleri kitaplıklarında ve müzelerinde nâşirine intizar etmektedir. Ancak bunların yayınlanmasile gerçek Uygur Türk medeniyeti meydana çıkmış olacaktır.

Uygur diline ait yazmalar arasında, bilhassa hukuka ait vesikalar dikkat nazarımızı çekmektedir[1]. Ekserisi XIII. ve XIV. yüzyıllara ait olan bu vesikalar, kısmen Moğol tarihini de aydınlatacak karakterdedirler. Esas konusunu: köle alım satımı, arazi icarı ve satımı, ticaret eşyası mübadelesi, verâset meseleleri, vergi nevileri ve sistemleri gibi Uygur toplum hayatına ait noktaları içerisine almaktadır[2]. Bu vesikaların bilhassa sosyal terminoloji bakımından işlenmesi çok faydalı olacaktır[3].

İslâm olmayan Uygur medeniyetinin bu kadar geniş cepheli oluşu, elbette millî icatları olan matbaa ile beraber çeşitli yayım vasıtasının da kullanılmasına yol açmıştır. Buna göre, Uygurlar muhtelif alfabe ve hurufat sistemlerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu da onların medeniyet ve kültür kurma yolundaki tolerans ve inançlarından doğmuştur.

1 R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Hukuk Vesikaları*, Türk Kültürü Araştırmaları I, 1, 1964, Ankara. s. 5-53.

2 Bu vesikaların mühim bir kısmı V. V. Radloff'un *Uigurische Sprachdenkmäler* (Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928) adlı eserinde yayınlanmıştır.

3 A. N. Bernştam, *Uygurskie yuridiçeskie dokumentı*, Problemı istoçnikovedeniya, III, Moskova, 1940, s. 61-84.

2

UYGUR TÜRKLERİNİN KULLANDIKLARI ALFABE SİSTEMLERİ

Orta-Asya'da Türk dil ve kültürünün inkişafını uzun zaman üzerlerine almış olan Uygurlar, dinî ve içtimaî sebepler dolayısiyle, Run[1], Brahma[2], Tibet[3], Süryanî[4], Soğd, Uygur, Mânî ve ilh... gibi birçok alfabe sistemleri kullanmışlardır[5]. Millî kültür ihtiyacını karşılamak için Uygurlarca, devrine göre, benimsenen bu alfabeler, şüphesiz, Türk dil ve edebiyatının inkişafına vasıta olmuşlardır. Bunlardan, bilhassa Göktürklerin malı olan Run harfleri, Uygurlarca pek az kullanılmış, Brahma, Tibet ve Süryanî alfabeleri de onların arasında Uygur alfabesi kadar revaç bulmamıştır. Uygurlar başlıca Soğd, Uygur ve Mânî alfabelerini kullanmışlardır.

1 V. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer «Runen» schrift*, Sitzungsb. d. König. preuss. Akad. d. Wiss., 1910, XV. s. 296-386 da «Run» harflerile yazılmış Uygurca bir parçayı neşretmiştir. Bu hususta daha fazla malûmat A. Le Coq, *Köktürkisches aus Turfan*, Sitzungsb. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1909, s. 1047 de verilmiştir.

2 H. Stönner, *Zentralasiatische Sanskrittexte in Brâhmischrift aus Idikutşahri, Chinesisch-Türkistan*, I. Abhang. *Uigurische Fragmente in Brâhmischrift*, SBAW, Berlin, 1904, XLIV, 1288-1290, tablo. XVII de Uygurlara ait Brahma hurufatile yazılmış bir parçanın fotoğrafisini neşretmiştir. Aynı metin Marjan Lewicki, tarafından, *O tekscie sankryckoturetskim w pismie brâmî wydanym przez Stönnera*, «Rocznik Orjentalistyczny», Lwow, 1936, s. 194-208 de işlenmiştir. Brahma hurufatile yazılı yüze yakın yazma metin A. von Gabain tarafından (*Türkische Turfan-Texte* VIII, Berlin, 1954) yayınlanmıştır.

3 P. Pelliot'nun verdiği malûmata göre, Tibet harflerile yazılmış Türkçe metinlerden, ancak 30 satırdan ibaret bir catéchisme parçası elimize geçmiş bulunmaktadır. Bu parça Touen-houang'ta bulunmuş ve büyük bir ihtimalle X. asr içinde yazılmıştır. (*Un catéchisme Boudhique ouigur en écriture Tibètaine*, JAs. 1921, Juillet-Septembre, s. 135-136).

4 N. V. Pigulevskaya, *Siriyskie i siro-tyurkskie Fragmenti*, Sovetskoe Vostokovedenie, I, Leningrad. 1920, s. 222-223.

5 A. von Gabain, *Alt-türkisches Schriftum*, SDAW. 1948, Nr. 111, 1950, s. 1-24.

UYGURLARCA KULLANILAN SOĞD ALFABESİ

Makedonyalı İskender'in fütuhatından sonra, uzun zaman Garbî-İran eyaletlerinden ayrı kalan Şarkî-İran, Hind kültürü ile gelen Buddizm tesirini de kendi üzerinde hissetmiş idi. Milâttan önce, II. yüzyıldan itibaren, daimî kargaşalıklar içinde çalkalanan Garbî-Türkistan, tarihî kaynaklara göre, birbirini takip eden muhtelif Hind kabileleri ile, Sak, Toḫar, Hun, Tibet, Türk, Kırgız ve Moğol gibi birçok kavimlerin oturduğu bir yer olmuştur. Buna rağmen, kadim Orta-Asya tarihi, Arap istilâsı devrine kadar en az temas edilmiş bir saha olarak kalmıştır. Şöyle ki, bu devire kadar bu ülke mazisine dair malûmatımız pek fakir olmuş ve ele geçen kaynaklar da, haddizatında istilâlarla beraber harap olup gitmiştir. Ancak VII-VIII. yüzyıllara doğru Orta-Asya istilâsına kalkışan yeni Avrupa hareketleri sayesinde, yeni yeni kaynaklara malik olmaya başlanmıştır ki, bu kaynaklara göre, buraları tarihçi için sürekli istilâ ve fütuhat konusu olmaktan başka bir şey olmamıştır.

Bununla beraber Avrupa bilginleri tarafından yapılan kazılar neticesinde, çok daha eskiden burada Buddizm dinine dair, Hind harflerile yazılı Türkçe metinlerin mevcut olduğu anlaşılmıştır[1]. Fakat, bu yazı mahallî birçok değişiklikler geçirmiş ve muhtelif yerli diller için kullanılmıştır[2]. Nitekim 629 yılında bu sahaları dolaşan Çin seyyahı Hüen-Tsang, Garbî-Türkistan taraflarında Buddizm dininin fevkalâde intişar ettiğini ve buralarda bu dine ait birçok mabedlere rastladığını nakletmektedir. Onun verdiği malûmata göre, Buddizm, buradaki halkın yegâne müşterek dini olmuştur[3]. Lâkin, Buddizm'i propaganda edenler, biraz sonra, Hind hurufatını terkle, bu sahada

1 V. Bartold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 12.

2 Lüders, *Über die literarische Funde von Ostturkistan*. Sitzungsb. d. Köng. preuss. Akad. d. Wiss. Berlin, 1914, VI, s. 3. Bu sahada çalışan bilginler, umumiyetle Hind menşeli hurufat sistemini iki ayrı gruba ayırmaktadırlar. Birinci gruba dahil olan hurufatla yazılı metinler, hakikî Hind alfabesi, ikinci gruba dahil olanlar ise, Kaşgarda Hindçe bilen yazıcılar tarafından kullanılan ve bir dereceye kadar şeklini ve karakterini değiştiren hurufattır. Bu sonuncusu, daha ziyade İndo-Kaşkar hurufatı adile şöhret bulmuştur. Hoernle (*A note on the British Collection of Central Asian Antiquities*, Actes XII. Congr. Or. I, s. 151-158) birinci gruba «Northern İndian Gupta» yahut «North Western Gupta». yani şimal yahut şimalî-garp adını verdiği halde, ikinci gruba «Cental Asian Brahmı» yahut «Central Asian Nagarı» veyahut, sadece, «Central Asian» hurufatı demiştir [Leumann, E., *Über eine von den unbekannten Literatursprachen Mittelasiens*, «Mél. de l'Ac. Imp. d. Scien. d. St. - Pétersburg», 1900, cilt IV, No. 8. s. 1 - 2 ve Oldenburg, *Otrıvkı kaşgarskih sanskritskih rukopisey iz sobraniya N. F. Petrovskago*, ZVO. VII, s. 48 not 1).

3 Lüders, *Aynı eser*, s. 3.

«Millî Soğd» alfabesini kabul etmişlerdir. Çünkü, milâdî III. asırdan itibaren, Mânî mezhebi ile Hıristiyanlık da, Orta-Asya Türklerinin hayatında mühim bir rol oynamaya başlamıştır. «Kök-Türk» hurufatını kullanan Şaman Tukiyuların, kendi millî dinlerini muhafaza ettiklerini de dikkat nazarına alırsak, Orta-Asya'nın bu çağlarda, ne büyük bir din ve alfabeler mücadelesine sahne olduğunu anlarız. Türk dilinin inkişaf ve yayılışında bu muhtelif dinlerin ehemmiyetli bir rol oynadıkları muhakkak olmakla beraber, biz şimdilik bu dinlere, sırf, dinle alfabe arasındaki münasebeti tebarüz ettirmek için, temas ediyoruz. Zira, Mânî dinine mensup olanlar Mânî, Hıristiyan dinine mensup olanlar Süryanî alfabelerini kullandıkları gibi, «Millî Soğd» hurufatını da kullanmışlardır. Mânî dinine ait Türkçe metinlerde her iki alfabe de kullanılmıştır.

Böylece, Orta-Asya sahasındaki muhtelif dinler harekâtı, muhtelif alfabe sistemlerinin Türkler arasında da yayılmasında başlıca amillerden biri olmuştur. Bahusus, İslâmiyetin biraz sonra aynı sahada, kendine fazlaca taraftar bulması, meseleye tamamiyle başka bir cephe vermiş ve vaktile buradaki Türkler arasında altın devrini yaşayan muhtelif dinler ve alfabeler yerlerini, yavaş yavaş, İslâmiyete ve Arap harflerine terke mecbur olmuşlardır.

Soğd harflerini Türkler, ilk defa, Kara-Balgasun abidesinde kullanmışlardır[1]. Daha Soğd harflerinin karakteri tayin edilmeden önce, birçok araştırıcılar, Mânî mezhebinin Uygur Türklerine ilk defa girişini gösteren bu abidedeki yazıyı, Uygur harfleri sanmışlardır. Nihayet, F. W. K. Müller'in keskin zekâsı, zor okunan bu yazının Soğd harfleri olduğunu ortaya koymuştur[2].

Soğd harfleri, haddizatında Uygur harflerinin tamamiyle bir eşidir. Ancak, bu yazı sistemi daha evvelki bir devreye ait olduğundan ve Uygurlarca işlenmemiş bulunduğundan, mütekâmil bir şekil arzetmemekte idi. F. W. K. Müller, bu harfleri, hakikî muahhar Soğd alfabesi diye tavsif etmektedir ki, bu da sonraki Uygur harflerinden başka bir şey değildir[3]. Yine bu bilgin, bu sahada yaptığı araştırmalarla Soğd harflerinin muhtelif tekâmül devrelerini tesbit etmiş ve bunun nihaî şeklinin Uygurca olduğunu meydana koymuştur.

1 Gustav Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf d. uigurischen Denkmal in Kara-Balgassun*, Helsingfors, 1896. Bu abide 825-832 yılına kadar hâkimiyet süren Uygur kağanının şerefine rekzedilmiştir.

2 F. W. K. Müller, *Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei*, Sitzungsb. Knög. preuss. Akad. d. Wiss., XXVII, Berlin, 1909, s. 730.

3 Von Le Coq. *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde*, MSOS., 1919, s. 94.

Bu itibarla Soğd harfleri, Uygur Türklerine geçtikten sonra, bu kavmin adına izafeten Uygur alfabesi adını almıştır. von Le Coq[1] «Soğd» harflerinin iki nevi ile, muahher soğdcadan başka bir şey olmayan Uygur harfleri arasındaki ayrıntıları gösteren bir tablo vücuda getirmiştir [bk. Tablo I, II].

Soğd alfabesinin Türkler arasındaki intişarına sebep, yalnız din olmamış, bu, aynı zamanda, Soğd'ların bozkırdaki ticarî faaliyetlerine de bağlı bulunmuştur. Çünkü, Soğd tüccarları ile misyonerlerin bu sahadaki faaliyetleri, Çin'e giden kervan yollarında bile kendisini hissettirecek kadar müessir olmuştur. Bu yollarda birçok Soğd kolonileri kurulmuştur[2]. Hatta, bu kolonicilik o kadar ileri götürülmüştü ki, Tarım vâdisinde ve Çin'de bile Soğd harfleri, bu koloniler sayesinde, geniş bir inkişaf sahası bulabilmiştir. Ayrıca ,Soğd harfleri, «Orḫun» abideleri harfleri ile yanyana olarak Moğolistan'da kullanılmış olacaktır ki, bu harfli âbidelere Çin Seddinin enkazı arasında dahi tesadüf edilmiştir[3]. Bir zamanlar bu dil Orta-Asya'da büyük bir hakimiyet kurarak burasının bir nevi «lingua franca» sı olmuştur[4].

Soğdlar, bozkırlardaki faal ticaretlerine, Türk hanlarının ordularında, şüphesiz, iyi bir mahreç bulmakta ve bu sayede birçok yeni sahalarda da koloniler kurmak imkânına malik idiler. İsmi biraz yukarıda geçen Çin rahiplerinden seyyah Hüen-Tsang[5], daha bu çağlarda bile, Soğdlar tarafından kurulan ticaret şehirlerinin, «Çu» nehri kenarlarına kadar uzandığını kaydetmektedir. Orḫun kitabelerinde adı geçen «Soğdak» kelimesi dahi, bunların, o devir Türklerin hayatındaki rollerini göstermeğe kâfidir. Üstelik, Türkistan sahasındaki eski eserleri araştırmağa giden muhtelif heyetler, Buddizm dinine ait Soğd dilinde yazılmış bazı eserlerin mevcut olduğunu, bu eserlerin Türkçeye tercüme edildiğini ve dolayısile, bu dilin Türkler üzerinde nisbeten müessir olduğunu meydana koymuştur. Ne yazık ki, bunların hangi tarihte yazıldığı, henüz katiyetle tespit edilememiştir. Soğdiyatçı Gauthiot, bunların VII. asırda yazıldığını iddia etmektedir. Mamafih İslâmiyetin Soğdlar arasında yayılmasile, bunlar da Arap harflerini kullanmağa başlamışlardır.

1 Aynı eser.

2 V. Bartold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 1.

3 Vladimirtsov, *Mongolica*, I, ZKV., I, s. 310.

4 Lüders H., *Über die literarische Funde von Ostturkistan*, s. 14; [Bk. Pelliot, P., *Les Influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême Orient*, Paris, 1911 ve Gauthiot, *Essai de Grammaire sogdienne*, Introduction, Paris, 1914-1923].

5 A. von Gabain, *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs*, I. Bruchstücke des 5. Kapitels. SB. 1935 Almancaya ve Hiouen-Thsang, *Mémoirs sur les contrées occidentales*, Paris 1857 adile [Stan. Julien] tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.

Asıl Soğd harfleri ise, Uygur Türkleri arasında kendi varlığını, evvelce söylediğim veçhile, «Uygur alfabesi» adı altında muhafaza etmiş ve Türklerce muhtelif dinlere ait metinlerin tercümesinde kullanılmıştır. Mamafih, bu yazı ile yazılmış Türk edebiyatı zengin değildir. Bu edebiyatın ufak bir kısmı «von Le Coq» tarafından neşredilmiştir[1].

«Soğd» harfleri hakkında ilk malûmat veren, Hicrî 377 [Milâdî 987/8] yılında Fihrist-al-ulum adlı eserini ikmal eden en-Nedîm'dir Eserinin « الكلام على القلم المانى » bahsinde «Mânî» ve « الكلام على قلم الصند » bahsinde de Soğd harfleri hakkında kısaca malûmat vermektedir. Bu malûmatın tercümesini aynen naklediyorum[2].

«Maveraünnehir'de kâin Soğd memleketine gittim. Buranın yerli Türk ahalisi vardır. Merkez şehirleri Navîkat'dir. Halkın dini «Dualizm» ve «Hıristiyan» dır. Bunlar, «Dualist» lere kendi dillerinde âçârik adını vermektedirler. Yazıları, yani alfabeleri şöyledir».

IX-XI. yüzyıllarda, Karahanlılar devrine ait Sarığ kazılarından elde edilen «ḫum» lar üzerindeki yazılar da Uygur harflidirler. Ḫum, yanmış topraktan yapılmış su ve ekin gibi ürünlerin muhafazasına mahsus kaptır. Bunlar Talas ırmağı havzasında 1930 da bulunmuştur. Nedense S. E. Malov[3] bu kaplardaki yazıları Moğolca olarak kabul etmiştir[4].

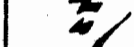
1 A. Le Coq, *Kurze Ein führung ni die uigurische Schriftkunde*, MSOS, 1919, XII, s. 93-108. Burada neşredilen bu metinlerin bazıları klişe halinde tarafımdan «*Türk Lisanı Tarihi Dersleri Tatbikat Numuneleri*» I, adile İstanbul, 1932 de neşredilmiştir.

2 Gustav Flügel ve J. Roediger, *Kitâb-al-Fihrist*, Leipzig, 1871, s. 18.

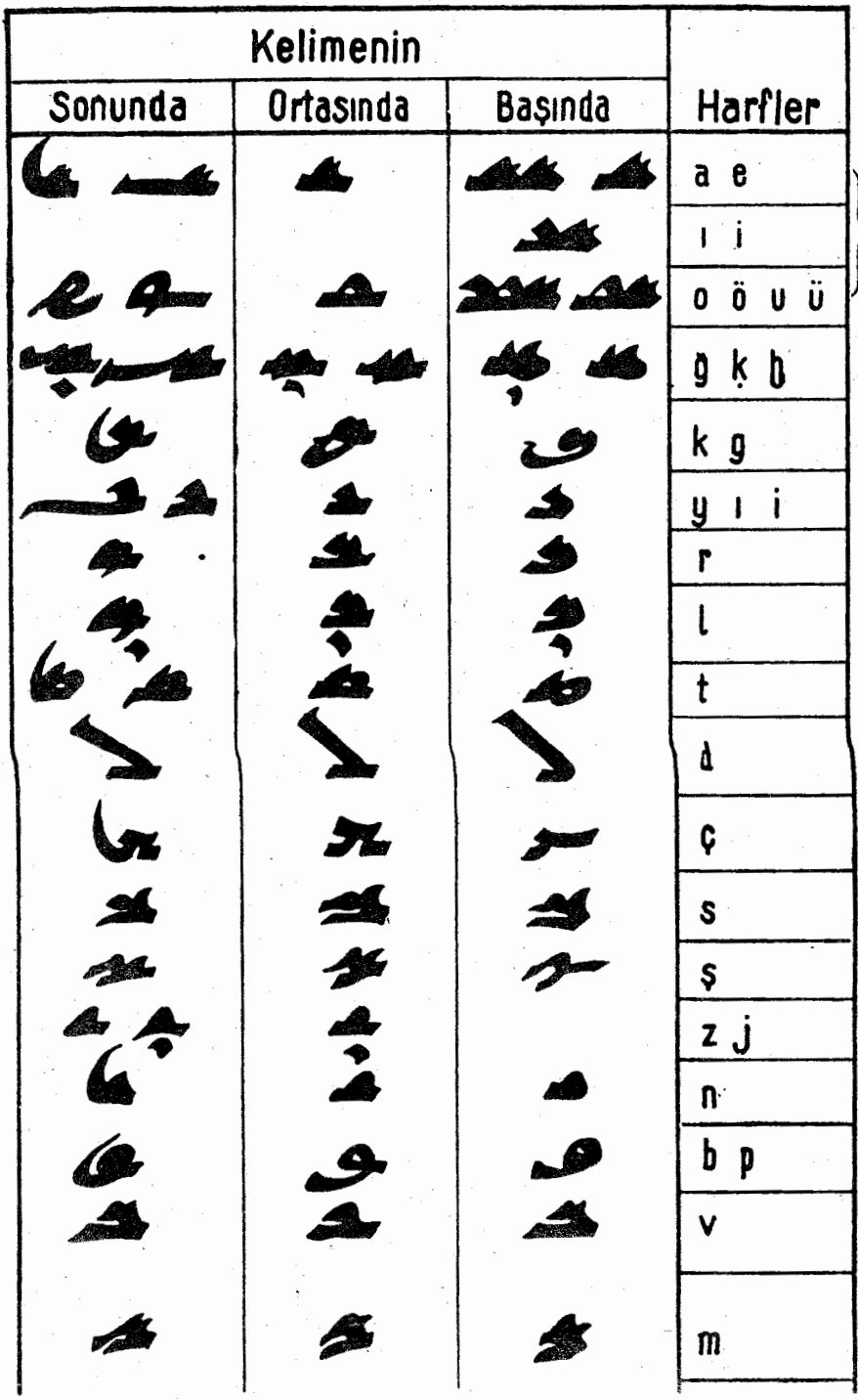
3 *Talasskie epigrafiçeskie pamyatniki*, Materiali Uzkomstarisa, 6-7, s. 22.

4 M. E. Masson, *K istorii otkritiya drevnetyürkskiḫ runiçeskiḫ nadpisey v Sredney Azii*, Materiali Uzkomstarisa, 1936, 6-7, s. 11 - 12.

I. Uygurlar tarafından kullanılan ilk Soğd alfabesi.

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
			a e	
		i ı		
			o ö u ü	1
			g̈ k̤ ḫ	2
			k g	3
			y i ı	4
			r	5
			l	6
			t	7
			d	8
			ç	9
			s	10
		ş	11	
		z j	12	
			n	13
			b p	14
		v	15	
			w	16
			m	17
			?	18

II. Uygurlar tarafından kullanılan sonraki Soğd alfabesi.

en-Nedim'in kaydettiği ve şekilleri vazıh olmayan Soğd harflerini burada ayrıca göstermeğe lüzum görmedim.

Malûm olduğu veçhile, Soğd harfleri 22 işaretten ibaret olup Ârâmî alfabesine yakın bir şekilde sıralanmıştır. Bir ligatür'den maada, ayrıca muayyen olmayan üç işaret daha vardır ki, bunlar, büyük bir ihtimalle, noktalama için kullanılmıştır[1]. Umumiyetle Soğd harflerinin, şekli bir dereceye kadar, kendi menşei'nin tayinine yaramaktadır. Nitekim, bazı harf işaretleri bunların Ârâmî alfabesinden doğduğunu sarahaten göstermektedir[2].

Nihayet, Soğd'lar ve bunların alfabeleri hakkında yapılan son araştırmalar, bu Orta-Asya kavminin menşe'ini, tamamile meydana koymuştur. Bu ise, bir dereceye kadar, Soğd alfabesinin Türkler ve Moğollar arasındaki mevkiini aydınlatmağa yaramaktadır. Çünkü, Uygur ortografi sistemi tıpkı Moğol ve hattâ Oyrat ve Kalmuk alfabelerinin ortografi sistemi gibi, Soğd alfabesi sistemi ile izah edilmektedir. Bundan dolayı, Moğol ve Soğd alfabe sistemini öğrenmeden, Uygur alfabe sistemini tayin etmek imkânsızdır. Zira, vaktile Moğollar da, Uygur vasıtasile, Soğd harflerini kabul etmişlerdir.

UYGUR HARFLERİ

Orta-Asya'da en zengin Türk edebiyatı, Uygur harfleri ile vücuda getirilmiştir. İlk defa Uygur'lar bu harfleri, ancak müstakil bir devlet kurduktan sonra kullanmışlardır ki, bu, VIII. yüzyılın ilk yarısına rastlar.

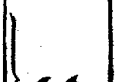
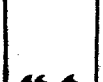
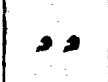
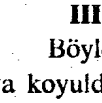
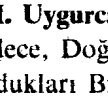
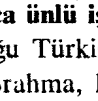
Uygur harfleri, bir kaç harf istisna edilirse, birbirine bitişik olarak yazılmıştır. Bu alfabenin başlıca hususiyeti, «Göktürk» alfabesine nisbetle daha az işarete malik olmasıdır. Yarı sedalı bir sese tekabül eden «y» istisna edilirse, Uygur harfleri ancak 18 işaretten ibarettir. «Göktürk» harfleri ile bu harfler arasındaki farklar hakkında, bir fikir edinebilmek için biraz izahat vermemiz lâzımdır.

1 J. Marquart, *Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*, WZKM., 1898, s. 159-160.

2 A. Le Coq, MSOS. XII, 1919, s. 94.

A. ÜNLÜ (VOKAL) SİSTEMİ

Cetvel III-de görüleceği veçhile, Uygur alfabesinde, Türk dilinin ahengini temin eden vokaller, ancak şu üç işaretle ifade edilmiştir :

Kelimenin			Harfler
Sonunda	Ortasında	Başında	
			a e
			ı i
			o ö u ü

III. Uygurca ünlü işaretleri.

«a» ve «e»
«ı» ve «i»
«o», «ö», «u» ve «ü»

kelime ortasında ve sonunda daima bir vokal işareti ifade edilmiştir. Kelime başında ise, iki, üç vokal işaretinin birleştirilmesile bazı kombinezonlar yapılmıştır. Meselâ :

a (e) + ı (i) = «ı» ve «i»
a (e) + o (ö,u,ü) = «o» ve «u»
a (e) + o (ö,u,ü) + i(ı) = ö ve ü

Böylece, Doğu Türkistan, Türkler tarafından işgal edilince, kullanmaya koyuldukları Brahma, Mânî ve Soğd alfabeleri yapısında bulamadıkları yumuşak vokal yüzünden[1] kelime başındaki «o» ve «u»; «ö» ve «ü»; «i» ve «ı» için yapılan yukarıdaki kombinezonlarla, Türkçenin ahenk kanunu için elzem olan yumuşak vokal unsurlarını, bir dereceye kadar, temin etmiş oldular.

Uygur alfabesindeki vokal sistemi, «Orḫun» kitabelerindeki vokal sisteminden çok farklıdır. Orada vokalleri ifade için vücuda getirilen ayrı ayrı konsonant işaretleri vasıtasile, noksan görülen vokaller gösterilebilmiştir. Uygurlar buna ihtiyaç hissetmemişlerdir. Çünkü, Uygur yazısında herhangi bir hecedeki vokal, kendisine mahsus işaretle gösterilmiştir. Bu noktayı dikkat nazarına alan Radloff, Uygur'cadaki vokaller için, muayyen bir kaide çıkarmağa bile yeltenmiştir. Onun fikrine göre, Uygur kelimesinde herhangi bir hecenin yazılmaması, müstensih veya müellifin hatası dolayısiledir. Bu fikir, bir münakaşa mevzuu olabilir. Yalnız, vazıh olan bir şey varsa o da, Uygur metinlerindeki vokallerin bir intizam gözetilmeden yazılmış olmasıdır. Bir kelime, muhtelif metinlerde, vokal bakımından, muhtelif imlâya tâbi tutulmuş ve bu yüzden Uygur'cada vokallerin kullanılışı için kat'î bir kaide çıkarılmasına imkân kalmamıştır.

1 W. Kotwicz, *En marge des lettres des Il-khans de Perse*. RO. XVI. 1953. s. 380.

B. ÜNSÜZ (KONSONANT) SİSTEMİ

Uygur alfabesinde pek nadir kullanılmış olan «h» müstesna olmak üzere, konsonantlar için 15 işaret vardır. Bu işaretler, kelime başında, ortasında ve sonunda muhtelif şekillerde yazılırlar. IV. numaralı cetvelde de görüldüğü veçhile, birbirine yakın sesler için aşağı yukarı bir işaret kullanılmakla iktifa edilmiş ve bu işaretler, üzerlerine veyahut altlarına nokta ilâvesile de birbirlerinden ayırt edilmiştir. Bu kabilden olarak cetvelde birinci sıradaki «ġ», «ķ» ve «ŋ» ve on beşinci sıradaki «r» ve «z» için kullanılan işaretler zikredilebilir. Fakat işaretlere noktalar koyarak ayırt etmek kaidesi, bütün Uygur metinlerine teşmil edilemez. Çünkü, ekseri Uygurca metinlerde «ġ», «ķ» ve «ŋ» için, aşağı yukarı bir tek işaret kullanılmıştır. Yalnız «z» sesini, aynı işaretle gösterilen «r» den ayırd etmek için, ekser Uygurca metinlerinde «z» sesini ifadeye mahsus işaretin altına daima nokta konulmuştur. Bazı metinlerde «p» sesini ifade etmek için «b» harfi üzerine bir nokta konulduğu gibi[1], «ş» harfini de «s» harfinden ayırmak için, bu harfe mahsus işaretin altına iki nokta konulmuştur. Aynı gaye ile, «n» harfini «a, e» den tefrik için, bazan, bu sese mahsus işaretin üzerine bir nokta konulmuştur[2]. *Mamafih, harfleri birbirinden ayırt etmek için alınan bu tedbirler, Uygur* harfli bütün metinler için hiç bir vakit kat'î ve sabit bir ortografi kaidesi halini alamamıştır. Bu tedbirler, bazı Uygur metinlerinin okunuşunu, bir dereceye kadar kolaylaştırmakta ise de, konsonantların hakikî kıymetini tayine medar olamamaktadır. Bilhassa «k» ve «g» seslerinin tayininde çok dikkatli davranmak zarureti vardır. V. Thomsen'in bu bakımdan yaptığı bir deneme, tavsiyeye değer bir araştırmadır[3]. Radloff da Uygur harfleri sistemini tesbite çalışmıştır. Fakat, onun bu hususta ileri sürdüğü fikirler, oldukça basit ve hatta hatalıdır[4].

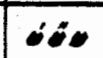
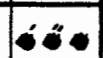
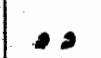
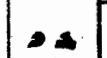
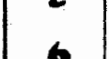
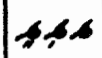
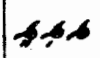
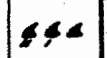
1 Uygur alfabelerinin en yeni olanı Hamidiye kütüphanesinde mahfuzdur. Burada «b» harfinin altına bir nokta konulmuştur [bk. Necib Asım, *Uygur Alfabesi*, «Türk Yurdu», Ankara, 1929, Mart-Nisan, sayı 15 - 16, s. 10 - 20; Rahmeti Arat, *Uygur Alfabesi*, İstanbul, 1937, s. 13].

2 Çünkü «n» harfine mahsus Uygur alfabesindeki işaret tamamile «a» ve «e» işaretinin aynıdır. Bundan dolayı, kelime ortasındaki birbirine benzeyen iki çıkıntılı işaretten birisinin «n» diğerinin «a» okunması lâzımdır. Kelime başındaki iki çıkıntılı işaret ise, alelûsul «a» vokalini ifade içindir. Fatih «Sultan Mehmed» in yarlığında buna o kadar da riayet edilmemiştir [bk. R. Rahmeti Arat, *Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*, «Türkiyat Mecmuası» VI, İstanbul, 1839, s. 189].

3 V. Thomsen, *Sur le système des consonnes dans la langue Ouigure*, KSz., 1901, Cilt II, s. 241-259.

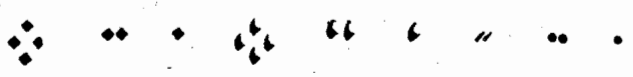
4 W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882, s. 187, ve 311.

IV. Uygurca ünsüz işaretleri

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
			g ḳ ḫ	1
			k g	2
			y (ı,ı)	3
			r	4
			l	5
			t	6
			d	7
			ç	8
			s	9
			ş	10
			z j	11
			n	12
			b p	13
			v	14
			w	15
			m	16
			h	17

Uygur yazı sisteminin dikkate değer hususiyetlerinden biri de, bazı eklerin, ait bulundukları asıl kelimeden ayrı yazılmasıdır. Buna, daima riayet edilmemekle beraber, metinlerin bir çoğunda tesadüf edilir. Ayrı olarak yazılan eklerin başlıcaları, isim tasriflerindeki eklerdir[1]. Akuzatif ile çokluk ekleri, bilâkis, daima ait oldukları kelimeye bitişik yazılmaktadır. Kelime ortasındaki «z», hemen daima, kendisinden sonra gelen harften ayrı yazılır[2]. Bazan «l» de kendisinden sonraki harfe bağlanmamaktadır. Böylece, yazanların keyfine bağlı görünen bu intizamsız imlâ tarzı, Uygur alfabesinin kullanılışındaki sistemin kat'î olarak tesbitini güçleştirmektedir. Zaten, şimdiye kadar, bu yolda ciddî araştırmalar da yapılmamıştır.

Uygur metinlerini karakterize eden diğer bir hususiyet de, noktalama sistemidir. Uygur metinlerinin, aşağı yukarı hepsinde, muayyen bir noktalama usulü tatbik edilmiştir. Eski Buddist metinlerinde, noktalama işareti olarak virgüle benzer işaretlere rastlandığı halde, daha sonraları bunların yerine, çizgiler kaim olmuştur. Buddist metinlerindeki noktalama işaretleri şunlardır :

V. Budist metinlerinin noktalama işaretleri

Mani metinlerinde ise şu işaretler kullanılmıştır.

VI. Mani metinlerinin noktalama işaretleri

Birbirinden farklı olan noktalama işaretleri sayesinde, metinlerin münderecatını öğrenmeden, bunların hangi dine ait oldukları, ilk bakışta tayin edebilmektedir.

Uygur alfabesi hakkında, çok eski malûmata malikiz. İlk defa olarak bu harflere temas eden, XI. yüzyılda Türk dilcilerinden Kaşgarlı Mahmud olmuştur. «Divanü Lûgat-it-Türk» adlı meşhur eserinde Kaşgarlı, «Uygur alfabesini» Türk hurufatı diye tesmiye etmiş ve bu alfabenin sırasını göster-

1 Bugünkü Şarkî-Türkistan Türkçesinde de, bazı eklerin, merbut oldukları kelimelerden ayrı yazıldığı göze çarpmaktadır. G. Raquette, bu hususiyet hakkında epeyce malûmat vermektedir [bk. *Eastern Turki Grammar*, MSOS., XV, Berlin, 1912, s. 119].

2 Meselâ: söz-üm; öz-i kelimelerinde olduğu gibi.

diği gibi, umumî bir bakışla da, noksanlarını kısaca tebarüz ettirmiştir[1]. Kaşgarlı'ya göre :

Türk dillerinde kullanılan harfler 18 olup, şöyle bir sırayı takip etmiştir[2].

a, f, ḫ, v, z, ḳ, y, k, z, m, n, s, b, ç[3], r, ş, t, l

Aynı müellife göre, Türkçede yedi sada vardır ki, Uygur alfabesinde onlara yer verilmemiştir. Bu sadalar şunlardır :

p, c[4], j, f, ġ, ğ, g

Kaşgarlı'ya göre bu harflerin medlûlleri olan sadaları, Türk olmayanlar söylemekte güçlük çeker ve Türk boyları :

ṣ, ṭ, z, s, ẓ, ḥ, h, ع

seslerine mahsus harfleri kullanmazlarmış. Bunlar, mutlaka yazılmak istenildiği zaman, Uygur alfabesi sisteminde bu seslerin mahreçlerine yakın, harfleri eski kalıplarında yazıp nokta ile ayırt ederlermiş[5].

Aynı Uygur alfabesi sistemi, Kaşgarlı Mahmud'tan naklen, Bedreddin Mahmut el-Aynî'nin « تاريخ البدرى » adlı eserinde, gösterilmiştir. Bu zat, «Al-ikd al-cumân» adlı tarihinin ikinci cildinin « قصة اسم الترك » bahsinde, Kaşgarlı'dan istifade ettiğini وأيت فى ديوان محمود الكاشغرى cümlesi ile itiraf etmek tedir[6]. Buna yakın bir Uygur alfabesi cetveli, Gazi bin Kutluġ el-Cebaî'nin bir yazma eserinde mevcuttur[7]. Diğer bir Uygur alfabesi Timur tarihini yazan İbn

1 «Divanü Lûgat-it-Türk», İstanbul, 1335, s. 7-9; C. Brockelmann, *Mahmûd al-Kaschghari über die Sprachen und Stämme der Türken in XI. Jahrh.*, KCsA., 1925, 1, s. 26-40.

2 Daha fazla malûmat için bk. Besim Atalay, «Divanü Lûgat-it-Türk;», Tercümesi, Ankara, 1939, cilt I, s. 8-10.

3 Kaşgarlı'da bu ses «c» olarak kaydedilmiştir.

4 Kaşgarlı'nın divanında s. 8 de الجيم العربيه ile izah edilmiştir.

5 Besim Atalay, tercümesi, s. 9.

6 A. Z. Vâlidi (Togan), *Mahmûd Kaşgârî'ye ait notlar*, Atsız Mecmua, II, sayı 17, s. 135.

7 Necib Asım, *Uygur Alfabesi*, «Türk Yurdu», Ankara, 1929, Mart-Nisan, sayı 15-16, s. 14-15; Köprülü Fuat, *Türk Dili ve Edebiyatı*, İstanbul, 1934, s. 76 da bu harflerin yalnız Arap harflerile olan sırasını, Necib Asım ise Uygur harfleri ile bazı nümuneler neşretmiştir.

Arabşah'ın «Acayibü'l-Makdur fi nevaibi Timur» adlı eserinde geçmektedir[1]. Arabşah bu alfabeye, Moğollar hakkında malûmat verirken temas etmiştir. Ona göre Uygur harfleri sisteminde konsonant mevcut olup bunlardan bazıları kendilerine mahsus ve birbirine yakın işaretlerle, bazıları ise tek bir işaretle ifade edilmiştir. Bu suretle, Arabşah'ın, Uygur alfabesi hakkındaki fikri, kendisinden önceki müelliflerden farklı olmamıştır.

Elde mevcut Uygur alfabelerinin en yenisi Hamidiye kütüphanesinde «138» numarada mukayyed bulunanıdır. Devri icabı olarak bu alfabe[2] yahut Arabşah'ta olduğu gibi : و اما الجغتای فلهم قلم یسمی ایغور و هو خط مغولی adları ile zikredilmiştir. Uygur alfabesi hakkında malûmat veren başka eserlerin de bulunması muhtemeldir. Çünkü, bu gibi eserler, umumiyetle, Uygur harflerini öğretmek gayesile ve yerine göre, muhtelif sistemlerde yazılmışlardır. بالقلم الموغولی شهور

Uygur alfabesindeki vokal ve konsonantlar sistemi hakkında bu kadar izahatla iktifa ediyoruz. Uygurlardan önce «Göktürk»ler tarafından kullanılan «Orhun» harfleri sistemi ile bu Uygur yazısı sistemi mukayese edilirse, göze ilk çarpacak olan hususiyet, Uygur alfabesinde vokallerin noksanlığı ile konsonantların kifayetsizliğidir. «Orhun» alfabesinde, vokal ahengini tebarüz ettirmek gayesile, konsonantların sayısı çoğaltıldığı halde, Uygur harfleri sisteminde konsonantlar, bilâkis, azaltılmıştır. Bu yüzden, Uygur alfabesi, Türk dilinin fonetiğini tesbit için, elimizdeki Uygur'ca metinlerin bolluğuna rağmen, pek de elverişli olmamıştır[3].

1 Buradaki alfabeden ilk defa bahseden Klaproth olmuştur [*Abhandlung iiber die Sprache und Schrift der Uiguren*, Berlin, 1812, s. 53]. Sonra aynı müellif onu neşretmiştir [J. Klaproth, *Memoires relatif a l'Asie*, Paris, 1826, II, s. 318]. Necib Asım, Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesinde bulunan İbn Arabsah'ın eserindeki Uygur alfabesinin fotokopisini neşretmiştir [«Türk Yurdu», 1929, sayı 15-16, s. 11-12].

2 Merhum hocam Necib Asım da aynı alfabe sistemini neşretmiştir [«Türk Yurdu» s. 19].

3 Çünkü bu devir Türkçesini karakterize edecek olan fonetik hususiyetlerini Uygur alfabesi ile ifade etmek müşküldür. Meselâ : «k» ve «g»; «c», «ç» ve «j»; «b», «f» ve «p» ve saire gibi bir çok hususiyetler Uygur yazısında birer işaretle gösterilmiş ve bu yüzden Uygur metinlerinin doğru olarak okunması imkânsız bir hale gelmiştir. Çünkü Soğd harflerinden neş'et eden Uygur harfleri, kendisine menşe olan harflerin bünyesine göre vücuda getirilmiştir. Bundan dolayı, Türkçe için elzem olan bazı sesleri, onda bulmak mümkün olmamış ve Uygur'ca metinlerin halli bu yüzden zorlaşmıştır.

3

UYGUR HARFLERİNİN MENŞEİ

Menşe itibarile Uygur harfleri, esası belli olmayan Arâmî asıllı bir Soğd alfabesinden çıkmıştır. Daha 1907 yılında Laufer[1], Uygur yazısının menşeini araştırarak onun Süryanî Estrangelo'sundan doğduğu fikrini ileri sürmüştür. Ondan iki sene sonra F. W. K. Müller[2], Uygur harflerinin, doğrudan doğruya, Soğd alfabesinin işlenmiş bir şekli olduğunu kat'î olarak tesbit etmiştir. Burada, Soğd kavminden, Çinlilerin Khang diye tesmiye ettikleri Şarkî-Türkistan kavimlerinden birisi kasdedilmektedir[3]. Soğdıyatcı Gauthiot tarafından Uygur ve Soğd harfleri arasında yapılan bir mukayese ile, bunların birbirine çok benzedikleri, hattâ birçok Soğd harflerinin, Uygur harflerinin tamamile aynı oldukları tesbit edilmiştir. Mamafih, aradaki bu benzeyişlere rağmen, Uygur ve Soğd harfleri arasında bazı farkların da bulunduğu şüphesizdir[4].

Uygur harflerinin menşei meselesi, eskidenberi ilim âlemini meşgul etmiş ve bu yolda, yukarıda anlattığımız iddialardan daha evvel, birbirine zıt birçok fikirler ileri sürülmüştür. Nitekim, bunlardan yüz küsur yıl evvel Klaproth, bu yazının, Mandey harflerinden doğduğu kanaatine varmıştır[5]. Ondan biraz sonra Abel Rémusat[6], Klaproth'un bu fikrine iştirak ederek o da, Uygur harflerinin menşeini, Süryanî alfabesine irca etmiştir. Bu iki âlimin ileri sürdükleri kanaat, F. W. K. Müller'e gelinceye kadar, herkesce kabul edilmiş ve Uygur harflerinin, Nesturî yazısını takliden, Süryanî alfabesinden doğduğu fikri kökleşmişti[7]. Bu yanlış fikrin dayandığı nokta, VII. yüz-

1 *Skizze der mongolischen Literatur,* KSz., 1907, s. 183.

2 *Ein iranischen Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei,* SBAW., 1099, XXVII.

3 Aynı zamanda سغد yahut سوغد kelimesi, Zerefşan havzasında, Semerkand'la Buhara arasındaki yerin adıdır.

4 Gauthiot, *De l'alphabete Sogdien,* JA., Paris, 1911, série X, XVII.

5 J. Klaproth, *Über die Sprache und Schrift der Uiguren,* Berlin, 1820, s. 138.

6 F. C. Andreas, *Zwei soghdische Exkurse zu Vilhelm Thomsen: Ein Blatt in türkischer Runenschrift,* SBAW., 1910, XV, s. 307.

7 Halbuki, bu alfabenin Soğd'cadan doğduğunu XIII. yüzyıl müelliflerinden Fahreddin Mübarekşah tasrih eylemiştir [Barthold, V., *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler,* İstanbul, 1927, s. 45; D. Ross, ve R. Gauthiot, *l'Alphabet sogdien d'aprés un témoignage du XIII e siècle,* JA., 1913, Mai-Juin, s. 521-533]. Mübarekşah, Soğd hurufatından başka, Türklerin bir de Tağuzuğuzî [ibid., 522] alfabesini kullandıklarını söylemektedir.

yıla doğru Uygurların, Nesturî misyonerleri tarafından, Hıristiyanlığı kabul etmeleri idi. Bu yüzden, bunların, muhakkak Nesturî yazılarını kabul ettikleri fikri, her tarafta rağbet bulmuş ve bu yanlış fikir, yüz yıldan fazla bir müddet, tekrarlanıp durmuştur. Taylor dahi iyice düşünmeden, Kutadgu Bilig'in harflerinin doğrudan doğruya, Nesturî alfabesinden geldiği kanaatini ileri sürmüştür. Her ne kadar, Taylor'un yaptığı mukayese neticesinde, serdettiği fikri teyid edecek bazı noktalar var ise de, sırf haricî benzeyiş ile bir alfabenin menşeini tayine kalkışmak doğru değildir.

Basit görünmekle beraber, Uygur harflerinin menşeini tayine yarayan dikkate değer bir nokta üzerinde durmamız lâzımdır. Bu da, Soğdcanın eskidenberi «l» mukabili bir işarete malik olmaması ve ecnebî kelimelerde mevcut bu sesin, Soğd'cada, «r» sesini veren işaretle ifade edilmiş olması keyfiyetidir. Türkçemizde «l» sesi vardır. Bunun için Türkler, Soğdcada mevcut olmayan bu sesi ifade edecek yeni bir işaret bulmağa mecbur kalmışlardır. Bunun için, Uygurlar, Soğd'ların «l» mukabili olarak kullandıkları «r» işaretine, sağa doğru bir kanca ilâvesile, bu işi kolayca halletmişlerdir. İmdi, eğer Türkler, Uygur harflerini Süryanî'lerden almış olsaydılar, bunlarda bulunan «l» harfini de alır ve böylece yeni bir işaret bulmak külfetine katlanmazlardı. Halbuki Soğd'lar, eski Sâmî alfabesindeki «l» işaretini tamamile ayrı bir ses için kullanmışlardır ki, bu, bizim eski Türkçemizde «y» olarak inkişaf etmiştir. «ẓ» = ﺯ olup[1] sonraları «d» ve nihayet bugünkü Türkçemizde «y» olarak inkişaf etmiştir. Haddizatında Soğd ve Süryanî yazıları arasında bariz farklar olmasına rağmen, bu iki yazı sistemi, büyük bir ihtimalle, pek eski zamanlarda mevcut olduğu tahmin edilen Arâmî yazısından neş'et etmiştir.

1 Mamafih, Soğd'lar kendi tahriratlarında hem «l» ve hem de «z» harfleri için birbirinden farklı iki işaret de kullanmışlardır. Bunlardan birisi Hıristiyan diğeri ise yalnız Manihey metinlerinde kullanılmıştır. Bu yüzden Orta-Soğd şivesi «z» ve «l» ağızlarına ayrılmış ve Soğd ülkesinin adı da edebiyatta Soğz ve Sülik adları ile zikredilmiştir [V. Bartold, *K. Voprosu ob yazıkah Sogdiyskom i Toharskom*, İran, I, Leningrad, 1927, s. 30].

4

UYGUR HARFLERİNİN YAYILIŞ SAHASI

İslâmiyetin Türk ülkelerinde yayılmasile, Uygur alfabesi hemen ehemmiyetini kaybetmemiş, Arap harfleri ile boy ölçüşerek, asıl Uygur sahası haricinde kalan diğer Türk kavimleri arasında da rağbet görmüştür. Yalnız, «Buḫara», «Belḫ» ve «Semerkand» gibi bazı İslâm merkezlerinde, yeni din mensupları tarafından Uygur harflerinin kullanılmasına derhal nihayet verilmiştir. Şarkî-Türkistan'da ise, eskisi gibi, Uygur harfleri kullanılmasına devam edilmiştir. Sonraları, Arap alfabesi tesirile, gittikçe, eski ehemmiyetini kaybetmeğe yüz tutmuşken, Moğol hakimiyetinin kuruluşu ile yeniden bir canlanma devresi yaşayarak, uzun zaman, Moğol devletinin resmî yazısı olmuştur. Bunların himayesi sayesinde, Uygur alfabesi yeni yeni sahalara yayılarak Fatih Sultan'ın sarayına[1] kadar sokulmuş, hatta Ukrayna ve Litvanya gibi yabancı ülkelere kadar yayıldığı bile iddia edilerek[2] XVIII. yüzyıla kadar yaşamıştır. Uygur alfabesinden bahseden Fars muharriri Mehmet Kâfur Han, 1721 yılında ikmâl ettiği eserinde bu alfabenin intişar sahasını şöyle anlatmaktadır :

«Oğuz han zamanındaki Uygur yazısı öyle bir dereceye vardı ki, hâlâ zamanımızda Türkistan'da, aynı yazı kullanılmaktadır[3]». Bu iddia mübalâğalı değildir. Çünkü, son yapılan araştırmalar Kaizer Kanghi'nin hâkimiyetinin 26 ve 27. yıllarında, yani XVII. yüzyıl başlangıcında, Uygur yazısının kullanıldığı sabit olmuştur[4]. Hattâ XVIII. yüzyıl başlangıcında, Dunhan,

1 Bu devirde, devlet tahriratında, Uygur harflerinin de kullanıldığı Topkapı sarayındaki vesikalardan anlaşılıyor. Bunların en mühimini Fatih Sultan yarlığı teşkil etmektedir [Türkiyat Mecmuası, VI, İstanbul, 1939, s. 285-322].

2 Richard Jean, *La limite occidentale de l'expansion de l'alphabet ouigour*, JA. CCXXXIX, I, 1951, s. 71-75.

3 در عهد اغوز خان خط اغوزی بهم رسید که تا حال میان ترکستان ما خط رایج است. Diğer bir İran muharriri olan *Abdurrezzak* [ölümü 1482] aynı alfabeyi ایغور است. خط معولی به خط şeklinde Moğol yazısı olarak tavsif etmiştir.

4 W. Radloff, *Kuan-şi-im Pusar*, Bibliothece Buddica, St. Petersburg, 1911, s. VII; Ş. E. Malov, *İzuçenie drevnih turetskih yazıkov (Kadim Türk dillerinin tetkiki)*, Pervıy Vsesoyuznıy Tyurkologiçeskiy s'yezd, Bakû, 1926, s. 140.

Guçjou, Gan-Çjou [جامجو] adlarını taşıyan yerlerdeki Buddist manastırlarında bu yazı parlak bir devresini yaşamıştır[1]. Haddizatında XV. yüzyıllarında Uygur alfabeleri yaylım merkezini Herat ve Yezd şehirleri teşkil etmiştir[2].

İslâmî devirde, muhtelif Türk ülkelerinde Uygur alfabesile yazılan eserlerin en büyüğünü Kutadgu Bilig teşkil etmektedir. Bu eserin Uygur, yoksa Arap harflerile mi yazıldığı meselesi aslında henüz tesbit edilmemiştir. Bugün ele geçen üç nüshadan ancak birisi Uygur harflerile yazılmıştır. Diğer Uygur harflerile yazılan eserlerin en mühimleri ki : Atebetü'l-hakâyık = Hibetü'l hakâyık; Bahtiyârnâme[3]; Miraçnâme[4]; Tezkiretü'l- evliya[5]; Mahzen-i Mir Haydar[6]; Harezmî'nin Muhabbetnâme'si, Sirâcü'l-Kulûb[7], Mesele Kitabı[8]; Rahatü'l-Kulûb, Lûtfî, Cevherî[9], Kamberoğlu, Kasım ile Mansur bahşı'nın şiirlerini ihtiva eden ve British Museum'da bulunan yazma bir mecmua[10] ve sairedir.

Asıl Uygurlar arasında Uygur alfabesi, eskiden olduğu gibi, millî bir yazı olarak kullanılmış ve bugün elimizde bu harfle yazılmış birçok Uygur metinleri parçaları mevcuttur. Kaşgarlı bu alfabeyi, devrinin Türk alfa-

1 Radloff ve Malov, *Suvarnaprabhâsa*, Bibliotheca Buddica, XVII, Sanktpetersburg, 1913, s, 17; *Ḥudûd al-Âlem, Rukopis Tumanskogo*, Leningrad, 1930, s. 19; Bretschneider, *Med. Researches*. I, 241.

2 A. M. Şçerbak, *Oğuz-name-Muhabbet-name*, 1959, s. 118.

3 Mansur Bahşı tarafından 1435 tarihinde yazılmış olan bu eserin aslı Oxford'dadır. Cenevre Üniversitesindeki nüsha, M. Rahmi (Balaban) tarafından kopya edilerek «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Maarif Vekâleti» neşriyatının 44-üncü sayısında *Bahtiyarname* adile neşredilmiştir. Bunun bir parçası Radloff tarafından [W. Radloff. *Das Kudatku Bilik des Yusuf Chass-Hadschib*, Saint-Pétersburg, 1891] de, bir parçası da Hermann Vambéry'nin, *Uigurische Sprachmonumente das Kudatku Bilik*, Innsbruck, 1870, s. 174-177 de neşredilmiştir.

4 Pavet de Courteille tarafından «*Miradj-Nâmeh*» adile «L'école des Langues Orientales vivantes» Série II, Vol. VI, 1882 de Paris'te neşredilmiştir.

5 Pavet de Courteille tarafından «*Tezkreh-i-Evliâ*» adile 1889 da Paris'de neşredilmiştir. Küçük bir parçası da Radloff'un «*Das Kudatku Bilik*» inde (Saint-Petersburg, 1891) neşredilmiştir.

6 W. Radloff'un, *Das Kudatku Bilik*, Saint-Petersburg, 1891, eserinde Uygur harflerile bir parçası neşredilmiştir.

7 Mansur Bahşı tarafından 1432'de Yezd şehrinde yazılmıştır.

8 Mansur Bahşı tarafından 1432'de Yezd şehrinde yazılıp, Mir Celâlettin'e sunulmuştur.

9 Yalnız W. Pertsch, *Die Türkischeen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien 1864, s. 38 mevcuttur.

10 W. Barthold, *Un nouveau manuscrit en écriture ouigoure au Musée Brittanique*, 1924, Nisan-Haziran, s. 57-58.

besi olarak tavsif etmektedir[1]. Muhtelif ilmî heyetlerin Turfan vahasında, yazı şekli ile, sair Uygur metinlerinden ayrılan bir yığın vesika elde edilmiştir ki, bunlar, gerek Uygur harflerinin yayılışı ve imlâsı, gerekse Türk hukuk tarihi için büyük bir kıymeti haizdirler. Ekserisi ticaret muamelelerine ait olan bu metinlerin yazıları, şekilce Kursiv olup Kutadgu Bilig'inkini andırmaktadır[2]. Bu yazılarda, Moğol tesirinin mevcut olduğu düşünülmektedir. Çünkü, vesikalarda şive hususiyetleri ile bazı harflerin mevcudiyeti, bunların XII-XIV. yüzyıllara ait olduklarını göstermektedir.

Uygur hukukuna ait elde edilen vesikaların bir kısmı neşredilmiştir. Bunlardan Radloff tarafından toplananlar. elliye yakın olup Malov tarafından neşredilmiştir[3]. Bugün, aynı mevzudaki vesikaların, parça halinde neşrine devam edilmektedir[4].

Uygur harfleri bir zamanlar sikkeler üzerinde de kullanılmıştır. Nitekim Hoço şehrinde elde edilen bir sikkenin üzerinde, Uygur harflerinin bulunduğu sabittir. Bu sikke, Uygurlar zamanına ait olsa gerektir[5]. Moğol devri sikkelerinden, Uygur yazılarile darbedilmişleri de mevcuttur. Bu suretle, Uygur alfabesi, 847 yılında Uygur devletinin düşmesinden tâ Çingiz Hanın hâkimiyetinin Uygurlarca tanınmasına kadar, Uygurların resmî yazıları olarak kalmıştır. Moğol istilâsından sonra ise, aynı harfler Moğollara mal edilmiştir.

1 *Kitab-ı Divan-ü Lûgat-it- Türk*, İstanbul, 1335, s. 7; Besim Atalay, *Tercümesi*, s. 8.

2 A. von Le Coq, *Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan*, «Turan», Budapest, 1918, kısım VIII, s. 450.

3 W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Vertassers mit Ergänzungen* von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1923 ve bir vesika da «Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi», İstanbul, 1936, s. 101-11 de neşredilmiştir.

4 Daha fazla malûmat için bk. A. Caferoğlu, *Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları*, «Türkiyat Mecmuası», IV, İstanbul, 1934, s. 1-34; H. Herrfahrdt, *Das Formular der uigurischen Schuldurkunden*, «Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft». XLVIII, s. 93-103; S. E. Malov, *Dva Uygurskiḫ Dokumenta*, «V. V. Bartoldu», Taşkent, 1927, s. 387-394; S. E. Malov, *Uygurskiye rukopisnıe dokumentı ekspeditsii S. F. Oldenburga*, ZKV., I, Leningrad, 1932, s. 129-149.

5 Uygur harflerile darbedilmiş bir sikkeyi, F. W. K. Müller, *Uigurica II*, ABAW., 1911, s. 95 not, 1, adlı eserinde neşretmiştir.

5

UYGUR HARFLERİNİN MOĞOLLAR TARAFINDAN KULLANILIŞI

Her ne kadar Uygurların Moğol idaresine geçmeleri, siyasî bakımdan, Uygur devletinin yıkılması ile neticelendi ise de, asırlar boyunca kurulmuş ve gelişmiş olan Türk-Uygur medeniyeti, Moğollar üzerinde büyük bir tesir uyandırmaktan geri kalmadı. Çünkü, Çingiz Han devrinde Moğollar, medeniyetçe hatta kendi ırkdaşları olan Kereit ve Naymanlardan daha aşağı bir seviyede idiler. Moğollar, yeni kurulmakta olan devlet için, kendi tâbiyetlerine girenlerden bilmediklerini öğrenmek zaruretinde idiler[1]. Bu hususta, İslâm tüccarlar, ehemmiyetli bir rol oynamışlardır. Orta-Asya'nın Moğollar tarafından istilâsı zamanında, İran medeniyeti, burada tam bir hâkimiyet sürmüş, ve Arap harfleri ile yan yana, Uygur harfleri de intişar etmiştir[2]. Timurî'lerin sarayında, bu sülâlenin en son hükümdarına kadar, «baḫşi»[3] adlı Uygur Türk kâtipleri bulunmakta idi. Bunların yaptıkları tesirin derecesi, henüz tesbit edilememiştir. Moğollara tamga kullanmağı ve devlet tahriratını öğretenler yine Türk Uygurlar olmuşlardır.

Çingiz zamanında, devlet teşkilâtında tahrirat sistemine, ilk defa olarak, ancak Naymanların Çingiz Han tarafından mağlûbiyetinden sonra [1206] başlanmıştır. Naymanlara karşı yapılan seferde, Timuçin, Uygur tamgacı'larının birisini, kendi sarayına getirmiştir. O, Timuçin'e hem devlet idaresinde tamga kullanılması usulünü, hem de resmî tahriratı öğretmiştir. Taş-atun adındaki bu Uygur, sonraları da, Çingiz Hanın sarayında mühürdarlık vazifesini görmüş, ve ayrıca Çingiz'in evlâtlarına muallimlik etmiştir[4]. Cüveynî'ye göre, Moğolların, bu zamanlarda, kendi alfabeleri mevcut olma-

1 V. Bartold, *Turkestan v epohu Mongolskago naşestviya (Moğol istilâsı esnasında Türkestan)*, S. Petersburg, 1900, II kısım, s. 410.

2 Abel-Rémusat, *Recherches sur les langues Tartares*, Paris, 1820, I, s. 40.

3 Kelime, aslı itibarile, Sanskritce'nin bhişhu' kelimesinden çıkmıştır. Bu kelime hakkında bk. A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul, 1934, s. 22; Vladimirtsov, ZVO., XX, s. 164; Németh, ZDMG. 66. s. 539, Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, Ank. 1966. s. 143-136; Türkler bu kelimeyi «bahşı» şeklinde telâffuz etmişlerdir.

4 Abel Rémusat, *Nouveaux mélanges asiatique*, II, s. 61.

mıştır. Bundan dolayı, Moğol gençleri, yazıyı Uygur'lardan öğrenmeye mecbur kalmışlardır[1]. Bu Uygur mualliminden önce, Moğollarda müşterek bir yazı dili de mevcut olmamıştır[2].

Moğolların kullandıkları Uygur alfabesi hakkında, eski Garp ve Şark kaynaklarında epeyce malûmat vardır. En eski Şark kaynaklarından sayılan Çin annallerinden birisinde, Nayman imparatoru Tyang-han[3] mağlûp edildikten sonra, Uygurlardan Tata Tunggu adlı birisinin, Çingiz Han tarafından esir edildiği ve sonraları onun sarayda tamgacı vazifesini görmüş olduğu, kaydedilmektedir. Çin annali, Uygur harflerinin Moğollarca kabulünü, buna atfetmektedir. Tarihçi Cüveynîde de, Çingizin emrile, Moğol asilzadelerinin Uygurca öğrenmeğe mecbur oldukları kaydedilmektedir[4].

Böylece, Çingiz Hanın, Uygur alfabesini kendi devletinin resmî yazısı olarak kabul edişi, Orta-Asya'da Uygur Türklerine çok büyük bir pâye vermiştir.

XIV. yüzyılda Uygur alfabesi ile Türkçesi, Moğollar vasıtasile, geniş bir sahaya yayılmıştır. Avrupa seyyahlarından Rubrikus, Plano Karpini, Chardin, Herbelot ve diğerlerinin, Uygur alfabesinin Moğollar tarafından kabul edildiğini kaydetmeleri, hep, Uygurların bu zamanlar, Orta-Asya'da mühim bir rol oynamalarından ileri gelmiştir.

Fakat, daha sonraları, Kubilây Han zamanında, İslâmiyet ve Hıristiyanlık inkişafa başlayınca, Uygurlar da eski ehemmiyetlerini kaybetmeğe başlamışlardır. Bilhassa Moğol dil ve harsını yükseltmek isteyen Kubilây Han, Buddizm dinini kabul etmekle, tamamile yeni bir vaziyet ihdas etmiştir. O, kendi sarayına çağırdığı Pag-ba adlı bir Tibet laması vasıtasile Tibet ve Sanskrit dillerinden bazı eserleri Moğol diline tercüme ettirmiştir. Bu lama, Moğol dilinin fonetiğini ifadeye kadir yeni bir Moğol alfabesi yapmak teşebbüsünde bulundu ise de, muvaffak olamadı. Bilâhara, Torci Osir adlı birisi bu hususta çalışmış ve iyi bir netice elde etmiştir. Yeni kabul edilen bu Moğol alfabesinde, ancak, beş Uygur harfine yer verilmiştir. Edebiyatta, bu alfabenin ismi «galik» dir. Yeni alfabe, bir nevi beynelmilel mahiyeti haiz

1 Bartold, aynı eser, s. 416.

2 N. N. Poppe, *Problemı novago literaturnago Mongolskago Yazika*, İAN. 1932, N. 2, s. 153.

3 J. Klaproth, *Mémoire relatifs á l'Asie*, Paris, 1826, II, s. 318.

4 P. Pelliot, *Les systeme d'écriture en usage chez les anciens Mongols*, Asia Major, 1925, II, s. 284-288. Bu alfabe Moğollar tarafından kabul edildikten sonra, tekrar Garbe gelmiş oldu ve biraz sonra Mançu'lara geçti [V. Bartold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 45.

olup, Moğol imparatorluğu dahilindeki bil'ûmum kavimlerin istifadesini temin edecekti. Bugün, elimizde, bu harfle yazılmış Moğolca, Çince, Tibetce, Türkçe ve Sanskritçe metinler vardır.

Fakat, bu alfabe de istenilen mevkii tutamadı ve eskisi gibi, Uygur yazısı kullanılmasına devam edildi. Bu suretle Moğol yazısının inkişaf tarihi başlıca üç devre geçirmeğe mecbur olmuştur. Bu, şöyle bir tablo ile gösterilebilir[1].

ESKİ MOĞOL YAZI DİLİ

Lama «Pag-ba»nın yazı sistemi	I. Kadim çağ. [Bilinmeyen eski zamanlardan XIV-üncü asır başlangıcına kadar : Uygur alfabesi]. II. Orta çağ. [XIV-üncü asır başlangıcından XVI-ıncı asrın ikinci yarısına kadar : Uygur alfabesi]. III. Geçici çağ. [XVI-ıncı asırla XVII. asır başlangıcı Uygur, Moğol ve karışık alfabeler].

İslâmiyeti kabul eden Moğol imparatorları için, Uygur harfleri oldukça munis ve kolay görülmüştür. Devletin resmî tahriratı haricinde XV inci asrın ikinci yarısında, Timurîler sarayında şehzadelere mahsus vasiyetnameler bile Uygur harfleri ile yazılmıştır. Buna başlıca örnek olarak Timur'un Tüzükât'ını zikredebiliriz[2]. Altun-Orda sahasında aynı harflerle yazılmış birkaç yarlığa malikiz. Bunlardan birisi Toḫtamış Han tarafından 1393 de Lehistan-Litvanya kıralı Yagayla'ya gönderilendir[3]. İkinci yarlık, Timur ta-

1 Daha fazla malûmat için [bk. B. Y. Vladimirtsev, *Sravnitelnaya Grammatika Mongolskago pismennago yazıka i Halhaskogo nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 33].

2 Bu eserin Fransızcadan Türkçeye tercümesi Mustafa Rahmi (Balaban) tarafından تزوکاتی adıile T. B. M. Meclisi Hükûmeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, serisinin 42 sayısile, İstanbul, 1339 da neşredilmiştir. *Tüzükât* Moğolca olarak Timur tarafından imlâ ettirilmiş, sonraları Ebu Talip tarafından Farsçaya, Langles tarafından da Fransızcaya tercüme edilmiştir.

3 Yegâne diplomatik vesika mahiyetinde olan bu yarlığı, ilim âlemine ilk tanıtan M. Obelenskiy olmuş ve 1850 yılında Kazan'da neşretmiştir. [*Yarlık Hana Zototoy Ordı Tohtamışa, polskomu karolyu Yagaylu (1392 - 1393 g.)*] .Buraya, I. N. Berezin'in bu yarlık hakkında neşrettiği: *Hanskie Yarlıki I, Yarlık Tohtamışu*, Kazan 1850, adlı bir tetkiki de ilâve edilmiştir; W. Radloff da, *Das Kudatku Bilik*, Saint-Petersburg 1891, I, sonunda aynı yarlığın bir parçasını neşretmiştir.

rafından Altun-Orda tahtına çıkarılan Timur-Kutluğ Hanın 1397 yılında Tarhanlığa çıkarıldığı bildirilen Muhammed adlı birisinin yarlığıdır, ki bu da Uygur harfleriledir[1]. Berezin, bu yarlıkların Uygur harflerile yazıldığını görünce, bir yanlışlık eseri olarak, bunların, lisan itibarile de, Uygurca olduklarını zannetmiştir. Uygur harflerile yazılmış diğer bir yarlık, Ebû-Said Kürkân'ınkidir. Burada, her kelimenin altında Arap harflerile yazılışı ayrıca tasrih edilmiştir[2]. Nihayet, Uygur harflerile yazılmış olan mühim vesikalardan beri de, Babur Şah'ın babası Ömer Şeyh Mirzâ'nın, Mîr Seyyid Ahmed adlı birine gönderdiği mektuptur. Tarih itibarile, bu mektup, XV. yüzyıla aittir. Melioranskiy, bu vesikanın tarihini 1469 yılı olarak tesbit etmektedir[3].

Bütün bu vesikalara bakılırsa, bu devirlerde diplomatik tahriratın, yalnız Uygur harflerile yazılmayıp, Arap harflerile de yazılmış oldukları kanaati hasıl olmaktadır. Anlaşılan, artık bu devirlerde, Uygur harfleri, Moğol ve Altun-Orda sahalarındaki İslâmlar arasında son çağını yaşamıştır.

Uygur harfleri, Uygurlarda olduğu gibi, Moğollarda da meskûkâtta kullanılmıştır. Bu harfler ile darbedilen Moğol sikkeleri, bol olmamakla beraber, Çingizîler, İlhanlılar ve Celâirliler tarafından kullanılan Uygur harfli sikkelerin bazılarının nümuneleri neşredilmiştir[4]. Bilhassa İlhanlılar devrine ait

1 Bu yarlık, diğerlerine nisbetle, daha çok tetkik edilmiştir. İlk defa olarak Joseph v. Hammer tarafından, *Uigurisches Diplom Kutlugh Timurs vom Jahre 800 (1397)*, adile Fundgruben des Orients, Wien 1818, IV. s. 359 - 362 de neşredilmiştir. Daha sonraları I. Berezin tarafından *Tarhannie Yarlıki Tohtamışa, Timur-Kutluka i Saadet Gireya*, adile Kazan, 1851 de ve W. Radloff tarafından *Yarlıki Tohtamışa i Timur - Kutluka*, adile ZVO., III. 1889 da metinle beraber neşredilmiş ve bazı izahat verilmiştir. Bu yarlığın küçük bir parçasını Herman Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck, 1870 s. 170 de neşretmiştir. Bu neşriyat münasebetile, bazı noktaları tashih eden Samoyloviç'in, *Neskolko popravok k yarlıku Timur-Kutluka* adlı küçük bir etüdü, Rus Akademisi Izvestiya'sında, Petrograd, 1918 de ve Hasan Abdullah oğlu (Ortekin)nin aynı yarlığı tetkik eden bir araştırması, *Timur Kutluğ Yarlığı* adile Türkiyat Mecmuası, cilt III, İstanbul 1935, s. 207-217 de intişar etmiştir. Yarlıklar biblografisi hakkında daha fazla malûmat için [bk. Akdes Nimet Kurat, *Kazan Hanlığını kuran Uluğ Muhammed Hanın Yarlığı*, İstanbul, 1937, s. 1 not 4].

2 Bu yarlığın fotoğrafisi, *Maarif Vekilliği Topkapı Sarayı müzesi, Arşiv Kılavuzu*, İstanbul, 1940, fas. II, vesika XX de neşr ve Akdes Nimet Kurat tarafından tetkik edilmiştir [*Topkapı Sarayı Müzesindeki Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1910].

3 P. Melioranskiy, *Dokument Uygurskago pisma Sultana Ömer Şeyha*, ZVO., XVI, s. 01 - 012.

4 Mehmet Mübarek, *Meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu, III, Müluk-i Çingiziye ve İlhaniye ve Celâiriye ve Kırım hanları meskûkâtı*, Kostantinye, 1318, s. 270 - 273. Klaproth, 1289-1294 de İran hükümdarı Argun Hanın kölesi Vaxtan II-nin zamanında, Tiflis'te, Uygur

Uygur harfli, bir tarafı Moğolca diğer tarafı Arapça olarak muhtelif Anadolu şehirlerinde darbedilmiş sikkelere rastlanmaktadır. Bu kabil sikkelerden, şahsıma ait kolleksiyonda: Sivas, Kemah, Erzincan, Maden, Gümüşpazarı ve ilâharada darbedilmişleri vardır.

Moğolca ile uğraşanlar, ilk müşterek Moğol yazı dilini vücuda getirenleri, Nayman ve Kereit[1] kabileleri olarak göstermektedirler. Onlara göre, bu iki kabile, kültür seviyelerinin yüksekliği ile temayüz etmiş olup Uygur ve Çinlilerle münasebette bulunmuşlardır[2]. Fakat, Moğolistlerin bu iddiaları henüz tevsike muhtaçtır. Bizce en mühim mesele, elimizdeki vesikaların da teyit ettikleri veçhile, Moğolların, her şeyden evvel, Uygur harflerini asırlarca kullanmış olmalarıdır. Bu, Uygur medeniyetinin Moğollar üzerindeki tesirinden ileri gelmiştir, ve bunu tabiî görmelidir.

Haddi zatında Moğol boyları, bir taraftan yakın komşuları Çin'le sıkı münasebetlerini muhafaza ederken, bir taraftan da Çin devletinin kuvvetli tesiri altında kalan Kitan[3] ve çoğunda Türk, bilhassa Uygur harsı gelişmiş bulunan diğer Türkistan devletlerile de yakın temaslarda bulunmakta idiler. Bu yüzden, pek tabiî olarak, Moğolların toplum hayatı gelişmesinde bu temas ve münasebetlerin, pek büyük tesirleri olmuştur. Bahusus ki, Orta-Asya Türk boyları içerisinde, belki Uygurlar kadar kimse uzun zaman, kendi âdet ve an'anelerini, diğer bir tabirle, mazilerini, canlı bir surette yaşatmakta devam etmemiştir. Onların ayak bastıkları her yerde kendi millî harflerini kullanmaları, bu maziye karşı beslenen hürmet ve bağlılığın bariz bir ifadesidir. Buna mukabil Çingiz Han da, bir taraftan kendi tebaasının mazisine bağlanmasını temin, diğer taraftan, onun medenî seviyesini yükseltmek gayesile, Uygur kültürünü tercih etmiş ve bunu kendi devleti içerisinde terviç etmekte, hiç bir beis görmemiştir. Çingiz'in halefleri de bu fikre sadık kalmışlardır. Zira, Uygur Türkleri bu çağlarda, yüzyıllardanberi Türkler arasında sürüpgelen «göçebe» medeniyetini, en yüksek zirvesine eriştirerek, onu «şehir» medeniyetile bağdaştırmak üzere bulunmakta idiler. Moğollar ise aksine, iptidaî bir göçebe medeniyeti sınırlarını aşmamış bir durumda idiler. Bu iki zıd kültür gelişmesi karşılaşmasında, Moğollar, Türklerden alfabe sistemi al-

harflerile darbedilmiş bir sikkeden bahsetmektedir [*Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Berlin, 1812, s. 56-57].

1 B. Y. Vladimirtsev, *Mongolskie literaturme yazıki*, Zapiski lastituta Vostokovedeniya Akademii Nauk, Leningrad, 1932, s. 6.

2 B. Y. Vladimirtsev, *Sravnitelnaya Grammatika Mongolskago pismennago yazıka i Halhaskago nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 19-20.

3 R. Grousset, *L'empire des steppes*, Paris 1952, s. 191.

makla yetinemezlerdi, bu vasıta ile Uygurcada yerleşmiş diğer birçok maddî ve mânevî medeniyet unsurları da almaya mecbur kalmışlardır. Hattâ daha sonraları Moğollar bu harfleri Mançulara da vermişlerdir[1].

Moğol idaresine geçen Uygurlar, kendi alfabelerile, ister tercüme, ister telif yolu ile olsun, vücuda getirdikleri birçok eserlerle, Moğol edebiyatının zenginleşmesine yardım etmişlerdir. Hattâ Moğolların, dillerinin tekâmülünü, Uygurlara ve Tibetlere borçlu olduklarını söyleyebiliriz. Orta-Asya'nın diğer dil unsurları, Uygurca vasıtasile, Moğol diline girmiş ve bu sayede, Moğol dili zenginleşmiştir. Uygur alfabesi, bünyesi itibarile Türk dili için o kadar elverişli olmamasına rağmen, IX. asırdan XV. asra kadar Orta-Asya'da kullanılmış ve Japon denizinden Akdeniz'e kadar yayılmıştır. Yazılışındaki kolaylık, bu alfabenin yayılışının başlıca sebeplerinden biri olmuştur. Fakat, İslâmiyetin Türkler arasında kökleşmesi, bu harflerin ehemmiyetini gittikçe kaybettirmiştir. Başlangıçta Arap harflerile beraber Uygur harfleri de kullanılmışsa da, nihayet XV. asır sonuna doğru Türk ilim merkezlerinde kullanıştan tamamile kaldırılmıştır. Böylece, Arap ve Uygur harfleri arasındaki uzun süren bir mücadele, nihayet, Arap harflerinin galebesile neticelenmiştir. Bunda Türklerin, Uygur harfleri sistemine karşı gösterdikleri alışkanlığın da büyük hissesi olmuştur. Hele her iki sistemde de sağdan sola yazma itiyadı çok önemli olmuştur.

1 F. W. K. Müller, *Zur Frage über d. Ursprung der uigurisch-mongolisch-mandzurischen Schrift*, WZKM. V, 1891, s. 182 vd.

6

MANİHEY HARFLERİ

Yukarıda, umumiyetle, Orta-Asya Türk kavimleri arasında intişar eden dinle alfabe arasında, muayyen bir rabıta olduğunu söylemiş ve bunlardan muhtelif dinlere sülûk edenlerin başka başka alfabeler kullandıklarını tasrih etmiş ve Buddistlerin «Soğd» alfabesini, Hıristiyanların «Süryanî» alfabesini, ve Maniheyistlerin kendi «Manihey» alfabelerini kullandıklarını kaydetmiştik. Şimdi de, Turfanda araştırmalar yapan heyetlerin elde ettikleri vesikalar arasında bulunan Manihey alfabesinin sistemi üzerinde duracağız[1].

Manihey harfleriyle, Mânî dinine ait Türk edebiyatı, o kadar zengin değildir. Bu alfabe ile yazılan metinler, ekseriya Soğd, veya Orta Fars dilinde idi. Türkçe yazılmış olanlardan bazı parçalar, A. von Le Coq tarafından Uygur harfli metinler arasında neşredilmiştir[2].

Manihey yazısı, yahut harfleri, menşe' itibarile, Estrangelo[3] yazısından gelmektedir. Arap muharrirlerinden en-Nedim'in bu harfleri Fars ve Süryanî bir menşe'e irca etmektedir[4]. Bu harfler, Manî dini metinlerine tahsisi dolayısile, aynı dinin adile tesmiye edilmiştir.

Yukardaki cedvelden anlaşılacağı veçhile, Manihey harfleri, esas itibarile, Uygurcaya yakın bir sisteme maliktir. Uygur harflerinde olduğu gibi, burada da vokal kifayetsizliği göze çarpmaktadır. Bütün Sâmî alfabelerine has vokal sistemi, bir «a, v, ı» ile temin edilmiştir. Konsonant sistemi, ise, Türkçeye kifayet edecek derecede olmasa bile, hiç değilse, sarih bir takım

1 W. Bang ve von Gabain, *Türkische Turfan Texte*, II, SBAW., Berlin, 1920, s. 5.

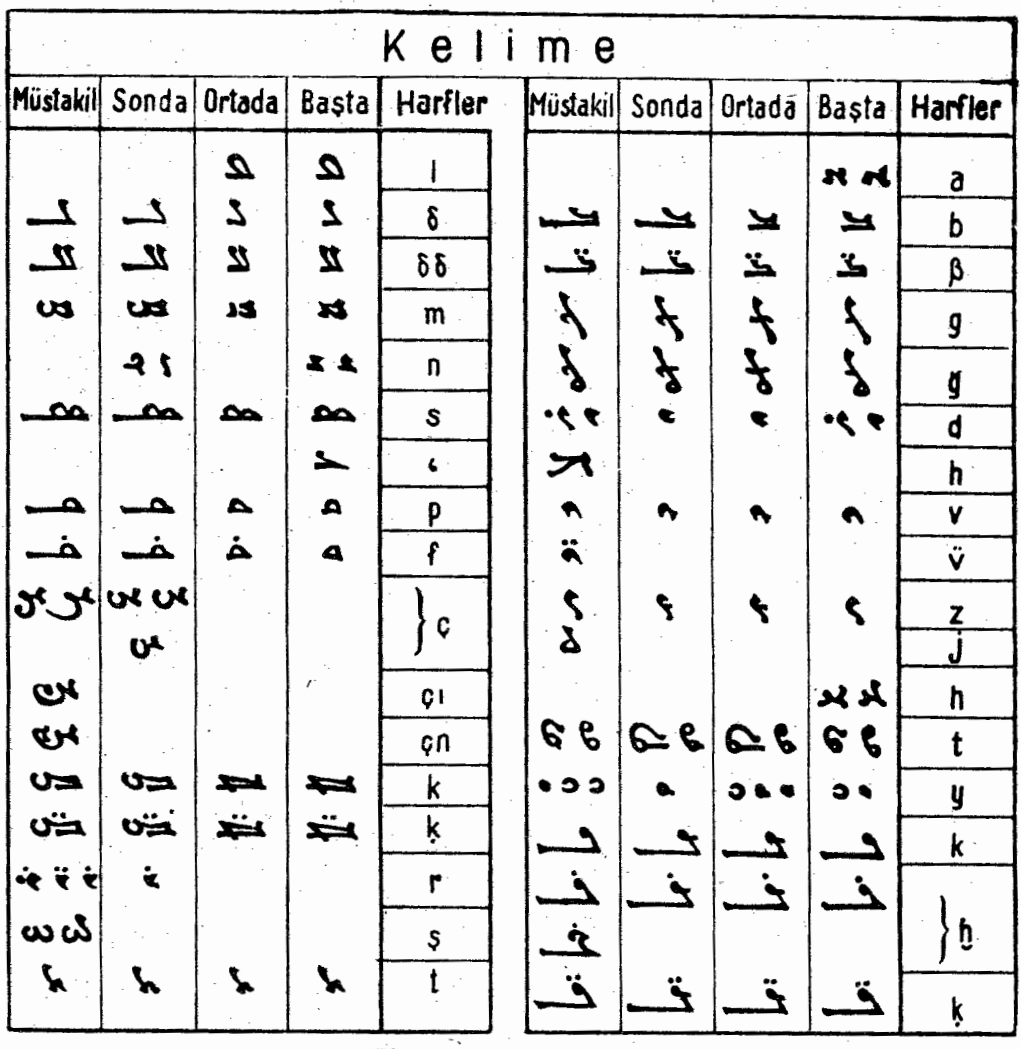
2 *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, SBAW, Berlin, 1912; II, 1919; III, 1922; Chotscho I-deki metin, tarafımdan neşredilmiştir. [A. Caferoğlu, *Türk lisanı tarihi dersleri tatbikat nümuneleri*, İstanbul, 1932, s. 29-32]; F.W.K. Müller, *Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan*, SBAW. 1904.

3 Estrangelo yazısı, kadim Süryanî yazısı olup, menşe itibarile, eski Aramî alfabesinden doğmuştur. Bu alfabe ile, ekseriya «Kitab-ı Mukaddes» yazılmakta idi. Sonraları, Süryanî Hıristiyanlar ve Türkler tarafından kullanılmıştır.

4 Marquart, *Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*, WZKM., XII, Wien, 1898, s. 138-159; M. Lidzbarki, *Die Herkunft der manichäischer Schrift*, SBAW, 1916.

işaretlere maliktir. Bu itibarla, Mânî harfleriyle yazılmış olan metinler, Uygur harfleriyle yazılmışlara nisbetle, daha kolay okunmaktadırlar.

Uygurca metinlerde olduğu gibi, Manihey metinlerinde de noktalama işaretleri vardır. Bunlardan [s. 173 deki cedvelde] nokta şeklinde olanlar, siyah mürekkeple yazılmış, fakat her birinin etrafı, ekseriyetle, kırmızı mürekkeple de çizilmiştir. Çiçek biçiminde olanlar ise, ancak, «bahisler» ve «ünvanlar» için kullanılmıştır.

VII. Manihey alfabesi.

Maveraünnehir'de ve Semerkand'ta bu harflerle yazılmış olan metinler en-Nedim'in de kaydettiği veçhile, İncil[1] tercümesi ve saire gibi dinî kitaplardır. Bu harfler en-Nedim'in devrinde, din harfleri adile şöhret bulmuş[2] ve bu muharrir bu alfabeye « قلم لدين » ünvanını vermiştir[3]. Malûm olduğu veçhile, Sâsânî'lerin sükûtundan sonra, Maniheistlerin bir kısmı, Garbî Asya'ya hicret etmişlerse de, Halife el-Muktedir (908-932) zamanında tekrar Şarka dönmeğe mecbur kalmış ve burada Sâmânîlerin hücumuna uğrayınca Dokuz-Oğuz Hakanının himayesinde mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Bundan sonra, Maniheistlerin merkezini Semerkand teşkil etmiştir[4].

Metinlerin azlığından dolayı, Manihey harfleri ve bu alfabe sisteminin Türklerdeki mevkii hakkında ancak bu kadar malûmat vermekle iktifa ediyoruz.

1 Buradaki tabir en-Nedim'in « اناجيليون » tabiri mukabilinde alınmış ve bazan buna « انكليون » dahi denilmiştir [Salemann, *Ein Bruchstück manichaeischen Schrifttums im Asiatischen Museum*, «Mém. de l'Acad. des Scien. de St. Péter., VIII, série V, VI, No. 6, St. Pétersburg, 1904, s. 4]. انكليون kelimesi hakkında, oldukça mufassal bir tarife *Ferheng-i Cihângirî* de tesadüf etmekteyiz.

2 Marquart, *Historische Glossen*, s. 158.

3 Flügel, *Mani, seine Lehre und seine Schriften aus dem Fihrist des Abû'lfaradsch Muhammad ben Ishâk alwarrâk*, Leipzig, 1862, s. 166-167.

4 V. Bartold, *O Hristianstve v Türkestane v do Mongolskiy period (Moğol devrinden önce Türkistandaki Hıristiyanlık hakkında)*, ZVO., VIII, s. 13.

UYGURCA ÖRNEKLER

I. HIRİSTİYANLIĞA AİT METİN[1]

Barıp yükünelim anıng uluġ kutınga
tip ötündi-ler. Ol ödün Ḫirodis kan
ince tip yarlıkadı olar-ka: y-a emti
amrak oġlan-larım edgü ki-a barınglar,
ked köngül tegürüp tilengler, istengler!
Neçükin bolsar siz-ler, yąna yanıp kelip
manga işitrüngler men yeme barıp yükün
eyin angar tip tidi. İnçip ol moġoç-lar
neçükin Urışlım-tın önüp bardılar
erser, ol yıltız yeme olar-nı birle
barır erdi. Kaçan ol moġoç-lar Bıdılḫ
ım-ka tegdiler erser, ol yultuz
tebremedin şük turdı. Ötrü anta
bultı-lar Msiḫa tengri-ig. Ol ödün
titrü yakın barıp, kirdi-ler. Öz
yük-lerin açtı-lar, ertüdin açu-ġın
ötündi-ler, kim kelürmiş erdiler
üç türlüg közünç : altun, zmuran,
küji yeme yükünç yükün-diler, ögmek,
alkış ötündi-ler ilig kan Msiḫa
tengri-ke. Ol moġoç-lar inçe sakın
ıp kirdiler. Tengri oġlı erser,
zmuran, küji alġay. Ilig kan erser,
altun alġay. Birök otaçı emçi erser,
ot yem alġay, tip bir kaban-da
urup kigürdi-ler. Mengü tengri oġlı
ilig kan Msiḫa ol moġoç-lar-nıng
könglindeki sakınçın bilü yarlıkap,
üç türlüg közünçin ertüdin yumkı
alı yarlıkadı.

1 F. W. K. Müller, *Uigurica*, ABAW., 1908 ve S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyürksoy pis'mennosti*, 1951, s. 134-135.

II. MANİHEY METİNİ[1]

1 Adınçığ Türkçe başik

2 Tüzün bilge kişiler tirilelim.

3 Tengri-ning bitigin biz işidelim.

4 Tört ilig tengri-lerke tapınalım.

5 Tört uluğ emgekde kurtulalım.

6 Tört ilig tengri-lerde tanığmalar. Tengri nomın todağmalar.

7 Tünerig yeklerke tapunuğmalar.

8 Tümenlig irinçü kılığmalar.

9 Tübinte ol'ukma ölmeki bar.

10 Tünerig tamuka tüşmeki bar. Tümenlig yekler kelir tiyür.

11 Tumanlığ yekler ayar tiyür.

12 Tünerig tünçüle basar tiyür. Tunumluğ teğir tiyür.

13 Töş öze olurup tültürür tiyür.

14 Tanmış üzütler taşıkar tiyür.

15 Tardıç teg et'üzin kodur tiyür. Tavarı turğuru kalır tiyür.

16 Tetrü saçlığ kurtğa yek kelir tiyür.

17 Tolılığ bulıt teg tonkı kaşlığ (tiyür).

18 Kanlığ bukaç tek karakı tiyür.

19 Kazğuk teg kara boy emgi tiyür. Burnınta toz bulıt önür tiyür.

20 Tamğakınta kara tütün taşıkar tiyür.

21 Töşi ol kamuğ tümen yılan. (tiyür).

22 Yineri (?) ol yingen yılan (tiyür). Erngeki ol kamuğ... (tiyür).

1 A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotcho*, II, ABAW., Berlin, 1919, s. 10-11; Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965, s. 22 - 25.

III. BUDDİST METİNİ[1]

1

Anta ötrü tengri tengrisi burkan inçe tip yarlıkadı: Anant-a!

5 öngre ertmiş ötde bu Çambudivip uluşta Maḫaradi atlıġ ilig ḫan bar erti. Ol yeme Maḫaradi ilig ḫan ertingü uluġ bay barımlıġ, tsang-ları aġılkları ı tarıġ ed tavar öze tolu alp atım süülüg küçinge tükel-lig, törttin sıngar yir orunuġ ıymış basmış, öküşke ayatmış aġırlatmış, ürük uzatı köni nom-ça.

10 törüçe başladaçı, imerigme kamaġ budunın karasın aşmış üklitmiş, koptın sıngar yaġısız yavlaksız erti. Ol antaġ osuġluġ çoġluġ yalınlıġ küçlüg küsünlüg ilig ḫannıng uluġı ḫatunınta toġmış körgeli seviglig körklüg mengizlig üç oġlanı erti. Angilki uluġı

15 oġlanınıng atı Maḫabali erti. İkintisi ortun oġlınıng atı Maḫadivi erti, üçünçi ang kiçigi oġlınıng adı Maḫasatvi erti.

2

Bu şaçio kegde-si ol[2]

1 Wapḫuaki atlıġ nom çeçeki sudur-da söz-leyür, kirtgünç on türlüg
2 yörüglüg
2 bolur tip. Kayu-lar ol on tip tiser. Angi'ilki kirtgünç erser.
3 Öz-elenü tüşke iltmek-ning angbaşlayukı tıltaġı tip yörüg ol.
4 Bu yörügüg blgülüg kılġalı tüz-ün yavaş iligler kan-lar nom
5 nomlayu yrlıkamış. J-in wang pan ki atlıġ sudurda söz-le-
6 yür. Kut bulmış tüz-ün-ler kurınta kez-ikinte. Barmak
7 -nıng angbaşlayukı tıltaġı kirtgünç ol tip. Yana baştınkı asanki
8 içinte bışrunġuluġ ögretingülüg alp kılġuluġ alp bütürgülüg
9 köngül tüblüg köngül töz-lüg adınçıġ mungadınçıġ ağır iş kötüg
10 -lerde ang başı süz-ük kirtgünç köngül ol. Anı üçün tüz keri
11 -nçsiz yig töz-ü köni tuimak atlıġ ı-duk burḫan kutınga
12 köngül öritmiş bodastwlarka burḫan kutın kösemeklig
13 köngül-lerin bütürdeçi on türlüg edgü-ler üç türlüg
14 titrü çıngaru sakınmak kolulamak tükel krgek.

1 Reşid Rahmeti (Arat), *Uygur devrine ait dil örnekleri, Altun Yaruk*, İstanbul. 1936, s. 3; Saadet Ş. Çağatay, *Altun Yaruk'tan iki parça*, Ankara, 1945, s. 70-72; A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, s. 270 ve S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 73.

2 W. Bang ve A. von Gabain, *Türkische Turfan Texte*, V. SBAW., Berlin, 1931, s. 20-22.

DİZİN

A

Aalto, (Pentti) : 42.
Abdürrezzak : 178 (3).
Adler : 126.
Ahlqvist : 24 (3).
Ahmerov : 98.
Ali Rahim : 98 (2), 99 (1), 100 (2).
Almásy, Georg : 54 (1).
Altheim, Franz : 69 (1).
Andrae : 46 (3).
Andreas, F. C. : 176 (6).
Arat, Reşid Rahmeti : 161 (1), 171 (1), 171 (2), 191 (1), 192 (1).
Argun han : 184 (4).
Aristov, Nikolay Aleksandroviç : 66 (2), 73 (5), 118, 120, 120 (3), 121, 121 (1), 129.
Asfendiarov : 43 (2).
Asparuh : 84.
Aspelin, (Juhana Reinhold) : 113.
Aşık Paşa : 137.
Aşmarin, Nikolay İvanoviç : 84 (3), 88 (3), 89, 89 (1), 95, 95(2), 99, 99 (2), 101, 101 (4).
Atalay, Besim : 137, 150 (2), 157 (2), 174 (2), 174 (5), 180 (1).
Atsız, (Nihal) : 73 (6).
Atillâ : 69, 71, 75, 76, 121.
Autran, Charles : 45 (1), 58 (5).
Ali Rahim : 98 (2), 99 (1), 100, 100 (2).
Aya - Afanisi : 93.
Aziz, A. : 98 (2), 99 (1).

B

Babur Şah : 184.
Balaban, Mustafa Rahmi : 179 (3), 183 (2).
Balamir : 69.
Bang-Kaup, Willi : 15 (3), 18 (4), 27, 33 (2), 42, 139, 140, 141, 155 (2), 155 (4), 187 (1), 192 (2).
Barenton, Hilaire de : 47, 47 (3),.
Bartol'd, (Barthold), Vasiliy Vladimiroviç : 55 (1), 106 (1), 108 (1), 146 (1), 154 (2), 154 (3), 154 (6), 155 (1), 155 (2), 156, 163 (1), 165 (2), 176 (7), 177 (1), 179 (10), 181 (1), 182 (1), 182 (4), 189 (4).
Baskakov, Nikolay Aleksandroviç : 52 (1), 140.
Baştav, Şerif : 79 (1), 79 (4).
Bayan : 79, 79 (5), 80, 96.
Bayrçuk : 150.
Bayrı, Mehmet Halit : 5 (1).
Bazin, Louis : 73 (5).
Bedreddin Mahmud el-Aynî : 174.
Beke, Ö. : 24.
Berezin, İl'ya Nikolaeviç : 96 (10), 183 (3), 184, 184 (1).
Bernştam, A. N. . 67 (2), 108 (1), 112 (1), 112 (2), 161 (3).
Beşevliev, Veselin İvanov : 73 (4), 84 (2), 94 (2), 95 (4), 96.
Biçurin, Nikolay Yakovleviç (Yakinf) : 69 (1), 82, 82 (4), 93 (1).
Bilge kağan : 106, 109, 111, 114, 115, 133.

Blau, Otto Hermann : 90.
Boller, (Anthon) : 15, 15 (1).
Bögü kağan : 155.
Böhtlingk, Otto von : 18, 19 (2), 22 (2), 25, 25 (1), 34.
Brandenstein, Wilhelm : 58, 58 (6).
Bretschneider : 179 (1).
Brockelmann, Carl : 137, 174 (1).
Budenz : Jozsef : 24 (3).
Bumın : 103. bk. «Tümen».
Bury, J. B. : 90.
Bürhaniddin İbrahim İbn Yûsuf Bulgârî : 86.

C

Caferoğlu, Ahmet : 3 (2), 3 (3), 6 (1), 6 (2), 6 (4), 6 (7), 7 (2), 8 (1), 8 (3), 8 (4), 10 (2), 73 (1), 80 (4), 87 (2), 91 (1), 91 (4), 91 (6), 107 (4), 108 (1), 111 (1), 112 (3), 152 (1), 180 (4), 181 (3), 187 (2).
Carra de Vaux : 59, 59 (2).
Castrén, Matthias Alexander : 16, 17, 18, 18 (1), 18 (4), 19, 19 (2), 20, 20 (1), 24, 34.
Cevherî : 179.
Chardin : 182.
Chavannes, Édouard : 55 (1), 67 (1), 90 (3), 104 (4), 157 (3).
Christian : 48 (1).
Clauson, Sir Gerard : 42, 109 (3).
Collinder, Björn : 24 (4).
Cunningham, Alexander : 78 (5).
Cüveynî : 113 (2), 119, 181, 182.
Czaplicka, M. A. : 54 (1).

Ç

Çağatay, Saadet : 105 (2), 192 (1).
Çingiz han : 26, 56, 181, 182, 185.
Çuloşnikov : 154 (3).

D

Dauzat, Albert : 3 (1).
Decei, Aurel : 87 (3).
De Groot : 66 (3), 69 (1), 72 (5), 74, 74 (3), 75 (1), 106.
Delitzsch, Friedrich : 45 (1).
Deny, Jean : 41 (2), 137, 139.
Derjavin, S. : 80 (4).
De Rosny : 15.
De Saint Martin, Vivian : 70 (4), 78 (5).
Devellioğlu, Ferit : 5 (1).
Dmitriev, Nikolay Kostantinoviç : 4 (1).
Donner, Kai : 54 (1), 115 (3).
Donner, Otto : 10 (1), 14 (3), 19 (2), 24 (3), 47, 120, 120 (1).
Drouin : 78 (4).
75 (1), 106.

E

Eberhard, D. Wolfram : 69 (1).
Ebert : 79 (3).
Ebû'l-Gazî Bahadır han : 11.
Eckmann, Janos : 74 (2), 75 (3).
Egorov, Vasiliy Georgieviç : 31 (4).
Eren, Hasan : 53 (1), 73 (5).
Eroğlu, Zekai : 7.
Ephesius, İoannes : 81 (4).
Esperiḫ : 96.
Evtyuḫova, S. A. : 116 (4).
Ebû Abdullah Muhammed ibn Abdurrahman el-Karnatî : 86. bk. Ebû Hamid Endelusî.
Ebû Hamid Endelusî : 86. bk. Ebu Abdullah Muhammed ibn Abdurrahman el-Karnatî.
Ebû Hayyân : 87.
Ebû Said Kürkân : 184.
Ebû Tâlib : 183 (2).
el-Belhî : 86.
el-Birûnî : 86, 91, 155.
el-Muktedir (Halife) : 85, 155, 189.
en-Nedim : 155, 169, 187, 189, 189 (1).

F

Fahreddin Mübarek-Şah : 176 (7).
Fasmer : 86 (2), 97 (1).
Fehér, Géza : 81 (2), 86 (3), 96 (4).
Fen-tszya-şen : 123, 123 (2).
Fettich, Marosi : 81 (1).
Fettich, Nandor : 71 (1).
Feyiz-Hanov, Hüseyin : 100, 100 (1).
Flügel, Gustav : 155 (1), 166 (2), 189 (3).
Florinski : 119.
Forrer, O. Emîl : 57, 57 (4), 58 (1), 66 (1).
Fossey, C. : 45 (1).
Foy, Karl : 132 (1).
Frähn : 86 (2), 97 (1), 101.
Franke, O. : 70 (1), 76 (4), 109, 150 (2).
Fray : 78, 78 (3), bk. Sayılı, Aydın.
Fuchs, D. : 24, 140.

G

Gabain, Annemarie von: 70 (2), 76 (4), 105 (2), 107, 107 (1), 116, 127 (1), 145 (1), 155 (4), 159 (2), 160 (1), 161, 162 (2), 162 (5), 165 (5), 187 (1), 192 (1), 192 (2).
Galdwell : 14.
Gandjei, Tourkhan : 152 (2).
Gauthiot, Robert : 120, 156, 165, 165 (4), 176, 176 (4), 176 (7).
Gazi bin Kutlug el-Cebatî : 174.
Golubovskiy, P. V. : 82 (5).
Gombocz, Zoltán : 29, 29 (3), 29 (4), 29 (5), 31, 31 (1), 31 (2), 33, 34, 91 (3), 102, (1).
Gordlevskiy, Vladimir Andreeviç : 6 (6).
Götze, (Albert) : 57 (4).
Grenard, F. : 6(5).
Grigorew, V. V. : 14 (1), 14 (4).
Grönbech, Vilhelm Peter : 27, 27 (2).
Groftend, (Georg Friedrich) : 45.
Grousset, René : 78 (7), 80 (2), 157 (1), 185 (3).
Grunzel, (Joseph) : 15, 15 (3).
Gudulu : 105. bk. «Kutluk».
Gumilev, L. N. : 103 (1).
(Gürpınar), Hüseyin Rahmi : 4.
Gyarmathi, (Sámuel) : 12.
György, Györffy : 82 (1).

H

Halevy, J. : 90 (3).
Hamilton, J. R. : 150 (5), 150 (7), 151 (1).
Hammer - Purgstall, Joseph von : 54 (1), 184 (1).
Harezmî : 179.
Harmatta, J. : 73 (3).
Harva, Una : 54 (1).
Hebek, İvan : 96 (10).
Heikel, Axel Olai : 114, 115, 120.
Herbelot : 182.
Hermann, Albert : 67 (1).
Herrfahrdt, H. : 180 (4).
Hilferding : 70.
Hirth, Fr. : 66 (3), 105 (1), 118, 146 (1).
Hoernle : 163 (2).
Hofmann, Johann Baptist : 15.
Hommel, Fritz : 16, 45, 45 (3), 45 (4), 46 (1), 47, 48.
Hrozny, (Bedrich) : 57, 57 (4).
Huart, Cl. : 154 (4).
Huhan-e : 67.
Humbold, Wilhelm von : 13.
Hunfalvy : 57.
Hüen-Tsang : 153, 163, 165.

İ

İbn Arabşah : 175.
İbn Fadlan : 85, 101, 101 (5).
İbn Havkal : 87.
İbn Hurdadbih : 82.
İbn Rosteh : 86, 88.
İlteriş han : 105, 109, 111, 115, 133.
İnostrantsev, K. A. : 70 (5).
İskender : 163.
İstahrî : 86.
İstemi Kağan : 104.

J

Jamtsarano, Tsiben J.: 26 (2), 27, 27 (1).
Jensen, Hans: 131 (1).
Jespersen, Otto: 18.
Jisl, Lumir: 115, 115 (2).
Joann: 81.
Jordhanes: 75.
Julien, Stanislas: 165 (5).
Justinian II., 104. bk. Justininus.
Justinianus: 79, 79 (5), 81. bk. Justinian II.

K

Kalinin, N.: 97 (1).
Kallaur, V. A.: 115.
Kamberoğlu: 179.
Kandiḫ: 79.
Kanghi: 178.
Kapağan kağan: 105.
Karamzin: 101.
Karaulov: 102.
Karl (Şarl) «Büyük»: 72, 80, 101 (3).
Kasım: 179.
Kâşgarlı: bk. Kâşgarlı Mahmud.
Kâşgarlı Mahmud: 46, 85, 87, 97, 159, 173, 174, 174 (3), 174 (4), 179.
Katerina II: 12, 31.
Kaufmann, B. A.: 55 (2).
Kirakos: 33 (3).
Kiselev, S. V.: 116 (4).
Klaproth, Julius: 15, 54 (1), 104 (4), 175 (1), 176, 176 (5), 182 (3).
Kondakov, N.: 72 (1).
Kononov, Andrey Nikolaeviç: 12 (1), 139, 141.
Koppers, W.: 57 (4), 57 (5), 59 (1), 59 (3).
Korş, Fëdor Evgeneviç: 118.
Kotwicz, Wladyslaw: 19 (1), 23 (1), 33 (4), 42, 42 (2), 107 (5), 110 (1), 115 (1), 140, 150 (1), 170 (1).
Kowalski, Tadeusz: 140.
Kozmin, N. N.: 108 (1).
Köprülü, Mehmed Fuad: 82 (2), 174 (7), 181 (3).
Köymen, M.: 70 (2).
Kramer, Samuel N.: 48 (2).
Kraskovskaya, V. A.: 58 (2).
Kubilay han: 182.
Kubrat: 84.
Kunik, A.: 87, 90, 96 (8), 118.
Kurat, Akdes Nimet: 184 (1), 184 (2).
Kurum han: 80, 84, 95 (4).
Kutluğ: 105. bk. «Gudulu».
Kutlug Bilge Kül: 149.
Kuun, Geza: 90.
Kül tigin: 106, 109, 114, 133.

L

Langles: 183 (2).
Laslo, Gy: 73 (2).
Lassen: 14.
Laszlo, F. von: 107 (3).
Laufer: 176.
Lebau: 70 (4).
Le Coq, Albert von: 6 (5), 27, 116, 161, 162 (1), 164 (3), 165, 166, 166 (1), 169 (2), 180 (2), 187, 191 (1).
Leibnitz: 12.
Lenormant, François: 16, 45, 47.
Lepsius: 14.
Lerh: 77.
Lévesque: 32 (2).
Lewicki, M. Marjan: 152 (2), 162 (2).
Leumann, E.: 163 (2).
Lidzbarki, Mark: 187 (4).
Ligeti, Lajos: 41 (1), 53, 53 (1), 73 (5), 75 (3), 88 (1), 141, 150 (3).
Liḫaçev, A. H.: 85 (2), 86 (1).
Longdon. St.: 45 (1).
Liu Mau Tsai: 109 (2), 110.
Lutfî: 179.
Lüders, Heinrich: 163 (2), 163 (3), 165 (4).

M

Malamir han: 95 (4).
Mallitskiy, N. G.: 121, 121 (1).
Malov, Sergey Efimoviç: 98 (3), 114 (6),

115, 123, 123 (1), 145 (1), 146 (1), 147 (1), 148 (1), 149 (1), 161, 166, 178 (4), 179 1), 180, 180 (4), 190 (1), 192 (1).
Manassiy, Konstantin: 101.
Mansur, Baḫşı: 179, 179 (3), 179 (7), 179 (8).
Mao-tun: 67. bk. «Mete».
Marin'olli: 56.
Marr, Nikolay Yakovleviç: 35, 43, 43 (3), 43 (4), 44, 44 (1), 47 (2), 56, 57 (1), 58, 58 (3).
Marquart, (Markwart), Joseph: 14 (4), 80 (1), 80 (3), 82 (1), 90, 90 (1), 92, 92 (2), 93, 93 (3), 95, 96 (2), 96 (6), 100 (3), 156, 169 (1), 187 (4), 189 (2).
Masson, M. E.: 166 (4).
Mehmet Mübârek: 184 (4).
Melich, Janos: 102.
Melioranskiy, Platon Miḫayloviç: 101 (1), 114 (6), 115, 184, 184 (3).
Menander: 81.
Menghin, Oswald: 48 (1).
Mercani, Şehabeddin: 98.
Messerschmit. D.: 10 (2), 11, 113.
Meşçaninov, (İvan İvanoviç): 43 (3), 44 (2).
Mete: 66, 84, bk. «Mao-tun».
Middendorf: 25 (1).
Mikkola, Jooseppi Julius: 38, 38 (3), 88 (1), 90, 90 (1), 90 (2), 91 (2), 92, 92 (1), 93, 93 (2), 94, 94 (1), 95 (3).
Miller: 118.
Minns: 56.
Mîr Seyyid Ahmed: 184.
Moralı, Seniha: 48 (3).
Moravcsik, Gyula: 87 (3), 89 (2), 96 (10).
Mordtmann, A.: 80 (1).
Muhan: 68, 104, bk. «Mu-kan».
Munkacsi, Bernhard: 19 (2), 31 (2), 48, 48 (2), 74 (1), 74 (5), 76 (3), 88, 96 (10), 140.
Müllenhoff: 55, 55 (3).
Müller, Friedrich Wilhelm Karl: 27, 100 (3), 116, 151 (2), 156 (1), 157 (3), 161, 163, 164 (2), 176, 180 (5), 186 (1), 187 (2), 190 (1).
Müller, Max: 13, 14, 14 (2), 15, 24.
Müller, V. F.: 55, 55 (4), 56.
Müller, Fr.: 14.

N

Nagy, Géza: 56, 56 (1).
Nebolsin: 56 (4).
Nehring, A.: 59.
Németh, Gyula (Julius): 28 (6), 32, 32 (6), 33, 41, 42, 46 (2), 54 (1), 57, 57 (2), 64, 64 (2), 65 (1), 74 (2), 75, 75 (3), 76, 76 (1), 79, 96 (4), 96 (9), 96 (10), 102, 106 (1) 115, 115 (4), 119 (1), 181 (3).
Neuman, F.: 70 (3).
Nicot: 72 (3).
Nies, James B.: 45 (4).
Nikov, P.: 96 (7).
Nöldeke, Theodor: 154 (1).

O

Obelenskiy, M.: 183 (3).
Oberhummer: 54 (1).
Ogienko, İ. İ.: 101, 101 (6).
Oldenburg, S. F.: 116, 163 (2).
Omurtag han: 84, 95 (4), 96.
Oppert, Julius: 16, 45, 47.
Orkun, Hüseyin Namık: 56 (3), 114 (6), 145 (1), 146 (1), 147 (1), 148 (1).
(Ortekin), Hasan Abdullahoğlu: 184 (1).

Ö

Ömer Şeyh Mirzâ: 184.
(Özdem), Ragıp Hulusi: 114 (5).

P

Pag-ba: 182, 183.
Pallas, (Pëtr Sëmen): 12, 119.
Pollô, Margit Katonáné: 90 (3).
Panov, V. A.: 76 (3).

Park, E.: 70 (1).
Paspati, Alexandre G.: 5 (1).
Pavet de Courteille, (Abel Jean Baptiste): 179 (4), 179 (5).
Pedersen, Holger: 27 (2), 30 (2), 33, 33 (1), 63 (1).
Pelliot, Paul: 65 (5), 23, 27, 42, 96 (10), 107 (2), 109 (1), 150 (4), 150 (7), 151 (4), 156, 157 (3), 159 (4), 161, 162 (3), 165 (4), 182 (4).
Persian han: 95 (4).
Pertsch, W.: 179 (9).
Petri: 119 (2).
Petro (Büyük): 10 (2).
Pigulevskaya, N.: 77 (1), 78 (6), 81 (3), 81 (4), 162 (4).
Plano Karpini: 84, 182.
Polivanov, Evgeniy Dimitrieviç: 39, 39 (1), 39 (2), 40, 121, 121 (3).
Popov, A.: 90 (1).
Poppe, Nikolaus N.: 13 (1), 28, 28 (4), 35 (2), 41 (2), 42, 42 (4), 63, 63 (2), 141, 182 (2).
Potanin, Grigoriy Nikolaeviç: 56 (4).
Potapov, A.: 109 (3).
Pott: 14.
Priskos: 71, 75.
Pritsak, Omeljan: 70 (2), 89 (1), 140.
Prokopios: 72.
Pröhle, Vilmos: 15, 16 (4).

R

Radolff, Wilhelm (Vasiliy Vasil'eviç Radlov): 25, 27, 27, 29 (1), 29 (2), 54 (1), 60, 61 (1), 105 (2), 107 (2), 114, 114 (2), 114 (6), 115, 116, 116 (2), 118, 121, 128 (1), 145 (1), 146 (1), 151 (3), 161, 161 (2), 170, 171, 171 (4), 178 (4), 179 (1), 179 (3), 179 (5), 179 (6), 180, 180 (3), 183 (3), 184 (1).
Ramstedt, Gustaf John: 16, 16 (1), 23, 26, 26 (2), 27, 27 (3), 28, 28 (1), 28 (2), 29, 32, 32 (3), 32 (4), 32 (5), 33, 35, 38, 38 (1), 41, 41 (1), 42, 42 (4), 54 (1), 73 (5), 76 (3), 82 (1), 140, 148 (1).
Räsänen, Martti: 23 (4), 42, 115, 115 (3), 137, 139, 140.
Raquette, Gustaf Richard: 173.
Rask, Rasmus Kristian: 13, 13 (1), 14.
Rásonyi, László: 59 (5), 80 (4), 84 (1), 104.
Rasovsiky: 54 (1).
Razwadowski: 96 (10).
Rémusat, Abel: 73 (5), 176, 181 (2), 181 (4).
Richard, Jean: 178 (2).
Rigdilov, E.: 123 (3).
Roediger. J.: 166 (2).
Ross, Sir Edward Denison: 146 (1), 176 (7).
Rozen, V.: 96 (8), 114 (3).
Rozenberg, F.: 156 (1).
Rubrikus: 182.
Rudnev: 26 (2), 27.

S

Sabolevskiy: 56 (2).
Sachau, Eduard: 91 (5), 155.
Sajnovics, Janos: 12.
Salemann: 189 (1).
Samoyloviç, Aleksandr Nikolaeviç: 115 (1), 116, 116 (5), 184 (1).
Sarosi: 79 (5).
Sauvageot, Aurélien: 41, 42, 42 (1).
Savenkov: 124, 124 (1), 125.
Savini, Savino: 59.
Sayce, Archibald Henry: 45, 47.
Sayılı, Aydın: 78, 78 (3). bk. Fray.
Schiefner, Franz Anton: 19 (4).
Schlegel, Gustav: 164 (1).
Schmidt, P.: 23, 70 (3), 109 (1).
Schott, Wilhelm: 15, 19, 20, 21, 22, 22 (2), 27, 54 (1).
Schrader, Eber: 16.
Senkovskiy: 101.
Setälä, Eemil Nestor: 18 (2), 28 (3).
Sevar: 96.
Shiratori, Kurakichi: 74, 74 (5), 76 (3).

Siebold : 15.
Simumyagi, A. R. Zifeld : 42, 42 (3).
Sinor, Denis : 140.
Sokolov, N. D. : 121, 121 (2).
Sovineŋ : 96.
Spaski, Grigoriy : 113.
Specht, E. : 78 (4).
Spuler, (Berthold) : 42.
Stasov, V. V. : 72 (2), 72 (3), 72 (4).
Stein, Sir Aurel : 115, 115 (6), 156, 161.
Steiniz : 34 (3).
Steinthal, Heymann : 18 (4), 34.
Stönner, H. : 162 (2).
Strahlenberg, Philipp von : 10, 10 (2), 11, 12, 13, 113, 119, bk. Tabbert.
Strezygowski, J. : 113 (1).
Szinnyei, József : 24 (3), 34.

Ş

Şaŋmatov, Aleksey Andeeviç : 80 (4), 101.
Şçerbak, Aleksandır Mihayloviç : 179 (2).
Şişmanov, İ. : 96 (10).
Şapur : 153.

T

Tabbert : 10 (2). bk. Philipp von Strahlenberg.
Tardu : 104.
Taş-atun : 181.
Tata Tunggu : 182.
Taylor : 177.
Tekin, Talât : 114 (6), 145 (1), 146 (1).
Tektem : 96.
Teles : 96.
Temir, Ahmet : 128 (1).
Tenişev, E. : 149 (1).
Tervel : 96.
Thomsen, Wilhelm : 12 (4), 27, 58, 58 (4), 114, 114 (3), 114 (4), 114 (5), 114 (6), 115, 116, 119, 119 (1), 120, 121, 131, 131 (1), 146 (1), 147 (1), 155 (2), 159 (1), 161, 162 (1), 171, 171 (3).
Tiŋomirov, M. N. : 93 (4).
Tihsen : 119.
Timuçin : 181.
Timur : 183.
Timur Kutluğ han : 184.
Toğan, Zeki Velidi : 85 (1) 176 (6).
Tohtamış han : 183.
Tolstov, S. P. : 78 (1), 78 (2).
Tolstoy, Graf : 72 (1).
Tomaschek, W. : 90, 96, 96 (10), 118, 156.
Tonga Tigin : 109.
Tonyukuk : 105, 109, 110, 115, 133.
To-po (Tobo) : 104.
Torci Osir : 182.
Tötterman : 119.
Trombetti, Alfredo : 58.
Troitskaya, A. L. : 6 (3).
Tseys : 118.
Tumanski : 155 (2).
Turan, Osman : 90 (2).
Tümen (Tü'men) : 103, 104, 105, bk. «Bumın».
Tyang han : 182.

U

Uluğ Bey : 91.
Umor : 96.
Uspenskiy : 96 (5).
Uşaklıgil, Halit Ziya : 4.
Uvarov : 101.

V

Validi, A. : 85 (3).
Validov, Cemal : 87 (1).
Vámbéry, Armin (Hermann) : 54 (1), 118, 179 (3), 184 (1).
Vasilev : 73 (5).
Vasmer, R. : 97 (1).
Vaxtan II : 184 (4).
Verbiest : 23 (2).
Vişnevski : 32 (1).
Vladimirtsov, Boris Yakovleviç : 25 (2),

26, 26 (1), 27, 32, 33, 33 (3), 33 (4), 35 (2), 165 (3), 181 (3), 183 (1), 185 (2).

W

Weissabach, F. H. : 45 (1).
Wiedemann, F. : 23, 23 (3).
Wiklund, Karl : 79.
Winkler, Hugo : 15, 15 (2), 22, 23.
Wittek, Paul 46 (4).

Y

Yadrintsev, Nikolay Mihayloviç : 113, 114.
Yagayla : 183.
Yakub ibn el-Nu'man : 86.
Yancjena : 105. bk. «Tonyukuk».
(Yazıksız - (Balhasanoğlu), Necip Asım : 114 (6), 171 (1), 174 (7), 175 (1), 175 (2).
Yınanç, Mükrimin Halil : 175 (1).
Yulluğ tigin : 109, 110, 111, 133.
Yuslenius : 11.
Yusupov, G. B. : 98 (1).
Yu-Went'ay : 68.

U

(Ugan), Zâkir Kadiri : 38 (3), 90 (1).

Z

Zach, E. von : 69 (1).
Zaharov, İvan İl'iç : 23 (2).
Zemarḫos : 104.
Zenon : 83.
Zeuss, Johann Kaspar : 76 (2), 79, 101 (3).
Zolotnitskiy, Nikolay İvanoviç : 94 (3), 95 (1).